

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

**«Η Σχετική Φερεγγυότητα της Θεωρίας της Ανάπτυξης και της
Μεγέθυνσης»**

**“The Relative Creditworthiness of Development and Growth
Theory”**

Διδακτορική διατριβή

από την

Κυριακή Η. Καυκά

υποβληθείσα στο

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αθήνα,

Ιανουάριος 2020

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων: Καθηγητής Παναγιώτης Πετράκης

Μέλος Α': Καθηγητής Στυλιανός Κώτσιος

Μέλος Β': Αναπλ. Καθηγήτρια Νικολίνα Κωστελέτου

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Καθηγητής Παναγιώτης Πετράκης

Καθηγητής Στυλιανός Κώτσιος

Αναπλ. Καθηγήτρια Νικολίνα Κωστελέτου

Καθηγητής Παναγιώτης Αλεξάκης

Καθηγητής Δημήτρης Γκιώκας

Καθηγητής Ανδρέας Παπανδρέου

Καθηγητής Μιχαήλ Ρηγίνος

Στη Χρυσήλια

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η εκπλήρωση ενός στόχου από την απαρχή σχεδόν των φοιτητικών μου χρόνων. Η εκπλήρωση αυτή βρήκε πρόσφορο έδαφος για να επιτευχθεί υπό την αμέριστη καθοδήγηση και υποστήριξη του επιβλέποντα Καθηγητή μου, κ. Παναγιώτη Ε. Πετράκη. Τον ευχαριστώ που με στήριξε και με εμπιστεύτηκε να μαθητεύσω δίπλα του και που με ενέπνευσε καθ' όλη την «περιπλάνηση» μου σε ένα τόσο ενδιαφέρον επιστημονικό πεδίο.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον Καθηγητή Σ. Κώτσιο και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ν. Κωστελέτου για τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις τους, καθώς και για τη γενικότερη θέση τους απέναντί μου κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά για τις παρατηρήσεις τους και τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής: τον Καθηγητή Π. Αλεξάκη, τον Καθηγητή Δ. Γκιώκα, τον Καθηγητή Α. Παπανδρέου και τον Καθηγητή Μ. Ρηγίνο.

Ευχαριστώ βαθύτατα τους γονείς μου για την αμέριστη συμπαράστασή τους σε όλη την πορεία μου. Το ήθος και η ακεραιότητά τους φωτίζουν πάντα το δρόμο μου.

Τα ευχαριστώ είναι ελάχιστα προς το σύζυγό μου, πρώτο αναγνώστη της παρούσας διατριβής, υπόδειγμα επιστήμονα προς μίμηση και πηγή έμπνευσής μου. Η συνεχής στήριξη του καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής μου ήταν καθοριστική.

Η συμπαράσταση και η υποστήριξη των φίλων είναι πάντα ενθαρρυντική και τους ευχαριστώ θερμά.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη θυγατέρα μου που με ωθεί στο να βελτιώνομαι συνεχώς σε προσωπικό και επιστημονικό επίπεδο. Απολογούμαι για όλες τις στιγμές που απουσίασα από κοντά της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διατριβής, την οποία και της αφιερώνω.

Επιστημονικές Δημοσιεύσεις και Συμμετοχές σε Επιστημονικά Συνέδρια που Συνδέονται Άμεσα με την Παρούσα Διδακτορική Διατριβή

Επιστημονικά Άρθρα:

- Investment diversification and optimal cultural background (2020), Journal of Business Accounting and Finance Perspectives, MDPI Publishers (αποδεκτό προς δημοσίευση), με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Valsamis D.G.
- Cultural Change and Innovation Performance (2018) Journal of Business Research, Volume 88, July, Pages 306-313, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.010>, με τη συνεργασία των Kostis P.C. και Petrakis P.E.
- From an optimal to a stagnated growth prototype: The role of institutions and culture (2017) Journal of Innovation & Knowledge, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 97-105, με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Valsamis D.G.

Βιβλία:

- Greek Culture after the Financial Crisis: An Economic Analysis (2021) Palgrave McMillan (αποδεκτό προς δημοσίευση), με τη συνεργασία των Petrakis P.E., Kostis P.C. και Valsamis D.G.
- Economic Growth and Development Policy (2020) Palgrave McMillan (αποδεκτό προς δημοσίευση), με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Valsamis D.G.
- Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση (2018) Εκδόσεις Ροπή, Π.Ε. Πετράκης με τη συνεργασία των Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλοσαμής Δ.Γ.

Κεφάλαια σε Βιβλία/ Συλλογικούς Τόμους

- Why Coevolution of Culture and Institutions Matters for Economic Development and Growth? (2020), In Dr. Ryan Merlin Yonk (Ed.) Economic-Financial Development and Cultural Transformation, Intech Open Publications, ISBN 978-1-78985-938-6, με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Kostis P.C (αποδεκτό προς δημοσίευση).

- Sustainable Entrepreneurial Activity Within Complex Economic Systems (2018), In Herbert Emmert- Streib Dehmer (Ed.) Entrepreneurial Complexity, Taylor & Francis Group, με τη συνεργασία του Petrakis P.E.
- Entrepreneurial Creativity and Growth (2016) in Franco M. (Ed.) Entrepreneurship, Intech Open Publications, με τη συνεργασία του Petrakis P.E.

Παρουσιάσεις σε Επιστημονικά Συνέδρια

- Cultural Change and Innovation Performance (2017) Παρουσιάστηκε στο Συνέδριο 7th Global Innovation and Knowledge Academy (GIKA), 28-30 Ιουνίου, Λισαβόνα, Πορτογαλία, με τη συνεργασία των Kostis P.C. και Petrakis P.E.
- Institutions and Culture on Stagnation and Growth. Co-evolution and the Role of Creative Destruction (2017) Παρουσιάστηκε στη Διημερίδα Παρουσίασης Εργασιών Υποψήφιων Διδακτόρων, 1-2 Ιουνίου, Αθήνα, Διδακτορικό Πρόγραμμα Σπουδών στην Οικονομική Επιστήμη, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, με τη συνεργασία των Petrakis P.E., Kostis P.C., Valsamis D.G.

Λοιπές Δημοσιεύσεις που Σχετίζονται Έμμεσα με τη Διδακτορική Διατριβή

Επιστημονικά Άρθρα:

- Secular stagnation, faltering innovation, and high uncertainty: New-era entrepreneurship appraisal using knowledge-based thinking (2016) Journal of Business Research, Volume 69, Issue 5, May 2016, Pages 1909-1913, DOI:10.1016/j.jbusres.2015.10.078, με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Kostis P.C.

Κεφάλαια σε Βιβλία/ Συλλογικούς Τόμους

- Entrepreneurial Creativity and Growth (2016) in Franco M. (Ed.) Entrepreneurship, Intech Open Publications, με τη συνεργασία του Petrakis P.E.
- The Decoupling of the Greek Economy (2016) στο Petrakis P.E. (Ed.) A New Growth Model for the Greek Economy: The Long-term View and the Growth Requirements, Κεφάλαιο 3, Palgrave MacMillan, με τη συνεργασία των Kostis P.C. και Valsamis D.G.
- The Inevitable Trends: Return and Uncertainty (2015) στο Petrakis P.E., Konstantakopoulou D. "Uncertainty in the Entrepreneurial Decision Making: The Competitive Advantage of Strategic Creativity", Κεφάλαιο 2, Palgrave MacMillan.
- Entrepreneurship Opportunities and Future Competitive Advantage (2015) στο Petrakis P.E., Konstantakopoulou D. "Uncertainty in the Entrepreneurial Decision Making: The Competitive Advantage of Strategic Creativity", Κεφάλαιο 4, Palgrave MacMillan.
- Strategy for Future Competitive Advantage” (2015) στο Petrakis P.E., Konstantakopoulou D. "Uncertainty in the Entrepreneurial Decision Making: The Competitive Advantage of Strategic Creativity", Κεφάλαιο 8, Palgrave MacMillan.
- Structural and Cyclical Unemployment (2014) in Petrakis P.E. (ed.), “The Rebirth of Greek Labor Market. Building Toward 2020 Following the Global Financial Meltdown”, Palgrave MacMillan, Chapter 3, December, με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Kostis P.C.

- Human Capital Supply (2014) in Petrakis P.E. (ed.), “The Rebirth of Greek Labor Market. Building Toward 2020 Following the Global Financial Meltdown”, Palgrave MacMillan, Chapter 4, December, με τη συνεργασία του Petrakis P.E.

Παρουσιάσεις σε Επιστημονικά Συνέδρια

- Secular Stagnation, Disruptive Innovation, Rate of Returns and Uncertainty: Entrepreneurship Evaluation in the New Era, (2015), Παρουσιάστηκε στο Συνέδριο 5th Global Innovation and Knowledge Academy (GIKA) Conference, "New Knowledge Impacts on Designing Implementable Innovative Realities", 14-16 Ιουλίου, Βαλένθια, Ισπανία, με τη συνεργασία των Petrakis P.E. και Kostis P.C.
- The Greek Growth Decoupling: A Synthesis of the Experiences Between Greece, Ireland, Portugal, Cyprus and the Baltics, (2015), Παρουσιάστηκε στο Συνέδριο International Conference on “A New Growth Model for the Greek Economy”, 3 Ιουνίου, Αθήνα, Ελλάδα, με τη συνεργασία των Kostis P.C. και Valsamis D.G.
- Stabilization Programs, Growth, Debt and Current Account Deficit in European Union: A Probabilistic Analysis (2013) (2013) Παρουσιάστηκε στο Συνέδριο 1st International PhD Meeting of Thessaloniki in Economics, 1-2 Ιουλίου, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, με τη συνεργασία των Kostis P.C. και Petrakis P.E.

Περίληψη

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εστιάζει στις βαθύτερες αιτίες που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών, υπό τις συνθήκες ενός πολυδιάστατου κόσμου. Καταδεικνύει λοιπόν την ανάγκη θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης του ρόλου του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Οι δύο αυτές έννοιες αναγνωρίζονται ως οι βαθύτερες αιτίες για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Ταυτόχρονα, τίθεται θεωρητικά και εμπειρικά το ζήτημα της συνεξέλιξής τους, ζήτημα αναγκαίο για την αποτελεσματικότητα της άσκησης οικονομικής πολιτικής. Η αναγκαιότητα της στροφής προς την αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών καταδεικνύεται από την πολυπλοκότητα του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού κόσμου, την ενδυνάμωση της διανοητικής δυνατότητας των ατόμων και την ανάγκη να κατανοηθούν σε βάθος τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα, ιδιαίτερα στον απόηχο της κρίσης του 2008. Ταυτόχρονα, οι βαθύτερες αιτίες συνδέονται με την άσκηση οικονομικής πολιτικής καθώς σχολιάζεται ο ρόλος τους στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών που εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες. Έτσι λοιπόν, ο σκοπός της διατριβής είναι να αναδείξει τις βαθύτερες αιτίες για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών (Κεφάλαιο 2,3,4), όπως επιτάσσει η πολυδιάστατη πραγματικότητα, υπό μια κοινή θεωρητική σύλληψη (Κεφάλαιο 1). Η σύλληψη αυτή είναι συνεπής με την εξελικτική θεώρηση των οικονομικών και στηρίζεται στη γενική και ολοκληρωμένη προσέγγιση για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών καθώς και σε μια ολοκληρωμένη μεθοδολογία (μεθοδολογικός πλουραλισμός). Σε αυτό το πλαίσιο, οι βαθύτερες αιτίες υπεισέρχονται στη σκέψη της οικονομικής επιστήμης μέσω της θεωρητικής αρχιτεκτονικής της μέσω και μετά-οικονομικής ανάλυσης. Υπό αυτή την κοινή θεωρητική σύλληψη αναπτύσσονται τα τρία δοκίμια που συμπληρώνουν τη διατριβή (Κεφάλαιο 2,3,4). Τα δοκίμια αυτά έχουν διπλή συμβολή καθώς από τη μια συμβάλλουν στην εξέλιξη και συνεισφορά της θεωρητικής σύλληψης και από την άλλη συμβάλλουν στη βιβλιογραφία ως αυτοτελή κείμενα. Η ολοκληρωμένη αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης συνδέεται άμεσα και με την ολοκληρωμένη αντίληψη για το περιεχόμενο της ανθρώπινης δράσης. Για τους οικονομολόγους, η προσέγγιση της πολυδιάστατης πραγματικότητας όπως αυτή εκφράζεται από τη δράση του Homo Holisticus είναι μία από τις προκλήσεις της επιστήμης. Ο ορισμός αυτός, που συνάδει με μια εξελικτική θεώρηση των οικονομικών, προσεγγίζει με μεγαλύτερη σαφήνεια την πραγματική υπόσταση του ατόμου καθώς περιλαμβάνει τις βιολογικές, οικονομικές και κοινωνικές (πολιτικές) του καταβολές. Πρόκειται δηλαδή για το συνδυασμό του Homo Sapiens (ένα ον του οποίου τα χαρακτηριστικά βασίζονται στη γενετική μεταβολή και στις αρχές της δαρβινικής εξέλιξης), του Homo Economicus (ένα ευφυές μεν μονοδιάστατο δε ον που βασίζεται στην ατομική απελευθέρωση και επιδιώκει την ατομική ευημερία) και του Homo Socialis (που ενσωματώνει την πολιτισμική και θεσμική διάσταση του ατόμου ως μέρος της κοινωνίας στην οποία ανήκει εκφράζοντας στοιχεία αλτρουισμού και συνεργασίας). Αυτή είναι η «καρδιά» του προβληματισμού και της γενικότερης οπτικής της διατριβής.

Summary

This doctoral thesis focuses on the deeper causes of economic development and growth in a multidimensional world. Recognizing institutional and cultural background as two of the deeper causes of economic development and growth, the thesis demonstrates the need for theoretical and empirical documentation on their role. At the same time, the question of their co-evolution arises (both theoretically and empirically), a question necessary for the effectiveness of the economic policy. The necessity of searching for deeper causes of economic development and growth is illustrated by the complexity of the globalized world, the strengthening of individuals' intellectual capacity, and the need for a deep understanding of economic and social phenomena, particularly in the wake of the recent global financial crisis. At the same time, those deeper sources are linked to the economic policy since their role is critical for the effectiveness of policies that are implemented in the same way in all economies (one-size-fits-all policies). Thus, the purpose of this thesis is to highlight the deeper causes for economic development and growth (Chapters 2, 3, and 4), as multidimensional reality dictates, under a common theoretical architecture (Chapter 1). This theoretical architecture is consistent with evolutionary economic thinking and is based on a general and integrated approach for the development and growth of economies as well as an integrated methodology (methodological pluralism). In this context, the deeper causes are getting into the thinking of economic science through the theoretical architecture of meso- and meta- economics. Under this theoretical architecture, three essays that complete the thesis are developed (Chapters 2, 3, and 4). These essays have a twofold contribution since each one contributes to the development of the theoretical architecture analyzed, while -at the same time- each essay contributes to the relevant literature as a stand-alone text. The integrated concept of economic development and growth is directly linked to the integrated concept of the content of human action. For economists, approaching a multidimensional reality as expressed by the action of Homo Holisticus is one of the challenges faced. This definition, which is consistent with an evolutionary view of economics, draws more clearly into the actual status of the individual as it encompasses his biological, economic, and social (political) background. This is a combination of Homo Sapiens (based on genetic variation of characteristics and Darwinian principles of evolution), Homo Economicus (an intelligent but one-dimensional individual who is based on his liberation and in achieving personal welfare) and Homo Socialis (who integrates the cultural and institutional dimension of an individual as part of the society to which he belongs expressing elements of altruism and cooperation). This is the "heart" and the general perspective of this doctoral thesis.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγικό Κεφάλαιο

Η Θεωρία, η Πραγματικότητα και η Νέα Αρχιτεκτονική Θεώρηση	1
1.1 Εισαγωγή	2
1.2 Η Σύνδεση της Θεωρίας με την Πραγματικότητα υπό Νέες Συνθήκες	4
1.3 Οι Βαθείς Ρίζες της Ανάπτυξης και της Μεγέθυνσης	15
1.3.1 Οι Γεωγραφικοί Παράγοντες και η Σύνδεσή τους με Θεσμικές Δομές	18
1.3.2 Το Πολιτισμικό Υπόβαθρο των Κοινωνιών	21
1.4 "One Size Does Not Fits All" και η Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση: Ο Ρόλος των Ιδιαίτερων Συνθηκών των Οικονομιών και των Κοινωνιών	26
1.5 Πως οι Βαθύτερες Αιτίες της Ανάπτυξης και της Μεγέθυνσης μπορούν να Γεφυρώσουν το Χάσμα μεταξύ Θεωρίας και Πραγματικότητας: Η Προσέγγιση της Διατριβής	33
1.5.1 Η Ανάγκη για μια Γενική και Ολοκληρωμένη Αντίληψη της Οικονομικής Ανάπτυξης και Μεγέθυνσης	38
1.5.2 Η Ανάγκη για Μεθοδολογικό Πλουραλισμό	41
1.5.3 Γεφυρώνοντας τη Μικροοικονομική με τη Μακροοικονομική Ανάλυση: Τα Μεσοοικονομικά και τα Μεταοικονομικά	43
1.6 Σκοπός της Διδακτορικής Διατριβής	50
1.7 Συνεισφορά της Διδακτορικής Διατριβής	53
1.8 Δομή της Διδακτορικής Διατριβής	57
Βιβλιογραφία	63

Κεφάλαιο 2. Η Επίδραση του Πολιτισμικού Υποβάθρου στην Οικονομική Μεγέθυνση

Το Ζήτημα της Μεταβολής των Πολιτισμικών Αξιών	79
στον Ανεπτυγμένο Κόσμο (1981 – 2019)	79
2.1 Εισαγωγή	80
2.2 Πολιτισμικό Υπόβαθρο: Διαμόρφωση και Μετάδοση	82
2.2.1 Τρόποι Μετάδοσης των Ανθρώπινων Συμπεριφορών	84
2.3 Η Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου	87

2.3.1 Σταδιακή Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου	88
2.3.2 Ξαφνική Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου	93
2.3.3 Μεταβολή Πολιτισμικών Αξιών και Λαϊκισμός: Σταδιακή/ Ξαφνική Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου	95
2.4 Οι Επιδράσεις του Πολιτισμικού Υποβάθρου στην Οικονομική Μεγέθυνση	102
2.5 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία	117
2.6 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα	128
2.6.1 Έλεγχος ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων	133
2.7 Συζήτηση και Συμπεράσματα	137
Βιβλιογραφία	143
Κεφάλαιο 3. Ο Ρόλος του Θεσμικού Υποβάθρου στην Καινοτομία	
Θεσμικό Υπόβαθρο, Καινοτομική Ικανότητα και Ανάγκη για Διαρθρωτικές Μεταρρυθμίσεις	157
3.1 Εισαγωγή	158
3.2 Θεσμικό Υπόβαθρο και Οικονομική Μεγέθυνση μέσω της Καινοτομίας	160
3.3 Η Διασύνδεση της Καινοτομίας με την Ανάπτυξη και Μεγέθυνση των Οικονομιών	162
3.4 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία	170
3.5 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα	175
3.6 Συζήτηση και Συμπεράσματα	190
Βιβλιογραφία	195
Κεφάλαιο 4. Πολιτισμικό Υπόβαθρο και Θεσμοί: Το Ζήτημα της Συνεξέλιξης	
Η Συμπληρωματικότητα του Πολιτισμικού και του Θεσμικού Υποβάθρου ...	203
και η Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση	203
4.1 Εισαγωγή	204
4.2 Η Διασύνδεση του Πολιτισμικού και του Θεσμικού Υποβάθρου	206
4.2.1 Η Συνεξέλιξη των Θεσμών και του Πολιτισμικού Υποβάθρου	209
4.3 Η Άριστη Δομή Θεσμών και Πολιτισμικού Υποβάθρου	216
4.4 Το Στάσιμο Πρότυπο Μεγέθυνσης	219
4.5 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία	225
4.6 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα	235

4.6.1 Έλεγχος Ανθεκτικότητας των Αποτελεσμάτων	241
4.7 Συζήτηση και Συμπεράσματα	248
Βιβλιογραφία	255
Παράρτημα	265

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγικό Κεφάλαιο

Η Θεωρία, η Πραγματικότητα και η Νέα Αρχιτεκτονική Θεώρηση

Περίληψη

Πρόκειται για ένα εισαγωγικό κεφάλαιο το οποίο αποσκοπεί να αναδείξει τη σημασία του ζητήματος με το οποίο καταπιάνεται η παρούσα διδακτορική διατριβή, ενώ ταυτόχρονα θέτει το πλαίσιο ανάλυσής της. Αρχικά, παρουσιάζεται η ανάγκη αναζήτησης των βαθύτερων αιτιών που παίζουν ρόλο στη διαδικασία της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης των οικονομιών. Η ανάγκη αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ο παγκοσμιοποιημένος κόσμος κυριαρχείται από πολύπλοκα οικονομικά συστήματα, η κατανόηση των οποίων απαιτεί εμπάθυνση της ανάλυσης στις δομές και στους κανόνες που καθορίζουν τη λειτουργία αυτών των συστημάτων. Το ζήτημα αυτό αναγεννάται στον απόηχο της Μεγάλης Ύφεσης του 2008, η οποία ανέδειξε την αδυναμία της οικονομικής επιστήμης για την πρόβλεψη και αντιμετώπισή της. Ταυτόχρονα, η αναγκαιότητα της «στροφής» προς τις βαθύτερες αιτίες ενισχύεται από την ενδυνάμωση της διανοητικής δυνατότητας των ατόμων και της αυξανόμενης ανάγκης να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα. Υπό αυτές τις συνθήκες, τοποθετείται υπό νέες βάσεις η σχέση της οικονομικής θεωρίας με την πραγματικότητα. Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, ως βαθύτερες αιτίες της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης ξεχωρίζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο (Κεφάλαιο 2) και το θεσμικό υπόβαθρο (Κεφάλαιο 3). Επιπρόσθετα, λόγω του ότι οι δύο αυτοί παράγοντες θέτουν εμπόδια ή προωθούν τη διαδικασία βιώσιμης ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών είναι σημαντικό να μελετάται το ζήτημα συνεξέλιξης τους (Κεφάλαιο 4). Οι αιτίες αυτές είναι τόσο σημαντικές ώστε να επηρεάζουν τον τρόπο λειτουργίας των οικονομιών και να θέτουν ζητήματα αποτελεσματικότητας στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής όταν εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες, χωρίς δηλαδή να λαμβάνονται υπόψη (one-size-does-not-fits-all). Προκειμένου οι δύο αυτοί παράγοντες να λαμβάνονται υπόψη στην οικονομική επιστήμη, καθότι αποτελούν έννοιες που προέρχονται από συγγενείς κοινωνικές επιστήμες, απαιτείται μια περισσότερο γενική θεώρηση της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης καθώς και μεθοδολογικός πλουραλισμός (Πετράκης 2017). Πρόκειται για μια προσπάθεια προς μια εξελικτική θεώρηση της οικονομικής επιστήμης που "φωτίζει" τη μεσοοικονομική και τη μεταοικονομική προσέγγιση. Οι προσεγγίσεις αυτές επιτρέπουν στην ανάλυση να επικεντρωθεί σε ζητήματα θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου ώστε να γεφυρώσει τις ασυνέπειες μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής ανάλυσης αλλά και τις αστοχίες που τις χαρακτηρίζουν. Ταυτόχρονα, ικανοποιεί την ανάγκη για μια γενικότερη θεώρηση της οικονομικής επιστήμης απέναντι στον πολυδιάστατο πραγματικό κόσμο, αντικατοπτρίζοντας με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο την οικονομική πραγματικότητα. Η θεωρητική αυτή σύλληψη της παρούσας διατριβής είναι συνεπής με την εξελικτική θεώρηση των οικονομιών. Στο τέλος του παρόντος εισαγωγικού κεφαλαίου παρουσιάζεται ο σκοπός της διδακτορικής διατριβής, η συνεισφορά της στη σχετική βιβλιογραφία καθώς και η δομή της διατριβής με βάση τα κεφάλαια που ακολουθούν.

1.1 Εισαγωγή

Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 και η αντιμετώπισή της επανέφερε στο επίκεντρο των συζητήσεων ζητήματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Ταυτόχρονα, η νέα οικονομική πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από την επικράτηση του παγκοσμιοποιημένου και πολύπλοκου κόσμου, τη διανοητική ενδυνάμωση των ατόμων, την αυξανόμενη ανάγκη να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα, καθώς και η αναποτελεσματικότητα των πολιτικών που εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες (*one size fits all policy*), στον απόηχο της πρόσφατης κρίσης, είναι μερικές από τις ενδείξεις που τονίζουν την αναγκαιότητα της στροφής προς την αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Ως βαθύτερες αιτίες αναδεικνύονται το πολιτισμικό και το θεσμικό υπόβαθρο, ενώ αναγκαία κρίνεται και η μελέτη της ταυτόχρονης μεταβολής τους για τη λειτουργία των οικονομιών και την αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής. Είναι προφανές ότι όταν εκπονείται και εφαρμόζεται μια οικονομική πολιτική είναι καθοριστικής σημασίας ποιο είναι το πραγματικό υπόβαθρο υπό το οποίο καλείται να εφαρμοσθεί, δηλαδή η οικονομική πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται. Διαφορετικά προκύπτουν ζητήματα αναποτελεσματικότητας της οικονομικής πολιτικής.

Η θεωρία και η οικονομική πολιτική της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης περιλαμβάνουν ερμηνείες σχετικά με τις προηγούμενες οικονομικές επιδόσεις, ως βασική ανθρώπινη δραστηριότητα, ενώ παρέχουν ένα αναλυτικό πλαίσιο σχετικά με τη μελλοντική μεγέθυνση του ατόμου και την κοινωνική ευημερία. Είναι λοιπόν ιδιαίτερα σημαντικό να γίνουν κατανοητοί οι όροι της εξέλιξης του παρελθόντος και των συνθηκών που θα διαμορφώσουν το μέλλον.

Στο παρόν κεφάλαιο προβάλλεται η σημασία της σπουδαιότητας του ζητήματος μελέτης του θέματος της διατριβής καθώς και το πλαίσιο ανάλυσης της. Όπως προκύπτει από την ανάλυση του κεφαλαίου, απαιτείται μια νέα οπτική για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών, η οποία προσεγγίζεται μέσω της διατήρησης μια γενικής και ολοκληρωμένης προσέγγισης και μέσω μεθοδολογικού πλουραλισμού (Πετράκης 2017). Σαφώς, μία ολοκληρωμένη αντίληψη της μεγέθυνσης απαιτεί τη διασύνδεση της μικροοικονομικής και της μακροοικονομικής ανάλυσης με τρόπο που να χαρακτηρίζεται από εσωτερική συνέπεια. Ταυτόχρονα, επιτρέπει στις βαθύτερες

αιτίες -έννοιες δάνεια από συγγενείς κοινωνικές επιστήμες- να υπεισέρχονται στην οικονομική ανάλυση. Σύγχρονες τάσεις στην οικονομική επιστήμη όπως η μεσοοικονομική και η μεταοικονομική προσέγγιση υποστηρίζουν αυτή τη συνολική οπτική και την εμβάθυνση σε αυτές τις βαθύτερες αιτίες. Η προσέγγιση αυτή -εξυπηρετεί πλήρως τη θεώρηση της διατριβής- επικεντρώνεται σε ζητήματα θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου και συνάμα γεφυρώνει τις ασυνέπειες μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής ανάλυσης.

Επιπρόσθετα, η ολοκληρωμένη αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης συνδέεται άμεσα και με την ολοκληρωμένη αντίληψη για το περιεχόμενο της ανθρώπινης δράσης. Για τους οικονομολόγους, η προσέγγιση της πολυδιάστατης πραγματικότητας όπως αυτή εκφράζεται από τη δράση του Homo Holisticus είναι μία από τις προκλήσεις της επιστήμης. Ο ορισμός αυτός, που συνάδει με μια εξελικτική θεώρηση των οικονομικών, προσεγγίζει με μεγαλύτερη σαφήνεια την πραγματική υπόσταση του ατόμου καθώς περιλαμβάνει τις βιολογικές, κοινωνικές (πολιτικές) και οικονομικές του καταβολές. Πρόκειται δηλαδή για το συνδυασμό του Homo Sapiens (ένα ον του οποίου τα χαρακτηριστικά βασίζονται στη γενετική μεταβολή και στις αρχές της δαρβινικής εξέλιξης), του Homo Economicus (ένα ευφυές μεν μονοδιάστατο ον που βασίζεται στην ατομική απελευθέρωση και επιδιώκει την ατομική ευημερία) και του Homo Socialis (που ενσωματώνει την πολιτισμική και θεσμική διάσταση του ατόμου ως μέρος της κοινωνίας στην οποία ανήκει εκφράζοντας στοιχεία αλτρουισμού και συνεργασίας). Αυτή είναι η «καρδιά» του προβληματισμού και της γενικότερης οπτικής της διατριβής.

Η δομή του παρόντος κεφαλαίου είναι η εξής: Στο μέρος (1.2) παρουσιάζεται το ζήτημα της διασύνδεσης της θεωρίας με την πραγματικότητα υπό νέες συνθήκες. Υπό αυτές τις συνθήκες, η θεωρία της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης των οικονομιών δε θα πρέπει να αγνοεί τις συγγενείς επιστήμες και τα προερχόμενα από αυτές εννοιολογικά δάνεια όπως είναι το πολιτισμικό και το θεσμικό υπόβαθρο, κατά την προσπάθεια αναζήτησης της βαθειάς γνώσης σχετικά με τις αιτίες της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης (μέρος 1.3). Επιπρόσθετα, η συσχέτιση μεταξύ της οικονομικής ανάλυσης και θεωρίας καθώς και της διαμόρφωσης οικονομικής πολιτικής δεν μπορεί παρά να είναι ένα σύνθετο θέμα. Αυτό οφείλεται στο ότι οι οικονομικές δυνάμεις που

διαμορφώνουν το τελικό αποτέλεσμα αλληλοεπηρεάζονται με το θεσμικό πλαίσιο όπως και με τις νόρμες συμπεριφοράς (πολιτισμικό υπόβαθρο) ενώ το ζήτημα της συνεξέλιξης ή μη αυτών θέτει ζητήματα αποτελεσματικότητας της άσκησης οικονομικής πολιτικής. Έτσι, στο μέρος 1.4 σχολιάζεται το ζήτημα των "one size fits all policies". Συνεπώς, υπό μια συνολική- ολοκληρωμένη οπτική κρίνεται αναγκαία μια νέα αρχιτεκτονική θεώρηση για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, εντός μιας εξελικτικής προσέγγισης της οικονομικής επιστήμης (μέρος 1.5). Στο επόμενο μέρος (μέρος 1.6) περιγράφεται ο σκοπός της διδακτορικής διατριβής, ενώ στο μέρος 1.7 παρουσιάζεται η συνεισφορά της. Τέλος, στο μέρος 1.8 παρουσιάζεται η δομή της διδακτορικής διατριβής.

1.2 Η Σύνδεση της Θεωρίας με την Πραγματικότητα υπό Νέες Συνθήκες

Η θεωρητική σκέψη του ατόμου αναπτύσσεται -ή τουλάχιστον είναι ορθό να αναπτύσσεται- πέρα από μεθοδολογικούς θεωρητικούς δογματισμούς βασιζόμενη στα πραγματικά ζητήματα που καλείται να επιλύσει. Με βάση δηλαδή την προσέγγιση της πραγματικότητας στην οποία σαφώς παίζει ρόλο η ανθρώπινη νόηση. Έτσι, οι εξελίξεις στον πραγματικό οικονομικό κόσμο ενεργοποιούν κατά αντιστοιχία θεωρητικές αναζητήσεις που όμως υπό συνθήκες πολυπλοκότητας εγείρουν πολλά ερωτηματικά. Αυτά αφορούν στην ικανότητα προσέγγισης της πραγματικότητας θέτοντας ουσιαστικά υπό νέες βάσεις τη σχέση μεταξύ θεωρίας και της πραγματικότητας.

Οι κύριοι εκφραστές των κλασικών οικονομικών (Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus, John Stuart Mill, Karl Marx) αρχικά ασπίαστηκαν την έννοια της πολιτικής οικονομίας. Ο Πλάτωνας μάλιστα ήταν εκείνος που ανέλυσε για πρώτη φορά το ρόλο των κεντρικών ιδεών για τη διοίκηση και για τη φύση των διοικούντων χρησιμοποιώντας την έννοια της πολιτικής οικονομίας (Ekelund and Hebert 2014). Πρόκειται για μία συνολική αντίληψη της οικονομικής επιστήμης ως κοινωνική επιστήμη περιλαμβάνοντας αναφορές στη φύση του ανθρώπου αλλά και στη γενικότερη εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων. Οι κλασικοί οικονομολόγοι αναγνώριζαν τον κρίσιμο ρόλο των θεσμών για τις οικονομικές δραστηριότητες και τοποθετούσαν τα οικονομικά φαινόμενα εντός του θεσμικού περιβάλλοντος στο οποίο εκδηλώνονταν. Τα έργα αυτά των βασικών πατέρων της επιστήμης όμως επικρίθηκαν ως περισσότερο

φιλοσοφικού περιεχομένου θεωρήματα (Παπαδογιάννης 2012). Από την αυγή των οικονομικών, και πιο συγκεκριμένα από την εποχή του Adam Smith ([1776] 1981) στο έργο του «The Wealth of Nations», η οικονομική επιστήμη επικεντρώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στην κατανομή των πόρων και όχι στην έννοια της οικονομικής εξέλιξης και στην αναζήτηση της χρονικής τροχιάς την οποία ακολουθούν οι οικονομίες ώστε να μεταβούν από το ένα στο άλλο σημείο ισορροπίας. Βεβαίως, αυτή η μετάβαση μεταξύ σημείων ισορροπίας -υπό το πλαίσιο μιας συγκεκριμένης χρονικής τροχιάς- αποτελεί μια σηματοδότηση σχετικά με την ύπαρξη πολλών επιπέδων αποφάσεων υπονοώντας έτσι τη μακροοικονομική εξέλιξη. Έτσι, η εξέλιξη αυτή δεν αποτελεί απλά την κλιμάκωση της εξέλιξης σε μικροοικονομικό επίπεδο (van de Bergth and Gowdy 2003). Στη συνέχεια, κατά την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης, το πρόβλημα της κατανομής των πόρων επιχειρήθηκε να επιλυθεί με τη χρήση μαθηματικών εργαλείων μέσω της χρήσης των μοντέλων της γενικής ισορροπίας.

Μετέπειτα, η εποχή χαρακτηρίστηκε από τις αξιοσημείωτες επιτυχίες που κατέγραφαν οι θετικές επιστήμες. Έτσι, δημιουργήθηκε η πεποίθηση πως τα πάντα μπορούσαν να αποτυπωθούν και να προβλεφθούν με εξισώσεις ακόμα και η συμπεριφορά του ατόμου. Υπό αυτό το πρίσμα, ο πυρήνας της οικονομικής θεωρίας θεωρήθηκε πως θα μπορούσε να αποτυπωθεί με απλές μαθηματικές εκφράσεις. Παρά το γεγονός ότι πολλά αντικείμενα πραγμάτευσης παρέμεναν σχεδόν τα ίδια, είχε μεταβληθεί η οπτική των οικονομικών η οποία πλέον απομακρύνονταν από τον αρχικό χαρακτήρα της πολιτικής οικονομίας.

Τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Alfred Marshal, Leon Warlas, Francis Ysidro Edgeworth, William Stanley Jevons και Vilfredo Pareto αποπειράθηκαν την ανοικοδόμηση των οικονομικών στα πρότυπα της κλασικής φυσικής δίνοντας μεγάλη σημασία στους νόμους της αγοράς. Η ανάγκη για αντικειμενική ανάλυση ενός μεγάλου πλήθους πανομοιότυπων στοιχείων τα οποία αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, επηρέασε τα Νεοκλασικά οικονομικά αναφορικά με τη χρήση μαθηματικών εξισώσεων (Arthur 2014). Ωστόσο, το γεγονός αυτό οδήγησε στην αγνόηση της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει το οικονομικό σύστημα και στη μεγάλη απλούστευση της οικονομικής θεωρίας, καθώς με τον τρόπο αυτόν αγνοήθηκαν παράμετροι όπως η αβεβαιότητα, οι προσδοκίες, η κοινωνία, η πολιτική, κλπ. Αποτέλεσμα ήταν η οικονομία να γίνεται αντιληπτή

από τους Νεοκλασικούς ως ένα απλοποιημένο σύστημα στο οποίο τα άτομα έχουν μεταξύ τους προκαθορισμένες σχέσεις και ομογενοποιημένη συμπεριφορά. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρείται πως τα οικονομικά φαινόμενα απομακρύνθηκαν από τα κοινωνικά φαινόμενα.

Η Νεοκλασική αντίληψη συνδέθηκε -για πολλές τουλάχιστον δεκαετίες- με την πιστότητα της επιστήμης των οικονομικών και παρότι χαρακτηρίζεται από εσωτερική συνέπεια αλλά και από οργανωμένη μαθηματικοποίηση, εν τέλει καταφέρνει να αποτυπώσει μερικώς μόνο την πραγματικότητα. Για τους Νεοκλασικούς, τα άτομα είχαν στη διάθεσή τους όλη τη διαθέσιμη πληροφόρηση, ενώ ταυτόχρονα λάμβαναν αποφάσεις με βάση την αρχή της ορθολογικότητας και με πρωταρχικό στόχο τη μεγιστοποίηση της ωφέλειάς τους. Οι υποθέσεις αυτές περιγράφουν το ευφύες αλλά ταυτόχρονα μονοδιάστατο ον, το «Homo Economicus» του οποίου οι προτιμήσεις είναι ανεξάρτητες από τις προτιμήσεις των άλλων ατόμων και από το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον, αγνοώντας με αυτό τον τρόπο το ρόλο του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου στην ανάλυση. Έτσι, κατά τη Νεοκλασική αντίληψη, η θεώρηση της οικονομικής δράσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ατομιστική» με απουσία στοιχείων αλτρουισμού και συνεργασίας.

Οι υποθέσεις του Νεοκλασικού υποδείγματος όμως δεν μπορούν να γίνουν καθολικά αποδεκτές καθότι δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα - τουλάχιστον στην πλειονότητα των περιπτώσεων- που χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα των οικονομικών συστημάτων¹. Η τελειότητα αλλά συνάμα και παθογένεια του Νεοκλασικού υποδείγματος ήταν η ίδια η τελειότητά του. Για την προσέγγιση της πραγματικότητας το Νεοκλασικό υπόδειγμα λαμβάνει τόσες παραδοχές που στο τέλος αφαιρούν από το πλαίσιο της ανάλυσης την ίδια την πραγματικότητα. Βεβαίως, ακόμη και σήμερα, το Νεοκλασικό υπόδειγμα αποτελεί ένα κριτήριο αναφοράς και σημείο αφετηρίας και προβληματισμού καθώς και ένα ιδιαίτερα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την οικονομική επιστήμη (Πετράκης 2018)². Παρότι το μοντέλο γενικής ισορροπίας όπως ορίστηκε από τον Walras επικεντρώνεται στα άτομα τα οποία συναλλάσσονται

¹ Ακόμη και περισσότερο νέες εκδοχές που προσιδιάζουν στη Νεοκλασική θεωρία, όπως ο μονεταρισμός, τα νέα-κλασικά μακροοικονομικά, κλπ., διατηρούν τον ίδιο προβληματισμό (Πετράκης 2017).

² Πετράκης Π.Ε. σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

μεταξύ τους αλλά και στο ότι οι τιμές καθορίζονται από τις αγορές, δεν είναι σε θέση να λάβει υπόψη του το γεγονός ότι οι συμπεριφορές και οι προτιμήσεις των ατόμων -οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν από την υπόθεση της ορθολογικότητας και την υπόθεση της εξισορρόπησης της νεοκλασικής θεώρησης- επηρεάζονται από «εξωτερικότητες». Αυτό μάλιστα είναι και το σημείο προβληματισμού που αφορά στη βασική διαφοροποίηση του μοντέλου της γενικής ισορροπίας και της προσέγγισης της οικονομίας ως ένα πολύπλοκο σύστημα.

Τα ζητήματα που αναλύθηκαν παραπάνω αναδεικνύουν τα βαθύτερα προβλήματα που σχετίζονται με τα θεμέλια της οικονομικής θεωρίας αλλά και με την άποψη ότι οι οικονομίες αποτελούν σύνθετα συστήματα που δεν μπορούν να περιγραφούν επαρκώς μέσω μιας απλής θεωρητικής σύλληψης.

Ο χαρακτηρισμός της πολυπλοκότητας των οικονομιών βασίζεται στο γεγονός ότι οι οικονομίες χαρακτηρίζονται από συστατικά στοιχεία τα οποία αλληλεπιδρούν συνεχώς. Αντίστοιχη θεώρηση παρατηρείται και σε άλλες επιστήμες, όπως είναι η φυσική, η βιολογία, η χημεία, κλπ. Τα πολύπλοκα συστήματα περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο οι αλληλεπιδράσεις των διαφόρων συστατικών στοιχείων του συστήματος, διαμορφώνουν τη σχέση των ατόμων και των κοινωνιών με το οικονομικό και το κοινωνικό τους περιβάλλον αλλά και το πως διαμορφώνουν τις ατομικές και τις συλλογικές συμπεριφορές.

Τα πολύπλοκα συστήματα έχουν οριστεί ποικιλοτρόπως. Ο ορισμός του Herbert Simon (1969) αποτελεί έναν από τους περισσότερο ευρέως χρησιμοποιούμενους ορισμούς: *«Με τον όρο πολύπλοκο σύστημα ορίζεται γενικά ένα σύστημα που αποτελείται από ένα μεγάλο αριθμό τμημάτων που αλληλεπιδρούν με ένα μη-απλό τρόπο. Σε τέτοια συστήματα, το σύνολο είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών, όχι σε απόλυτη μεταφυσική έννοια, αλλά με τη σημαντική πραγματιστική έννοια ότι, με δεδομένες τις ιδιότητες των τμημάτων και τους νόμους της αλληλεπίδρασης τους, δεν αποτελεί ασήμαντο θέμα να συμπεράνουμε τις ιδιότητες του συνόλου».*

Η πολυπλοκότητα ως έννοια προσφέρει μια διαφορετική οπτική αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια της οικονομίας η οποία χαρακτηρίζεται από συνεχείς αλλαγές και δημιουργικότητα (Arthur 1999, 2006, Fontana 2010), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί μια νέα προσέγγιση της οικονομικής θεωρίας.

Όπως σημειώνει ο North (1990) «Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι ο κόσμος ο οποίος μας απασχολεί συνεχώς αλλάζει». Ο κόσμος στον οποίο ζούμε χαρακτηρίζεται ως μη-εργοδικός¹. Τα άτομα ζουν και λαμβάνουν αποφάσεις υπό συνθήκες αβεβαιότητας, με όρια στη γνώση και την πρόβλεψη, με βάση πάντα τις αναπαραστάσεις και τις εικόνες του παρελθόντος (Πετράκης 2018). Οι συνθήκες αυτές εμποδίζουν την ικανότητα ανάπτυξης τέλειων στρατηγικών. Για αυτόν το λόγο ο βασικός κινητήριος μοχλός ο οποίος καθορίζει την εξέλιξη των συστημάτων αγοράς και τη μεταβολή τους είναι η συλλογική γνώση, η οποία αποτελεί υπό την έννοια αυτήν την κύρια εξελικτική δύναμη. Συνεπώς, θα μπορούσε να αποδοθεί στην πολυπλοκότητα ο χαρακτηρισμός της «*ακατάστατης γνωσιακής εξέλιξης*» όπου τα άτομα μεταβάλουν συνεχώς τις συμπεριφορές και τις πεποιθήσεις τους (Pettrakis and Kafka 2018)².

Μια από τις σημαντικότερες και «ιδρυτικές» συμβολές σχετικά με τον όρο της πολυπλοκότητας στην οικονομική επιστήμη έχει πραγματοποιηθεί από τον οικονομολόγο και φιλόσοφο Friedrich Hayek (1945). Η βασική συνεισφορά του ήταν ότι υποστήριξε ότι η πολυπλοκότητα των οικονομικών φαινομένων απαιτεί οι άνθρωποι να είναι το επίκεντρο της ανάλυσης και να υπάρχει διασύνδεση με άλλες επιστήμες όπως είναι η βιολογία, η ψυχολογία, κλπ.

Μια ακόμη σημαντική συμβολή για την έννοια της πολυπλοκότητας στην οικονομική επιστήμη είναι αυτή του Joseph Schumpeter (1921, 1939). Με τον όρο «δημιουργική καταστροφή» ο Schumpeter περιγράφει κάτι αντίστοιχο με αυτό που εξάγεται από την επιστήμη της πολυπλοκότητας (Allen 2014). Σημειώνει ότι οι αγορές δεν οδηγούν στην ισορροπία -όπου και οι παραγωγοί και οι καταναλωτές μεγιστοποιούν τη χρησιμότητά τους- με

¹ «Σε ένα μη-εργοδικό κόσμο το μέλλον είναι άγνωστο εξαιτίας της ύπαρξης αβεβαιότητας. Γενικά, το εργοδικό αξίωμα υποθέτει ότι το οικονομικό μέλλον είναι ήδη προκαθορισμένο. Η οικονομία διέπεται από μια υφιστάμενη εργοδική στοχαστική διαδικασία. Απλά θα πρέπει να υπολογίσουμε τις κατανομές πιθανοτήτων όσον αφορά τις μελλοντικές τιμές και την παραγωγή για να ανιλήσουμε σημαντικά και αξιόπιστα στατιστικά συμπεράσματα σχετικά με το μέλλον. Μόλις οι υπεύθυνοι λήψης αποφάσεων έχουν αξιόπιστες πληροφορίες για το μέλλον, οι ενέργειές τους στις ελεύθερες αγορές θα καταναείμουν βέλπιστα τους πόρους σε εκείνες τις δραστηριότητες που θα έχουν τις υψηλότερες πιθανές μελλοντικές αποδόσεις διασφαλίζοντας έτσι την παγκόσμια ευημερία... Σε έναν μη-εργοδικό κόσμο, δεν μπορούμε ποτέ να βασιζόμαστε σε ιστορικά δεδομένα ώστε να αποκτήσουμε έναν αξιόπιστο οδηγό για μελλοντικά αποτελέσματα. Σε έναν τέτοιο κόσμο, οι αγορές δεν μπορούν να είναι αποτελεσματικές» (Davidson 2002). Το πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι τα δεδομένα του παρελθόντος δεν έχουν την ικανότητα να δώσουν πληροφορίες οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αξιόπιστες για τις μελλοντικές κατανομές πιθανότητας. Με άλλα λόγια, όταν ο κόσμος είναι μη-εργοδικός σημαίνει ότι τα άτομα κατανοούν ότι δεν μπορούν να προβλέψουν με ακρίβεια το άγνωστο μέλλον.

² Pettrakis P.E., Kafka K.I. (2018) Sustainable Entrepreneurial Activity Within Complex Economic Systems (2018), In Herbert Emmert- Streib Dehmer (Ed.) Entrepreneurial Complexity, Taylor & Francis Group.

μηχανικό τρόπο, ενώ επισημαίνει ότι οι εισροές και οι εκροές του οικονομικού συστήματος αποτελούν κρίσιμα ζητήματα.

Η εξελικτική θεώρηση των οικονομικών υποστηρίζει ότι απλοποιημένες υποθέσεις που αφορούν στην παραγωγή, τις τιμές, και τη μεγιστοποίηση του κέρδους των επιχειρήσεων και της χρησιμότητας των ατόμων δεν μπορούν να δώσουν επαρκείς ερμηνείες για τον τρόπο λειτουργίας του πολύπλοκου κόσμου, όταν μάλιστα δεν μπορεί να επιτευχθεί ισορροπία στο οικονομικό σύστημα (Nelson and Winter 1974, 1982). Για να ερμηνεύσει περισσότερο επαρκώς την πραγματικότητα, η εξελικτική θεώρηση λαμβάνει υπόψη την έννοια του πολιτισμικού υποβάθρου ως το μέσο υπό το οποίο μεταδίδονται μεταξύ ατόμων και μεταξύ επιχειρήσεων διάφορες συμπεριφορές, προτιμήσεις, πρακτικές και ρουτίνες, τα οποία αλλάζουν μέσα στο χρόνο ακολουθώντας -μεταξύ άλλων παραγόντων- και τις τεχνολογικές εξελίξεις. Ο πρωτεργάτης της εξελικτικής οικονομικής θεώρησης Thorstein Veblen σημειώνει (1899): *«τα εξελικτικά οικονομικά πρέπει να είναι η θεωρία μιας διαδικασίας πολιτισμικής ανάπτυξης, όπως καθορίζεται από το οικονομικό συμφέρον, μια θεωρία για τη σωρευτική αλληλουχία των οικονομικών θεσμών οι οποίοι αναφέρονται με όρους της ίδιας της διαδικασίας»*. Με τον τρόπο αυτό ο Veblen (1899) έθεσε τον άνθρωπο στο επίκεντρο της οικονομικής σκέψης, υποστηρίζοντας ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο κάνει τα άτομα να αποτελούν πολύπλοκες οντότητες που χαρακτηρίζονται από συμπεριφορές και συνήθειες με βάση τα ένστικτά τους.

Στην ανάλυσή του, ο Veblen στηρίζεται στην οπτική του Smith (1776) περί «αόρατου χεριού» και την άποψη ότι η οικονομία κινείται προς την ισορροπία, ενώ παράλληλα σημειώνει τη *«διαφορά της πνευματικής στάσης ή άποψης»* κάνοντας παραλληλισμό της έννοιας της οικονομικής ταξινόμιας (economic taxonomy) με την έννοια της ταξινόμιας που αφορά σε ζωικά ή φυτικά είδη. Ουσιαστικά απορρίπτει την ισορροπία όπως ορίστηκε από τους κλασικούς οικονομολόγους, λέγοντας ότι μπορεί αυτή η ισορροπία να αποτελεί μια περιγραφή της πραγματικότητας χωρίς όμως να εμπεριέχει κανένα στοιχείο που να αφορά στο ποια διαδικασία μεταβολής οδήγησε σε αυτήν. Με τον τρόπο αυτό τάσσεται υπέρ της εξελικτικής οικονομικής θεώρησης κατά την οποία ένα οικονομικό σύστημα μπορεί να μεταβληθεί και να φτάσει σε μια νέα κατάσταση, ανεξαρτήτως εάν στην κατάσταση αυτή η κοινωνική ευημερία είναι χαμηλότερη ή υψηλότερη σε σύγκριση με την προηγούμενη ισχύουσα

κατάσταση. Επιπρόσθετα, η θεώρηση του Veblen αντλεί και από τον Darwin - αλλά και από άλλους- την ανάγκη να εξηγηθεί η αιτιότητα όλων των εξελικτικών φαινομένων. Έτσι, εξηγεί τις μελλοντικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις ως το αποτέλεσμα της συλλογικής αλλαγής που παρατηρείται στις κοινωνίες, τις οικονομίες και τους θεσμούς και όχι ως το αποτέλεσμα των αλλαγών που συντελούνται σε ατομικό επίπεδο.

Τα πολύπλοκα συστήματα χαρακτηρίζονται από προσαρμοστικότητα (Allen 1990) και ταυτόχρονα από αυτό-οργάνωση. Η έννοια της προσαρμοστικότητας διευκρινίζεται και από τον Beinhocker (2006) στο βιβλίο με τίτλο «The Origins of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remaking of Economics», με σκοπό να τονιστεί η δυναμική φύση των οικονομιών η οποία έχει ως αποτέλεσμα οι οικονομίες να ακολουθούν μια εξελικτική δυναμική που δεν οδηγεί ποτέ σε ισορροπία και τις κάνει ιδιαίτερα ευάλωτες σε σοκ εξωγενή ή ενδογενή.

Ο όρος «*Νέα Κοινωνικά Οικονομικά*» (New Social Economics) (Durlauf and Young 2001) χρησιμοποιείται ώστε να περιγραφούν οι οικονομίες ως κοινωνικοοικονομικά συστήματα στα οποία τα ετερογενή άτομα αλληλεπιδρούν μέσω των δικτύων, τα οποία διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στις οικονομικές εξελίξεις. Υπό αυτήν τη θεώρηση οι αλληλεπιδράσεις που λαμβάνουν χώρα μεταξύ των παικτών των οικονομιών (άτομα, επιχειρήσεις, θεσμοί) μεταβάλλονται και εξελίσσονται συνεχώς και δεν επιτυγχάνεται ισορροπία με την έννοια που χρησιμοποιείται στην οικονομική επιστήμη (Kirman 2016).

Οι σχέσεις λοιπόν που αναπτύσσονται εντός ενός πολύπλοκου συστήματος που αντικατοπτρίζει το σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κόσμο δεν μπορούν να δικαιολογηθούν από την υπόθεση ότι οι συμμετέχοντες στο οικονομικό σύστημα αναπτύσσουν συμπεριφορές ενός αντιπροσωπευτικού ατόμου. Αντίθετα, τα συστήματα αποτελούνται από ετερογενή άτομα και τα άτομα διαμορφώνουν εντελώς διαφορετικές συμπεριφορές που ανταποκρίνονται με διαφορετικό τρόπο σε ανάλογες καταστάσεις που βρίσκονται αντιμέτωπα. Σε ένα πολύπλοκο σύστημα -όπως είναι η οικονομία- η προσέγγιση του αντιπροσωπευτικού ατόμου είναι ιδιαίτερα ασθενής και απλουστευτική. Ιδανικά κάτι τέτοιο θα ήταν ρεαλιστικό αν όλοι οι συμμετέχοντες είχαν πρόσβαση στην ίδια πληροφόρηση και γνώριζαν τις αντιδράσεις των υπολοίπων.

Η επίτευξη του σημείου ισορροπίας στις οικονομίες συνδέεται στενά με την έννοια της πολυπλοκότητας των οικονομικών συστημάτων, καθώς είναι ιδιαίτερα δύσκολη δεδομένου ότι άτομα και οι επιχειρήσεις μεταβάλλουν συνεχώς τη συμπεριφορά τους και τη στρατηγική που ακολουθούν, υπό την επίδραση διαφόρων σοκ. Βεβαίως, όπως σημειώνει ο Caldwell (2002) η οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση αφορά σε μη γραμμική δυναμική μεταβολή των οικονομικών συστημάτων στο χρόνο, κατά την οποία τα οικονομικά συστήματα κινούνται από ένα σημείο ισορροπίας σε ένα άλλο.

Ιδιαίτερα κρίσιμος είναι και ο ρόλος του χρόνου, σε συνδυασμό με την πολυπλοκότητα των οικονομικών συστημάτων. Το ζήτημα του χρόνου αποτελεί μάλιστα μια από τις σοβαρότερες κριτικές στα Νεοκλασικά οικονομικά (Smolin 2009, 2013) καθώς η οικονομία ταυτίζεται με ένα απλό σύστημα, όπου η έννοια του χρόνου απουσιάζει (Arthur 2013). Όπως σε κάθε δυναμικό μοντέλο υπάρχει παράμετρος η οποία μεταβάλλεται, στα πολύπλοκα οικονομικά συστήματα η παράμετρος αυτή είναι ο χρόνος (Harris 2003). Με την εισαγωγή του χρόνου παρατηρούνται εξελίξεις οι οποίες δεν έχουν συμβεί ξανά στο παρελθόν γεγονός που οδηγεί σε νέες δομές, νέους θεσμούς και άρα σε νέες οικονομικές εξελίξεις που καθορίζουν το μέλλον.

Συνολικά, οι βασικές διαφορές μεταξύ της Νεοκλασικής θεώρησης και της θεώρησης των υποστηρικτών των πολύπλοκων οικονομικών συστημάτων, αφορούν κυρίως στα παρακάτω σημεία (Beinhocker 2006): α) Η πρώτη κύρια διαφορά, αφορά στη δυναμική του συστήματος, καθώς στα πολύπλοκα οικονομικά συστήματα η οικονομική ισορροπία δεν μπορεί να επιτευχθεί εύκολα λόγω των δυναμικών στοιχείων που εξελίσσονται συνεχώς και απομακρύνουν το σύστημα από την ισορροπία (σε αντίθεση με τη γενική ισορροπία του Walras). β) Η δεύτερη κύρια διαφορά αφορά στο ρόλο των ατόμων και των επιχειρήσεων. Με βάση τη θεώρηση των πολύπλοκων οικονομικών συστημάτων, η πληροφόρηση είναι περιορισμένη ενώ η επεξεργασία αλλά και η πρόσβαση σε αυτήν έχει κόστος με αποτέλεσμα τα άτομα να αναπτύσσουν ευριστικούς κανόνες. Αντίθετα, στη Νεοκλασική θεώρηση η πληροφόρηση είναι τέλεια και μάλιστα η πρόσβαση σε αυτήν δεν έχει κόστος. γ) Η τρίτη κύρια διαφορά αφορά στη διαδικασία της εξέλιξης, καθώς τα πολύπλοκα οικονομικά συστήματα χαρακτηρίζονται ως μια εξελικτική διαδικασία όπου επιτρέπεται να εισέλθουν στοιχεία (όπως η

καινοτομία) που διαφοροποιούν το σύστημα και οδηγούν στη μεγέθυνσή του, ενώ στο υπόδειγμα του Walras δεν υπάρχουν αντίστοιχοι μηχανισμοί.

Τα πολύπλοκα οικονομικά συστήματα χαρακτηρίζονται από μια ακόμη κρίσιμη παράμετρο η οποία αφορά στο γεγονός ότι η διανοητική ικανότητα των ατόμων είναι περιορισμένη με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να επεξεργαστούν το σύνολο της διαθέσιμης πληροφόρησης. Αυτό, σε συνδυασμό με το ότι τα άτομα χαρακτηρίζονται από περιορισμένη ορθολογικότητα (bounded rationality) (Simon 1947) και περιορισμένη πληροφόρηση (informational limitations) (Kirman 2016) οδηγούν τους οικονομικά δρώντες στο να βασίζονται σε ευριστικούς κανόνες και όχι στο να λαμβάνουν αποφάσεις με ορθολογικό τρόπο, όπως υποθέτει η Νεοκλασική θεώρηση. Τις ασυνέχειες μεταξύ της θεωρίας και της πράξης αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι οικονομικά δρώντες και με την ύπαρξη ατελούς πληροφόρησης επιδιώκουν να γεφυρώσουν τα Συμπεριφορικά Οικονομικά, ενσωματώνοντας στοιχεία από την επιστήμη της ψυχολογίας και υποθέτοντας ότι οι επενδυτές δεν αποφασίζουν ορθολογικά. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι «συμπεριφορές της αγέλης» υπό τις οποίες οι επενδυτές αποφασίζουν να ακολουθήσουν τις ενέργειες άλλων επενδυτών θεωρώντας ότι οι άλλοι επενδυτές έχουν στη διάθεσή τους ιδιωτική πληροφόρηση την οποία οι ίδιοι δεν έχουν (Banerjee 1992, Chamley 2004).

Επιπρόσθετα, η πολυπλοκότητα του οικονομικού συστήματος δημιουργεί ζητήματα διακυβέρνησης και αποτελεσματικότητας των εφαρμοζόμενων πολιτικών. Η οικονομική πραγματικότητα διαμορφώνεται από το γεγονός ότι οι μοντέρνες καπιταλιστικές οικονομίες χαρακτηρίζονται από πολύπλοκες δομές και από εξελισσόμενους χρηματοοικονομικούς θεσμούς που οδηγούν σε ασταθή οικονομική μεγέθυνση και μη βιώσιμη δυναμική ευημερίας (Argitis 2019). Μια από τις πρώτες επιδιώξεις να προσεγγιστεί και να εκφραστεί σαφώς το φαινόμενο αυτό πραγματοποιήθηκε από τον Adam Smith μέσω της "δημιουργικής καταστροφής". Επιπρόσθετα, μια από τις πρώτες προσπάθειες να αιτιολογηθεί η έλλειψη ισορροπίας και το γεγονός ότι το οικονομικό σύστημα χαρακτηρίζεται στην πραγματικότητα από πολυπλοκότητα ήταν ο κατά Pareto (1895, 1896) προσδιορισμός των δυνάμεων οι οποίες καθορίζουν την κατανομή του εισοδήματος. Όπως σημειώνει ο Farmer (2012) το γεγονός ότι η οικονομική επιστήμη δεν έχει πραγματοποιήσει κατά τις

τελευταίες δεκαετίες αντίστοιχα βήματα προόδου με άλλες επιστήμες, οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στο γεγονός ότι δεν έχει καταφέρει η οικονομική θεωρία να συμπεριλάβει την έννοια της πολυπλοκότητας στην ανάλυσή της.

Ο αρχικός χαρακτήρας της πολιτικής οικονομίας, ο οποίος είχε αναπτυχθεί ως μια προσέγγιση που οδηγούσε σε συνολική διαχείριση διαφόρων ζητημάτων, διασπάστηκε και η οικονομική επιστήμη καταμερίστηκε σε διάφορα υποπεδία λίγο πριν αλλά κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πέρα από αυτήν την εξέλιξη, η οικονομική επιστήμη ταυτόχρονα περιχαρακώθηκε απέναντι σε άλλες επιστήμες όπως η ψυχολογία, η ανθρωπολογία και η βιολογία, κλπ. Με αυτόν τον τρόπο, έννοιες «δάνεια» αυτών των επιστημών όπως είναι το πολιτισμικό υπόβαθρο, τα πολύπλοκα συστήματα, οι θεσμοί, η πολιτική, κλπ., που είναι απαραίτητες για την κατανόηση του φαινομένου της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης, δεν «επιτρεπόταν» να επικοινωνούν με τη βασική οικονομική σκέψη (Πετράκης 2017). Ο αποκλεισμός αυτός βέβαια μοιάζει ιδιαίτερα παράδοξος διότι το ίδιο το πλέγμα των ανθρώπινων και κοινωνικών αλληλοεπιδράσεων αναδεικνύει αυτές τις σχέσεις επηρεασμού.

Η άφιξη του 21^{ου} αιώνα στο οικονομικό πεδίο που σημαδεύτηκε από τη Μεγάλη Ύφεση του 2008 αναγέννησε το σοβαρό ζήτημα της σχέσης της θεωρίας με την πραγματικότητα. Σοβαρό ζήτημα -για την επιστήμη των οικονομικών- αποτέλεσε το γεγονός ότι η έλευση της κρίσης δεν μπόρεσε να προβλεφθεί από τους οικονομολόγους (Krugman 2009), πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις. Όμως, το πιο σοβαρό ζήτημα ήταν η γενικότερη αποτυχία του συστήματος της αγοράς να λειτουργήσει αποτελεσματικά κάτι το οποίο δεν μπόρεσε να γίνει αντιληπτό από την οικονομική επιστήμη (υπομέρος 1.5.3). Μέρος της αποτυχίας αυτής αποδόθηκε από διάφορους ειδικούς στο γεγονός ότι η οικονομική θεωρία και η οικονομική πολιτική χρησιμοποιούν συγκεκριμένα αναλυτικά εργαλεία. *«Το επάγγελμα των οικονομολόγων πήρε λάθος δρόμο διότι οι οικονομολόγοι μπέρδευαν τη «μαθηματική» ομορφιά με την αλήθεια»* (Krugman 2009). Όπως όμως υποστηρίζει ο Eichengreen (2009) πρόκειται για ένα πρόβλημα το οποίο οφείλεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην επιλεκτική ανάγνωση της θεωρίας που κάνουν οι οικονομικοί επιστήμονες και όχι τόσο στην αδυναμία της οικονομικής επιστήμης αυτής καθεαυτής.

Όπως αναφέρει και ο Argitis (2019), το ξέσπασμα της Μεγάλης Κρίσης του 2008 έθεσε υπό αμφισβήτηση το επιστημονικό περιεχόμενο της ορθόδοξης οικονομικής σκέψης. Ο λόγος είναι ότι αναδείχθηκε το γεγονός ότι η ορθόδοξη οικονομική σκέψη, επηρεαζόμενη από την αποστειρωμένη Νεοκλασική θεώρηση, δεν κατάφερε να ξεφύγει από τις συνηθισμένες και μη ρεαλιστικές προσεγγίσεις σχετικά με τη δομή και τη λειτουργία των πραγματικών οικονομιών. Πιο συγκεκριμένα, ο Argitis (2019) εντοπίζει το πρόβλημα στο γεγονός ότι οι γενικεύσεις της ορθόδοξης οικονομικής θεώρησης δεν έλαβαν υπόψη τους την ιστορική εξέλιξη, τους θεσμούς των οικονομιών και το πολιτισμικό υπόβαθρο των ατόμων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολυπλοκότητα δεν είναι μια έννοια που χαρακτηρίζει μόνο το σύγχρονο κόσμο. Όταν οι πρωτεργάτες της επιστήμης των οικονομικών -περί το 1720 έως το 1930- στα έργα τους παρέθεταν την εικόνα της οικονομικής πραγματικότητας, στατική αρχικά και δυναμική στη συνέχεια, αυτή δεν ήταν πιο απλή και προσεγγίσιμη. Μάλιστα, μπορεί κάποιος να αντιληφθεί ότι η οικονομική πραγματικότητα ήταν ιδιαίτερα πολύπλοκη εάν συγκρίνει την εξέλιξη των αναλυτικών εργαλείων που χρησιμοποιούνταν με τις ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις που συνόδευαν τις βιομηχανικές επαναστάσεις και τη διατύπωση της θεωρίας της εξέλιξης και της μεταβολής του Δαρβίνου. Από την εποχή των Κλασικών οικονομικών αλλά και στη συνέχεια (1880-1930) τα Νεοκλασικά οικονομικά και τα Εξελικτικά οικονομικά (evolutionarists) χρησιμοποιούσαν την έννοια της πολιτικής οικονομίας αρχικά και στη συνέχεια τη γενική ισορροπία και τους γενικούς νόμους της εξέλιξης για να περιγράψουν την οικονομία. Αυτό που άλλαξε όμως είναι η αντίληψη για τον κόσμο που πλέον είναι πιο σαφής, η διακίνηση και η πρόσβαση στην ποσότητα των πληροφοριών, η ικανότητα των οικονομολόγων να αναλύουν και να συνθέτουν γνώσεις και έννοιες καθώς και η αυξανόμενη απαίτηση κατανόησης των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων (υπομέρος 1.5.1).

Ο ρόλος του ατόμου λοιπόν στο πλαίσιο ενός μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος όπως διαμορφώνεται λόγω του πολύπλοκου και παγκοσμιοποιημένου κόσμου, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός. Σημαντικότερος δε γίνεται στον απόηχο της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης όπου οι ανάγκες των κοινωνιών είναι περισσότερο πιεστικές και οι συνέπειες των οικονομικών φαινομένων έχουν λάβει μια αυξανόμενη κοινωνική διάσταση

(European Commission 2011). Έτσι, τα άτομα -κατά τις τελευταίες δεκαετίες- έχουν ενδυναμώσει την ικανότητά τους να κερδίζουν σε δύναμη, σε δεξιότητες και σε ικανότητες. Ο «μηχανισμός» τους αυτός αναπτύχθηκε προκειμένου να μπορούν να λαμβάνουν αποφάσεις και να ικανοποιούν τους παρόντες και μελλοντικούς στόχους τους, εντός των μεταβαλλόμενων συνθηκών της παγκοσμιοποίησης και της πολυπλοκότητας. Η έννοια της ενδυνάμωσης αφορά αρχικά σε μια διαδικασία αλλαγής του ατόμου κατά την οποία το άτομο βελτιώνεται και παίρνει τον έλεγχο των αποφάσεων του αλλάζοντας το ρόλο του μέσα στην κοινωνία. Στη συνέχεια, αφορά σε μια διαδικασία ενδυνάμωσής του κατά την οποία κερδίζει αυτοπεποίθηση ώστε να λαμβάνει αποφάσεις (Fride 2006). Πρόκειται για μια αμφίδρομη διαδικασία η οποία πραγματοποιείται μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντός του. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η δημιουργία δεξιοτήτων, που βασίζονται στη διορατικότητα και στις ικανότητες, δηλαδή σε ουσιώδη χαρακτηριστικά τα οποία μπορεί να αφορούν στην πολιτική συνείδηση, στην ικανότητα συνεργασίας με άλλους, στην ικανότητα αντιμετώπισης δυσκολιών και στην προσπάθεια επηρεασμού του περιβάλλοντος (Keiffer 1984). Το άτομο δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να είναι σε θέση να επιλέξει την ορθότερη λύση μεταξύ διαφόρων εναλλακτικών, έχοντας πλήρη γνώση σχετικά με όλες τις διαθέσιμες επιλογές του. Με τον τρόπο αυτό αυξάνει σημαντικά το εύρος των πιθανών ενδεχομένων σχετικά με τη διαμόρφωση των μελλοντικών καταστάσεων. Έτσι λοιπόν το άτομο είναι ένας αποτελεσματικός δράστης στην ίδια του τη ζωή (Pinderhughes 1983).

1.3 Οι Βαθιές Ρίζες της Ανάπτυξης και της Μεγέθυνσης

Υπό την ανάγκη προσέγγισης της οικονομικής πραγματικότητας υπό τις συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω, η ανάδειξη της σημασίας των βαθύτερων αιτιών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης των οικονομιών είναι κάτι παραπάνω από απαραίτητη.

Έτσι, ο προσδιορισμός των βαθύτερων αιτιών της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης απαντά σε ένα διαχρονικό ερώτημα το οποίο απασχολεί την οικονομική επιστήμη και είναι το ακόλουθο: Γιατί σε κάποιες κοινωνίες το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι υψηλότερο σε σχέση με κάποιες άλλες κοινωνίες; Δεκαετίες

πριν, τα μοντέλα εξωγενούς μεγέθυνσης έδωσαν έμφαση στη συσσώρευση του κεφαλαίου και στον προσδιορισμό της τεχνολογικής προόδου εξωγενώς. Αντίθετα, τα μοντέλα ενδογενούς μεγέθυνσης εστίασαν στη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου, των επενδύσεων και της γνώσης ως βασικούς παράγοντες οικονομικής μεγέθυνσης.

Ωστόσο, οι παραπάνω προσεγγίσεις αδυνατούν να ερμηνεύσουν πλήρως τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Για παράδειγμα, στη Νεοκλασική θεώρηση του Solow, το ανερμήνευτο μέρος της μεγέθυνσης -ο ρυθμός μεταβολής των εναπομεινάντων παραγόντων που επηρεάζουν τη μεγέθυνση- είναι αυτό που καλείται το Κατάλοιπο του Solow (Solow residual, Solow 1957). Αποτελεί το μέρος της μεγέθυνσης που δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τη συμβολή του κεφαλαίου και της εργασίας. Έχει υποστηριχθεί ότι το ανεξήγητο μέρος της μεγέθυνσης, εξαιρουμένης της συμβολής του κεφαλαίου και της εργασίας, μπορεί να αποδοθεί στην τεχνολογική αλλαγή (Aghion and Howitt 1998, Grossman and Helpman 1990, Romer 1990), στις συνθήκες αποδοχής νέων τεχνολογιών (Parente and Prescott 1997), στο ρόλο ενδογενών δυνάμεων της μεγέθυνσης ή σε εξωτερικές οικονομίες μέσω της συσσώρευσης ανθρώπινου κεφαλαίου (Lucas 1988, Romer 1986), σε διάφορες τομεακές δομές που μπορούν να έχουν διαφορετικές επιπτώσεις στη διαδικασία μεγέθυνσης (Kongsamut et al. 1997), στην οικονομική πολιτική (Easterly and Levine 2001), στο βαθμό εξωστρέφειας των οικονομιών (Frankel and Romer 1999), στο ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος (Levine et al. 2000), στις επιδράσεις της μακροοικονομικής πολιτικής και του πληθωρισμού (Fischer 1993) και σε παράγοντες όπως το πολιτισμικό και το θεσμικό υπόβαθρο (Petraakis and Kostis 2013).

Έτσι μπορεί κάποιος να υποπτευθεί ότι η τωρινή οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης μιας σειράς μηχανισμών οι οποίοι επηρεάζουν τον πλούτο των εθνών. Περισσότερο σύγχρονες προσεγγίσεις, τοποθετούν το θεσμικό πλαίσιο στο επίκεντρο της συζήτησης αναφορικά με τις διαφορές που εμφανίζονται στον πλούτο μεταξύ των χωρών (Greif 1994, Inglehart and Baker 2000, Guiso et al. 2006, Tabellini 2010, De Jong 2011, Acemoglu and Robinson 2012, Alesina and Giuliano 2015, Acemoglu and Jackson 2017). Οι άνθρωποι συναλλάσσονται μεταξύ τους και οι θεσμοί δίνουν το πλαίσιο των συναλλαγών. Αυτό λοιπόν το θεσμικό πλαίσιο μπορεί να αφορά

σε άτυπους θεσμούς ή σε τυπικούς θεσμούς. Οι άτυποι θεσμοί (Κεφάλαιο 2) αφορούν σε κανόνες συμπεριφοράς, παραδοχές και αυτοπεριορισμούς, στοιχεία δηλαδή που συντελούν το πολιτισμικό υπόβαθρο της κοινωνίας και ενσωματώνουν ηθικούς και δεοντολογικούς κανόνες (North 1991). Οι τυπικοί θεσμοί (Κεφάλαιο 3) περιλαμβάνουν το σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών που υφίστανται και καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας των οικονομιών, όπως είναι το νομικό σύστημα, το φορολογικό σύστημα, οι αγορές, τα πολιτικά κόμματα, η οικογένεια, κλπ. Καθώς σε κάθε κοινωνία ή οργανισμό υφίστανται συνήθως και τα δύο είδη θεσμών, είναι πιθανό να εξελίσσονται από κοινού (Κεφάλαιο 4). Οι άτυποι θεσμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των τυπικών θεσμών και τη λειτουργία των αγορών (Casson et al. 2010). Μάλιστα, σε κάποιες οικονομίες όπου το οικονομικό σύστημα δεν έχει αναπτύξει τους κατάλληλους μηχανισμούς λειτουργίας, οι άτυποι θεσμοί μπορούν να υποκαταστήσουν τους τυπικούς και μέσω των κοινωνικών δικτύων να ενταχθούν σε σχέσεις καλής λειτουργικότητας και εμπιστοσύνης (Williamson 2009), ενώ σε άλλες οικονομίες μπορεί οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο να δρουν συμπληρωματικά και να ενισχύουν την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση (Κεφάλαιο 4). Ο Petrakis (2014) εισάγει τον όρο “Πολιτισμική Παγίδα Μεγέθυνσης” (Cultural Growth Trap) για να περιγράψει τις καταστάσεις κατά τις οποίες ενώ η κοινωνία έχει κατορθώσει να αυξήσει το βιοτικό της επίπεδο, το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο δημιουργεί εμπόδια για την περαιτέρω οικονομική μεγέθυνση και τη μετεξέλιξή της σε ανεπτυγμένη οικονομία.

Έτσι λοιπόν, τα άτομα έχουν ένα απόθεμα πληροφοριών και δεδομένων, λόγω της ύπαρξης του πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου των κοινωνιών στις οποίες ζουν (Petrakis and Kostis 2014). Αυτά τα δυο είδη υποβάθρων είναι βαθιά ριζωμένα στο υποσυνείδητο και στο περιβάλλον των ατόμων και είναι υπεύθυνα για τη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την αντιμετώπιση διαφορετικών πτυχών της καθημερινής ζωής τους. Ο σχηματισμός τους βασίζεται ουσιαστικά στην ιστορική και πολιτισμική κληρονομιά του κάθε έθνους. Τα άτομα είναι ικανά να χρησιμοποιήσουν αυτά τα στοιχεία έτσι ώστε να δομήσουν το γνωστικό τους υπόβαθρο (cognitive background) ή τις διαδικασίες συλλογιστικής τους (reasoning processes) (Douglas 1987). Με αυτόν τον τρόπο, το πολιτισμικό και το θεσμικό υπόβαθρο προσφέρουν μια

σειρά χαρακτηριστικών και κανόνων, στοιχεία τα οποία το άτομο χρησιμοποιεί ως πρότυπα όταν βρίσκεται αντιμέτωπο με επίλυση προβλημάτων (Hodgson 1988).

Έτσι λοιπόν, οι βαθιές ρίζες της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης θα μπορούσαν να αναζητηθούν σε τρία επίπεδα (Spolaore and Wacziarg 2013): α) στους γεωγραφικούς παράγοντες και τον τρόπο με τον οποίο οι παράγοντες αυτοί συνδέονται με τις θεσμικές δομές των οικονομιών και των κοινωνιών, β) στους βιολογικούς παράγοντες και τη γονιδιακή μετάδοση, και γ) το σύνολο των αξιών, των στερεοτύπων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Όπως αναλύεται και παρακάτω, ο δεύτερος και ο τρίτος από τους παράγοντες αυτούς αποτελούν τους δύο τρόπους με τους οποίους μεταδίδεται η ανθρώπινη συμπεριφορά από άτομο σε άτομο και από γενιά σε γενιά και έτσι εκφράζουν και οι δύο μαζί το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών, όπως εξηγείται και από τη θεωρία της διπλής κληρονομιάς (dual inheritance theory) .

Η επιμονή αυτών των βαθιών αιτιών και η ιστορική κληρονομιά μπορεί να θέτει εμπόδια ή να προωθεί την οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών. Τα στάδια της μεγέθυνσης των οικονομιών αποτελούνται από τη μετάβαση μιας χώρας με χαμηλό εισόδημα σε χώρα μεσαίου εισοδήματος και τελικώς σε οικονομία υψηλού εισοδήματος. Ωστόσο, η μετάβαση στο τελευταίο στάδιο δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα χωρών οι οποίες κατόρθωσαν να σημειώσουν υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο, ωστόσο δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν μια βιώσιμη μεγέθυνση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και έτσι να μετεξελιχθούν σε εξελιγμένες οικονομίες. Ο ρόλος των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου στη διαδικασία αυτή κρίνεται κρίσιμος.

1.3.1 Οι Γεωγραφικοί Παράγοντες και η Σύνδεσή τους με Θεσμικές Δομές

Αρχικά, είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι γεωγραφικοί παράγοντες σχετίζονται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη. Για παράδειγμα έχει παρατηρηθεί υψηλή συσχέτιση του κατά κεφαλήν εισοδήματος με τις κλιματολογικές συνθήκες και τη θερμοκρασία (Myrdal 1968, Kamarck 1976, Masters and McMillan 2001, Sachs 2001, Stern 2007, IPCC 2014), με την εμφάνιση ασθενειών και επιδημιών (Bloom and Sachs 1998, Sachs et al. 2001, Sachs and Malaney

2002, Jack and Lewis 2009), με τους φυσικούς πόρους (Sachs and Warner 2001, Eliasson et al. 2004) αλλά και με τις συνθήκες μεταφοράς από μέρος σε μέρος (Gallup et al. 1999, 2001, Rappaport and Sachs 2003). Ωστόσο, ενώ εύκολα μπορεί κάποιος να αντιληφθεί ότι η γεωγραφία επιδρά άμεσα στην παραγωγικότητα, ο έμμεσος μηχανισμός δεν είναι εύκολα ευδιάκριτος. Ένα σημαντικό ζήτημα αφορά στο κατά πόσο τα χαρακτηριστικά που μεταδίδονται ιστορικά επιδρούν στην οικονομική εξέλιξη μέσω της παραγωγικότητας (άμεσα) ή λειτουργούν ως εμπόδιο στη διάχυση της γνώσης και των θεσμικών καινοτομιών μεταξύ πληθυσμών (έμμεσα) (Spolaore and Wacziarg 2013). Καθώς η σχέση φαντάζει αληθοφανής, η κατεύθυνση της αιτιότητας δεν είναι ξεκάθαρη. Ακόμη, οι κλιματολογικές συνθήκες και το ανάγλυφο του περιβάλλοντος επηρέασαν την ταχύτητα μετάβασης των κοινωνιών στη Νεολιθική εποχή, μετάβαση η οποία ευθύνεται για την πιο αποτελεσματική οργάνωση της παραγωγής μέσω της ανάπτυξης της γεωργίας.

Ο Kamarck (1976) ισχυρίζεται ότι οι γεωγραφικοί παράγοντες έχουν άμεση και ταυτόχρονη επίδραση στην παραγωγικότητα και στην ανάπτυξη. Αντιθέτως, ο Diamond (1997) και οι Olsson and Hibbs (2005) υποστηρίζουν ότι η γεωγραφία επηρεάζει έμμεσα την ανάπτυξη μέσω της ιστορίας, συμπεριλαμβάνοντας στην ανάλυσή τους προϊστορικούς και βιολογικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της γεωργίας και στην εξημέρωση των ζώων. Η εξέλιξη της Ευρωπαϊκής οικονομίας, για παράδειγμα, οφείλεται σε βαθύτερα γεωγραφικά πλεονεκτήματα τα οποία αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της προϊστορικής εποχής (Diamond 1997). Τέλος, οι γεωγραφικοί παράγοντες συνέχισαν να επηρεάζουν τις συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης ακόμα και μετά την ανάπτυξη της γεωργίας (Ashraf and Galor 2011).

Οι Acemoglu et al. (2002) προσπαθώντας να εντοπίσουν την κατεύθυνση της αιτιότητας μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και γεωγραφίας ισχυρίζονται ότι το θεσμικό πλαίσιο αλληλεπιδρά με την οικονομική ανάπτυξη. Θεωρούν ότι οι θεσμοί λειτουργούν είτε ανασταλτικά είτε ευεργετικά στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης (Acemoglu et al. 2004, Acemoglu and Robinson 2012). Έτσι κάποιοι θεσμοί ενισχύουν την ανάληψη επενδύσεων σε περιοχές με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και χαμηλή αστικοποίηση. Αντίθετα, «εκμεταλλευτικοί» θεσμοί (extractive institutions) εμφανίζονται σε περιοχές όπου επικρατούν δυσμενείς γεωγραφικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα,

υποστηρίζουν ότι αυτό που παρατηρείται είναι ότι οι Ευρωπαίοι ήταν πιο πιθανό ότι χρησιμοποιούσαν θεσμούς οι οποίοι προωθούσαν τις επενδύσεις σε περιοχές με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και χαμηλή αστικοποίηση και θεσμούς οι οποίοι αντιτίθεντο των επενδύσεων σε πλουσιότερες γεωγραφικές περιοχές. Το επιχείρημα αυτό έρχεται σε συμφωνία με προηγούμενη μελέτη, αυτή των Acemoglu et al. (2001) η οποία αναδεικνύει βιογεωγραφικά κανάλια με βάση τα οποία οι Ευρωπαίοι εφάρμοσαν θεσμούς που προωθούν την παραγωγικότητα σε περιοχές με χαμηλή θνησιμότητα (καλές βιογεωγραφικές συνθήκες) και θεσμούς που δεν προωθούν την παραγωγικότητα σε περιοχές που χαρακτηρίζονται από υψηλή θνησιμότητα (κακές βιογεωγραφικές συνθήκες). Επιπρόσθετα, οι Acemoglu and Robinson (2012) υποστηρίζουν ότι οι τυπικοί θεσμοί αποτελούν τη βαθύτερη αιτία της οικονομικής ανάπτυξης. Τους θεσμούς αυτούς τους λαμβάνουν υπόψη ως ολιστικές δομές που περιλαμβάνουν και το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών καθώς και τις αξίες που το απαρτίζουν (εμπιστοσύνη, βαθμός συνεργασίας, κλπ). Τις αξίες αυτές μάλιστα τις καταγράφουν ως αποτέλεσμα των θεσμών.

Οι Engerman and Sokoloff (1997) έκαναν την υπόθεση ότι σημαντικές διαφορές μεταξύ γεωγραφικών περιοχών αναφορικά με τις παρατηρούμενες ανισότητες στον πλούτο, τη συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου και τη συγκέντρωση πολιτικής δύναμης, οφείλονται στις κοινωνικές πεποιθήσεις και στις θεσμικές υποδομές των κοινωνιών. Αναφέρουν ότι οι κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από τις κατάλληλες κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες για την καλλιέργεια ζάχαρης, καφέ, ρυζιού, καπνού και άλλων καλλιεργειών με υψηλή αγοραία αξία και οικονομίες κλίμακας, καταλήγουν σε ανισότητες που συγκεντρώνονται σε μια μικρή ελίτ της κοινωνίας. Σε αυτές τις οικονομίες, εφαρμόζονται πολιτικές και εγκαθιδρύονται θεσμικές υποδομές που διαιωνίζουν αυτές τις ανισότητες και μειώνουν τα κίνητρα για επενδύσεις και καινοτομία. Όπως σημειώνουν, το αντίθετο παρατηρείται σε κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από μικρής κλίμακας καλλιέργειες, καθώς στις κοινωνίες αυτές παρατηρείται αρκετά ισόρροπη κατανομή του πλούτου και της εξουσίας με ωφέλιμες συνέπειες για μακροπρόθεσμα βιώσιμες οικονομικές επιδόσεις.

Συμπερασματικά, η ποιότητα των θεσμών λειτουργεί ευεργετικά στη διαδικασία της οικονομικής εξέλιξης των κοινωνιών, ενώ ταυτόχρονα τα

ευρύτερα χαρακτηριστικά του πληθυσμού ενδέχεται να ευθύνονται για την τάση που παρουσιάζει η οικονομική επίδοση των κρατών τους. Έτσι, λόγω του ότι οι θεσμοί αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός πληθυσμού και επηρεάζουν σημαντικά την οικονομική επιτυχία ή αποτυχία των πληθυσμών, αυτός είναι και ο λόγος που τους αποδίδεται ο χαρακτηρισμός ενός εκ των βαθύτερων αιτιών της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης (Spolaore and Wacziarg 2013).

1.3.2 Το Πολιτισμικό Υπόβαθρο των Κοινωνιών

Τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού ενσωματώνονται και προβάλλονται μέσω της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Εντοπίζοντας τους παράγοντες που διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, μπορεί κάποιος να κατανοήσει τις διαφορετικές επιδόσεις των οικονομιών που οφείλονται σε άλλους παράγοντες πέραν των ευρέως διαδεδομένων πηγών της μεγέθυνσης (κεφάλαιο, τεχνολογία, κ.α.).

Το πολιτισμικό υπόβαθρο αποτελεί μια βαθιά αιτία της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης (Κεφάλαιο 2) που μπορεί να δώσει εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη συμπεριφορά επηρεάζει τα οικονομικά αποτελέσματα. Το πολιτισμικό υπόβαθρο και γενικότερα ο πολιτισμός μίας κοινωνίας μπορεί να οριστεί με πάρα πολλούς τρόπους. Ο απλούστερος ίσως ορισμός είναι ότι ο πολιτισμός είναι για την κοινωνία, ότι η μνήμη για τα άτομα (Kluckhohn 1954). Περιλαμβάνει ό,τι μπορεί να βοηθήσει μία ομάδα ατόμων να προσαρμοστούν μέσα σε ένα εξωγενές περιβάλλον (Triandis 2009). Όταν όμως μία διαδικασία βοηθάει στην προσαρμογή στο εξωτερικό περιβάλλον τότε αυτονομείται και υπάρχει ανεξαρτητως των συνθηκών γέννησής της (Allport 1937). Περιλαμβάνει ότι ήταν λειτουργικό κάποια στιγμή στην ιστορία της ομάδας και ότι αξίζει να μεταφερθεί στις επόμενες γενεές (Triandis 2009). Ο Hong (2009) θεωρεί το πολιτισμικό υπόβαθρο ως ένα σύνολο από «διασυνδεδεμένα δίκτυα γνώσης», τα οποία αποτελούνται από: α) διδασκόμενες διαδικασίες σκέψης, β) κατασκευές πεποιθήσεων, συμπεριφορών και αξιών, και γ) υπολανθάνουσες θεωρίες σχετικά με τις σχέσεις μεταξύ πλευρών του φυσικού και κοινωνικού κόσμου (Chiu and Hong 2007). Αυτά τα δίκτυα γνώσης κατέχονται από κοινού από τους ιδιώτες (share knowledge). Σε μία παρεμφερή αντίληψη οι Oyserman and Sorensen (2009) χρησιμοποιούν τον όρο του

Triandis (1996) «πολιτισμικά σύνδρομα» για να ορίσουν σύνολα διασυνδεδεμένων χαρακτηριστικών, τα οποία μεταξύ τους επικαλύπτονται και αντιπαρατίθενται και τα οποία έρχονται περιοδικά στην επιφάνεια ή κατέρχονται στην αφάνεια ανάλογα με τις περιστάσεις. Συνεπώς το πολιτισμικό υπόβαθρο με βάση αυτή τη λογική περιλαμβάνει τρόπους σκέψης, πρακτικές εμπλοκής σε καταστάσεις και δεν αντιστοιχεί σε μονολιθικές οντότητες που διατηρούνται διαχρονικά. Ενσωματώνει το σύνολο των πεποιθήσεων, αξιών, στερεοτύπων και κανόνων χαρακτηρίζοντας τα μέλη μιας κοινωνίας και διαφοροποιώντας την από άλλες κοινωνίες.

Από το 1950 και μετά, το Νεοκλασικό Υπόδειγμα αποτέλεσε την κυρίαρχη έκφραση της οικονομικής θεωρίας. Ωστόσο, την ίδια χρονική περίοδο έκανε την εμφάνισή της μια νέα σχολή σκέψης γνωστή ως «Θεσμική Οικονομική» (Institutionalism), η οποία έθετε στο επίκεντρο το ρόλο των θεσμών στην οικονομία, με κύριους εκπροσώπους της τους Thorstein Veblen, John Commons και Wesley Mitchell. Αργότερα, η κίνηση αυτή μετεξελίχθηκε στη Νέα Θεσμική Οικονομική (New Institutional Economics) και περιέλαβε δύο διακριτούς διανοητές: τον Douglas North και τον Oliver Williamson που τιμήθηκαν για τη συμβολή τους με το βραβείο Νόμπελ. Αυτοί εναντιώθηκαν στο Νεοκλασικό Υπόδειγμα αναζητώντας ένα πιο συνεκτικό πλαίσιο για τη μελέτη της οικονομίας, βασιζόμενοι παράλληλα στην ιστορία και τις πολιτισμικές αξίες. Ο Veblen (1899) θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσης το πολύπλοκο άτομο που χαρακτηρίζεται από ενστικτώδη συμπεριφορά και συνήθειες, εναντιώθηκε στα Νεοκλασικά οικονομικά λόγω του ότι θεωρούσαν δεδομένη τη συμπεριφορά των οικονομικά δρώντων με αποτέλεσμα να μην ενδιαφέρονται για τις ευρύτερες συνθήκες που την επηρεάζουν και τη διαμορφώνουν. Για τον Veblen (1899), η συμπεριφορά του ατόμου είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας με ψυχολογικές και βιολογικές πτυχές. Επιπρόσθετα, η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι αυτή που διαμορφώνει τους θεσμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους επηρεάζουν την οικονομική δραστηριότητα. Η εκτενής αναφορά στην ψυχολογία και τους θεσμούς έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη για διαφοροποίηση της οικονομικής επιστήμης από τις κοινωνικές επιστήμες και την εισαγωγή της ψυχολογίας ως ανεξάρτητης μεταβλητής. Έτσι ενώ μέχρι εκείνη τη στιγμή η οικονομική δραστηριότητα αναλύονταν έχοντας ως δεδομένες τις αξίες και τις πεποιθήσεις, η συμβολή του Veblen (1899)

διαφοροποίησε τις αξίες και τις πεποιθήσεις μεταξύ των ατόμων με αποτέλεσμα η έννοια του πολιτισμικού υποβάθρου να έχει διακριτή πλέον υπόσταση, να αποτελεί πλέον ερμηνευτική μεταβλητή και να εξετάζεται εντός της οικονομικής θεωρίας αλλά όχι ως μέρος αυτής. Έτσι, από τη μια μεριά η οικονομική επιστήμη έχανε την ολότητά της και από την άλλη το πολιτισμικό υπόβαθρο αποτελούσε πλέον ένα ολόκληρο διακριτό πεδίο έρευνας (Πετράκης 2017, Πετράκης 2018).

Εύλογα γεννάται το ερώτημα πως θα μπορούσε να μεταδοθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά. Αυτό μπορεί να συμβεί μέσω δύο κυρίως μηχανισμών (Πετράκης 2017): α) της πολιτισμικής μετάδοσης και β) της γενετικής πληροφορίας που μεταδίδεται από τη μια γενιά στην επόμενη. Οι δύο αυτοί μηχανισμοί αποτελούν το μηχανισμό εξέλιξης της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Όσον αφορά στην πολιτισμική μετάδοση, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μπορούν να μεταδοθούν από τη μία γενιά στην επόμενη μέσω της κοινωνικής μάθησης (Bandura 1963, 1971). Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης (Social Learning Theory) εστιάζει στη μοντελοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσω της παρατήρησης των στάσεων και της συναισθηματικής αντίδρασης των ατόμων. Η συγκεκριμένη θεωρία καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική καθώς καταπιάνεται με το πώς αλληλεπιδρούν οι περιβαλλοντικοί και γνωστικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ανθρώπινη μάθηση, τις προτιμήσεις και τη συμπεριφορά. Είναι μια δυναμική διαδικασία που μεταδίδει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά από τη μία γενιά στην άλλη.

Η συμπεριφορά του ατόμου αποκτάται μέσω της διαδικασίας της κοινωνικής μάθησης με συνέπεια διαφορετικές συμπεριφορές να βασίζονται σε διαφορετικές διαδικασίες κοινωνικής μάθησης. Μέσω της κοινωνικής μάθησης η παρουσία μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς υιοθετείται από τις επόμενες γενιές και ως εκ τούτου επίμονες διαφορές μεταξύ πληθυσμών συνεχίζουν να υφίστανται χωρίς αυτές να οφείλονται σε γενετικούς ή περιβαλλοντικούς λόγους.

Η μετάδοση της πληροφορίας μεταξύ των γενεών μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της παρατήρησης και των κινήτρων που παράγονται από την ίδια την πληροφορία (Boyd and Richerson 1985). Την ίδια στιγμή τα άτομα πρέπει να διατηρήσουν τη διαθέσιμη πληροφορία (επιμονή) ώστε να τη μεταβιβάσουν στις επόμενες γενιές. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία δεν είναι

ιδιαίτερα εύκολη καθώς η παρέμβαση συστατικών στοιχείων του περιβάλλοντος ενδέχεται να αλλοιώσει και να διαφοροποιήσει τη διαθέσιμη γνώση του ατόμου. Χωρίς τη μετάδοση και την επιμονή του πολιτισμικού υποβάθρου, δεν μπορεί να επιτευχθεί η εξέλιξη της κοινωνικής μάθησης.

Παράλληλα, η ύπαρξη στερεοτύπων σε κάθε κοινωνία δημιουργεί συνθήκες οι οποίες επηρεάζουν τη διάχυση της γνώσης και της πληροφορίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο το οποίο δημιουργεί συνιστώσες που είτε ευνοούν είτε αποτρέπουν τη διαδικασία της κοινωνικής μάθησης. Δημιουργείται δηλαδή ένα πλέγμα παραγόντων οι οποίοι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους προσδιορίζοντας εν τέλει την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις προτιμήσεις. Από αυτή την οπτική γωνία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανάλυσή τους ώστε να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα βαθύτερα στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Ταυτόχρονα όμως, η ανθρώπινη συμπεριφορά ενσωματώνεται και στα γονίδια και επομένως μεταβιβάζεται και με αυτόν τον τρόπο στις επόμενες γενιές. Η γενετική μετάδοση βασίζεται στη θεωρία του Darwin, μέσω της υπόθεσης της φυσικής επιλογής¹, και έχει τη μοριακή βάση της στο DNA καθώς μέσω αυτού το ανθρώπινο είδος μεταδίδει βιολογικώς στις επόμενες γενιές συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Spolaore and Wacziarg 2013). Οι Boyd and Richerson (1985, 1988) υποθέτουν ότι η μετάδοση λαμβάνει χώρα εξετάζοντας την εξέλιξη των γονιδίων τα οποία επηρεάζουν το βαθμό κατά τον οποίο η συμπεριφορά που αποκτήθηκε μέσω της μίμησης (imitation) τροποποιείται από την ατομική μάθηση. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα τους, η φυσική επιλογή ευνοεί τα άτομα τα οποία δεν τροποποιούν τις πληροφορίες που έχουν αποκτηθεί πολιτισμικά όταν η ατομική γνώση είναι δαπανηρή και το περιβάλλον ασταθές. Έτσι, η φυσική επιλογή μπορεί να ευνοήσει την επιμονή (τη διατήρηση δηλαδή της διαθέσιμης πληροφορίας) (Rogers 1988). Η διερεύνηση των αιτιών που οδηγούν στις παρατηρούμενες διαφορές μεταξύ των πολιτισμικών υποβάθρων των κοινωνιών είναι ένα κρίσιμο ζήτημα για την κοινωνική επιστήμη, η λύση του οποίου οδηγεί σε ιδιαίτερα χρήσιμα

¹ Σύμφωνα με τη θεωρία του Δαρβίνου, επιβιώνουν και αναπαράγονται οι οργανισμοί που είναι πιο ισχυροί καθώς προσαρμόζονται περισσότερο στο περιβάλλον τους (φυσική επιλογή). Όλα τα είδη των οργανισμών αναδεικνύονται και αναπτύσσονται μέσω της φυσικής επιλογής των μικρών, κληρονομημένων παραλλαγών που αυξάνουν την ικανότητα του ατόμου να ανταγωνίζεται, να επιβιώνει και να αναπαράγεται. Η θεωρία του Darwin, γνωστή και ως Δαρβινισμός, αρχικά περιελάμβανε τις γενικές έννοιες της μετατροπής των ειδών ή της εξέλιξης, αλλά στη συνέχεια αναφέρθηκε σε συγκεκριμένες έννοιες της φυσικής επιλογής.

συμπεράσματα σχετικά με τη λειτουργία των κοινωνιών και κατά συνέπεια της οικονομικής τους οργάνωση. Ωστόσο, η απάντηση σε ένα τέτοιο ζήτημα θα απαιτούσε την ενσωμάτωση πολλών επιπέδων ανάλυσης συμπεριλαμβανομένων κοινωνικών, οικονομικών, ψυχολογικών, δημογραφικών, οικολογικών και βιολογικών ζητημάτων (Way and Lieberman 2010).

Προκειμένου να ενσωματωθούν τα περισσότερα από αυτά τα επίπεδα ανάλυσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος στη λειτουργία του οποίου συναντώνται όλες αυτές οι επιρροές (Chiao and Ambady 2007). Όταν λοιπόν χρησιμοποιείται ο ανθρώπινος εγκέφαλος ως μέσω διαφοροποίησης του πολιτισμικού υποβάθρου μεταξύ των κοινωνιών, σημαντικός φαίνεται να είναι ο ρόλος των γονιδίων. Τα γονίδια ως μέσω επηρεασμού της λειτουργίας του εγκεφάλου μπορούν να επηρεάσουν τη δημιουργία και το σχηματισμό των πολιτισμικών προτύπων και, αντιστρόφως, το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να διαμορφώσει την έκφραση και την επιλογή των γονιδίων (Way and Lieberman 2010).

Ωστόσο, δε θα πρέπει απαραίτητα να εξετάζονται αποσπασματικά οι δύο αυτοί μηχανισμοί μεταφοράς των ανθρώπινων χαρακτηριστικών (η πολιτισμική και η γενετική μετάδοση). Από τη δεκαετία του 1960 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 αναπτύχθηκε η *θεωρία της διπλής κληρονομιάς* (dual inheritance theory), επίσης γνωστή και ως συνεξέλιξη των γονιδίων και του πολιτισμικού υποβάθρου ή ως βιοπολιτισμική εξέλιξη (Cavalli-Sforza and Feldman 1981, Boyd and Richerson 1985, Durham 1991, Laland et al. 2000, Boyd and Richerson 2005, Henrich and McElreath 2007, Van den Bergh and Gowdy 2009, Houkes 2012). Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας διπλής κληρονομιάς τόσο η εξέλιξη του πολιτισμικού υποβάθρου όσο και η γονιδιακή εξέλιξη από κοινού έχουν συμβάλει στην εξέλιξη των κοινωνιών, στην ανθρώπινη δράση και στην εγκαθίδρυση των θεσμών (Boyd and Richerson 1985). Τα γονίδια και το πολιτισμικό υπόβαθρο αλληλεπιδρούν συνεχώς σε μια διαδικασία ανατροφοδότησης, όπου οι αλλαγές στα γονίδια μπορούν να οδηγήσουν σε αλλαγές στο πολιτισμικό υπόβαθρο κάτι που μπορεί στη συνέχεια να επηρεάσει τη γενετική επιλογή, και αντίστροφα. Έτσι η θεωρία αυτή δίνει απαντήσεις στο εάν η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι ταυτόχρονο αποτέλεσμα της γονιδιακής και της πολιτισμικής εξέλιξης. Αυτές οι μεταβολές εντούτοις απαιτούν χρόνο, κατά συνέπεια δε θα πρέπει να αγνοείται η σημασία

της ιστορικής κληρονομιάς στην οικονομική επίδοση μέσω της παραγωγικότητας.

1.4 "One Size Does Not Fits All" και η Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση: Ο Ρόλος των Ιδιαίτερων Συνθηκών των Οικονομιών και των Κοινωνιών

Από το ξέσπασμα της κρίσης του 2008 και έπειτα ο ρόλος των οικονομικών και των θεωριών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ωστόσο, η αποτυχία πρόβλεψης και διόρθωσης της κρίσης θέτει εν αμφιβόλω τη μέχρι τώρα παραδοσιακή θεώρηση της οικονομικής επιστήμης. Ταυτόχρονα, αν και τα οικονομικά μοντέλα είναι συνήθως άκρως απλοποιημένα και δεν αντικατοπτρίζουν πλήρως την πραγματικότητα, οι οικονομολόγοι εξακολουθούν να τα εμπιστεύονται και να τα αξιοποιούν χρησιμοποιώντας διάφορες υποθέσεις που τους βοηθούν να απλοποιηθεί η ανάλυσή τους.

Η σκέψη γύρω από τις θεωρίες της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης πάντοτε περιτριγύριζε -αλλά ακόμα και σήμερα περιτριγυρίζει- γύρω από συνολικές και συγκεντρωτικές δράσεις που αναφέρονται σε συνολικές αλλαγές στις οικονομίες (Rodrik 2007a). Παραδείγματα αποτελούν δράσεις όπως η "Washington Consensus" (Williamson 1990), που σκοπό είχε τη βελτίωση των θεσμικών δομών των αναπτυσσόμενων δομών, ως προαπαιτούμενο για να επιτευχθεί ικανοποιητική οικονομική μεγέθυνση. Για τους περισσότερους από τους ασκούντες οικονομικής πολιτικής, δράσεις όπως η απελευθέρωση του εμπορίου, οι ιδιωτικοποιήσεις, η φορολογία, και πολιτικές που σχετίζονται με την υγεία και την εκπαίδευση, αντιμετωπίζονται ως καθολικές για όλες τις χώρες και ως πολιτικές οι οποίες δε λαμβάνουν υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά διαφορετικών κοινωνιών, κοινωνικών ομάδων ή ατόμων (Wu 2017). Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές διαφωνίες ως προς τις συγκεντρωτικές προσεγγίσεις, με τον Hirschman να έχει συμβάλει σημαντικά προς την κατεύθυνση αυτή (Hirschman 1958, 1961, 1963, 1967).

Φαίνεται λοιπόν ότι αυτές οι συγκεντρωτικές προσεγγίσεις οικονομικής πολιτικής δεν μπορούν να αποδώσουν σε όλες τις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικά, ο Gerschenkron (1962) αναφέρει ότι κατά τη διαδικασία

οικονομικής ανάπτυξής τους, πολλά ευρωπαϊκά κράτη αντί να επιλέξουν την εύκολη λύση του να αντιγράψουν το Αγγλικό μοντέλο, ακολούθησαν διαφορετικά μονοπάτια στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού τους με βάση το ιδιαίτερο θεσμικό τους υπόβαθρο, τους πολιτικούς, χρηματοοικονομικούς και κοινωνικούς πόρους τους και το βαθμό προσπάθειάς τους προς τη βιομηχανοποίηση (Alacevich 2016). Επηρεαζόμενος από τον Gerschenkron, ο Hirschman (1963, 1967) αναφέρει ότι οποιαδήποτε χώρα που θα είχε την ικανότητα να αναλάβει ολοκληρωμένα προγράμματα θα κατάφερνε να μην είναι υποανάπτυκτη. Υπό το σκεπτικό αυτό όμως γιατί υπάρχουν υποανάπτυκτες χώρες; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι δεν είναι σε θέση όλες οι οικονομίες να εφαρμόσουν όλα τα οικονομικά προγράμματα ή όλες τις οικονομικές πολιτικές το ίδιο αποτελεσματικά.

Μολονότι οι περισσότερες πετυχημένες οικονομίες και χώρες μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως το γεγονός ότι χαρακτηρίζονται από διατήρηση μακροοικονομικής σταθερότητας, από την επικράτηση συνθηκών που ευνοούν τις επενδύσεις και την καινοτομία, έχουν αρκετά αποτελεσματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και συγκλίνουν και είναι ενσωματωμένες στις διεθνείς αγορές, η κάθε χώρα καταφέρνει να είναι πετυχημένη ως προς τα χαρακτηριστικά αυτά με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα, η ενίσχυση της καινοτομικής δραστηριότητας μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ίδρυσης κρατικών αρχών και οργανισμών υπεύθυνων για την προώθηση της καινοτομίας (Ην. Βασίλειο), μέσω βελτίωσης του ρυθμιστικού περιβάλλοντος (Κορέα), μέσω ανοιχτής πρόσβασης σε βάσεις δεδομένων (Κολομβία, Μεξικό), μέσω στρατηγικών προσανατολισμού προς αναδυόμενους τομείς εφαρμογής τεχνολογιών πληροφορικής (Καναδάς), μέσω της ψηφιοποίησης του κλάδου της μεταποίησης (Ιταλία) ή μέσω αύξησης των STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) επαγγελματιών (Γερμανία).

Έτσι προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι καλύτερα σχεδιασμένες πολιτικές εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τις επικρατούσες σε κάθε οικονομία συνθήκες, γιατί μόνο με τον τρόπο αυτό μπορούν να αξιοποιηθούν τα πλεονεκτήματα της κάθε οικονομίας και να ξεπεραστούν τα όποια τοπικά εμπόδια αντιτίθενται κατά την άσκηση οικονομικής πολιτικής. Τα διαφορετικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι οικονομίες απαιτούν διαφορετικές

μεθόδους που να οδηγούν στην οικονομική μεγέθυνση. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν μπορεί να εξασφαλιστεί ότι πετυχημένες πολιτικές σε μια οικονομία, μπορούν να μεταφερθούν σε άλλες οικονομίες και να εξακολουθήσουν να είναι πετυχημένες.

Ο Rodrik (2007b) υποστηρίζει ότι το γενικότερο πρόβλημα που παρατηρείται είναι ότι οι οικονομίες δεν εκμεταλλεύονται τις περιόδους οικονομικής τους ανάπτυξης για να ενισχύσουν το θεσμικό τους υπόβαθρο. Επιπρόσθετα, η επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης απαιτεί την επιδίωξη των σωστών στόχων, και όχι την επίτευξη όλων των στόχων σε μια προσπάθεια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Αυτό που απαιτείται είναι επιλεκτικές και καλά στοχοθετημένες μεταρρυθμίσεις και όχι λίστες πλυντηρίου ρούχων*» (Rodrik 2007b). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, μια προσέγγιση «λίστες πλυντηρίου ρούχων» επαφίεται στις παρακάτω παραδοχές: α) κάθε μεταρρύθμιση είναι καλή, β) όσο περισσότερες περιοχές μεταρρυθμίζονται τόσο καλύτερα, και γ) όσο μεγαλύτερο το βάθος της μεταρρύθμισης σε κάποια περιοχή τόσο το καλύτερο.

Ο Sachs (2005) προκειμένου να αναδείξει το ζήτημα της ανάγκης διαφορετικής προσέγγισης πολιτικής μεταξύ των διαφορετικών οικονομιών, πραγματοποίησε μια σχετική αναλογία ως προς την ιατρική επιστήμη. Πιο συγκεκριμένα, επικαλέστηκε τον όρο «κλινική οικονομία» για να αντιπαραβάλει το γεγονός ότι όπως στην ιατρική η ίαση του κάθε ασθενούς πραγματοποιείται αναλόγως της κλινικής του εικόνας, έτσι και στα οικονομικά απαιτείται μια ξεκάθαρη εξέταση των προβλημάτων της οικονομίας και άρα «διαφορετική διάγνωση» σε κάθε περίπτωση.

Ο Rodrik (2007b) -και λίγο αργότερα οι Hausmann et al. (2008)- στο βιβλίο του «*One Economics Many Recipes*» καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μολονότι υπάρχει μια ενιαία οικονομική επιστήμη, δεν υπάρχει μια ενιαία συνταγή η οποία να οδηγεί στην οικονομική ανάπτυξη. Αυτό που απαιτείται είναι η ανάπτυξη κάποιων «διαγνωστικών ανάπτυξης» (growth diagnostics) προκειμένου μέσω των διαγνωστικών αυτών να εντοπιστούν πιθανοί περιορισμοί που αντιτίθενται της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Η μεθοδολογία που προτείνει προσομοιάζει με ένα δέντρο αποφάσεων. Ξεκινώντας από τη βάση του δέντρου θα πρέπει ο ερευνητής να κινείται προς τα διάφορα κλαδιά προκειμένου μέσω των διαγνωστικών ανάπτυξης να

εντοπίσει ζητήματα τα οποία μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσω οικονομικής πολιτικής και στη συνέχεια η οικονομική πολιτική να επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση αυτών και μόνο των περιορισμών. Έτσι δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται μια ευρεία λίστα πολιτικών που χρησιμοποιούνται σε όλες τις οικονομίες. Επίσης, σημειώνει ότι ακόμη και αν δύο χώρες παρουσιάζουν κάποιο κοινό πρόβλημα προς επίλυση, οι διάφορες συνθήκες που επικρατούν στην κάθε χώρα –άλλες στρεβλώσεις, άτυποι θεσμοί (πολιτισμικό υπόβαθρο)- υποδηλώνουν την ανάγκη για διαφορετικές λύσεις στο πρόβλημα.

Στη συζήτηση σχετικά με το ρόλο του πολιτισμικού υποβάθρου για τη διαφοροποίηση μεταξύ των οικονομιών και την ανάγκη διαφορετικής προσέγγισης οικονομικής πολιτικής, συνεισφέρει το έργο των Lloyd Shapley και Alvin Roth οι οποίοι έλαβαν το 2012 το βραβείο Νόμπελ για τις «αγορές ταιριασμάτων» (matching markets)¹. Η διαφοροποίηση που χαρακτηρίζει τις επιλογές και τις συμπεριφορές των ατόμων να είναι στο επίκεντρο της σκέψης αυτής της θεωρητικής σύλληψης, καθώς όλη η ανάλυση -γνωστή και ως αλγόριθμος των Gale-Shapley (Gale and Shapley 1962)- στηρίζεται στις επιλογές που κάνουν οι γυναίκες προς την επιλογή συντρόφου, καταλήγοντας εντέλει πάντα σε ένα ευσταθές ταιριασμα όπου η κάθε γυναίκα αποδέχεται την καλύτερη αποδεκτή πρόταση από τους πιθανούς συντρόφους και όλοι έχουν κάνει τις καλύτερες για αυτούς επιλογές.

Επιπρόσθετα, τα Ηνωμένα Έθνη αναδεικνύοντας το ρόλο του πολιτισμικού υποβάθρου για τη βιώσιμη ανάπτυξη (United Cities and Local Governments 2015), αναφέρουν ότι η έννοια του πολιτισμικού υποβάθρου έμεινε εκτός των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας (Millennium Development Goals) και των δεικτών που συμπεριλαμβάνονται στους στόχους αυτούς, κυρίως λόγω των δυσκολιών μέτρησης και ανάδειξης των επιπτώσεων του πολιτισμικού υποβάθρου στην ανάπτυξη. Όπως σημειώνεται, αυτό συνέβη, παρά το γεγονός

¹ Ο αλγόριθμος των Gale-Shapley στον οποίο βασίζεται η έννοια των αγορών ταιριασμάτων «τρέχει» περίπου ως εξής (Αναγνωστόπουλος 2012): Κάθε άνδρας κάνει πρόταση στην πιο επιθυμητή γυναίκα. Κάθε γυναίκα που δέχεται πολλές προτάσεις τις απορρίπτει όλες εκτός από την καλύτερη, αλλά αναβάλλει την απόφαση περιμένοντας να δει τι θα συμβεί στη συνέχεια. Κατόπιν, οι άνδρες που απορρίφθηκαν ξαναπροτείνουν. Οι γυναίκες απορρίπτουν τις μη αποδεκτές προτάσεις, ενδεχομένως και την καλύτερη προηγούμενη. Η διαδικασία συνεχίζεται έως ότου δεν μπορούν να γίνουν νέες προτάσεις, οπότε κάθε γυναίκα αποδέχεται την καλύτερη αποδεκτή πρόταση. Οι Gale και Shapley απέδειξαν ότι ο αλγόριθμος βρίσκει πάντα ένα ευσταθές ταιριασμα. Εντέλει, όπως αναφέρει ο Roth, αν για παράδειγμα οι άντρες και οι γυναίκες αντικατασταθούν από άλλες οντότητες (για παράδειγμα μαθητές και δημόσια σχολεία ή γιατρούς και νοσοκομεία ή δωρητές οργάνων και ασθενείς), μπορεί κάποιος να αναγάγει την ανάλυση στον πραγματικό κόσμο αντιμετωπίζοντας με τον τρόπο αυτόν ένα πρόβλημα κατανομής πόρων.

ότι η σχετική βιβλιογραφία αναγνωρίζει ότι πολλά από τα κενά και τις αναποτελεσματικότητες που συνδέονται με την εφαρμογή αναπτυξιακών πολιτικών οφείλονται στην έλλειψη προσοχής στις τοπικές ιδιαιτερότητες και τις πολιτισμικές αξίες και διαστάσεις που χαρακτηρίζουν την κάθε κοινωνία και οικονομία και είναι κρίσιμα για τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης.

Πέρα από το πολιτισμικό υπόβαθρο, ιδιαίτερα σημαντικός είναι και ο ρόλος των υπάρχοντων θεσμικών δομών. Σε μια ανάλυση που αφορά το εάν θα πρέπει το μέγεθος του κράτους να είναι κοινό για όλες τις οικονομίες, οι Beckmann et al. (2014) χρησιμοποιώντας μια ομάδα 111 χωρών για τη χρονική περίοδο από το 1971 έως το 2010, και χρησιμοποιώντας ομαδοποίηση (clusters) οικονομικών συστημάτων με βάση τη θεωρία των Μοντέλων του Καπιταλισμού (Varieties of Capitalism - VoC), υποστηρίζουν ότι το μέγεθος του κράτους δεν μπορεί να είναι κοινό σε όλες τις χώρες (does not fit all countries). Τα εμπειρικά αποτελέσματα της επίδρασης της κρατικής λειτουργίας στην οικονομική μεγέθυνση αναδεικνύουν την ύπαρξη θετικής επίδραση που όμως έχει τη μορφή U καθώς εξαρτάται από την ποιότητα των θεσμικών δομών και από τις γενικότερες θεσμικές υποδομές.

Ιδιαίτερα, μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008, πολλοί οικονομολόγοι εξέφρασαν τις αμφιβολίες τους σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής των οικονομικών πολιτικών και της χρήσης των μοντέλων (Krugman 2013, Mirowki 2013, Madrick 2014). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η εφαρμογή των πολιτικών από τη μεριά της προσφοράς (supply side policies) στις υπερχρεωμένες χώρες της Ευρωζώνης μετά τη Μεγάλη Ύφεση του 2008. Πρόκειται για την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης πολιτικής που εφαρμόστηκε σε πολλές οικονομίες της Ευρωζώνης ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων συνθηκών που μπορεί να χαρακτήριζαν την κάθε οικονομία ("one-size-fits-all" policies). Οι πολιτικές αυτές είχαν ουσιαστικό σκοπό την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου των χωρών αυτών προς μια περισσότερο άριστη λειτουργία ώστε να μπορεί να δημιουργήσει συνθήκες βιώσιμης μεγέθυνσης εξαλείφοντας τις αδυναμίες των προβληματικών παραγωγικών μοντέλων των υπερχρεωμένων χωρών. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ευρωζώνης, η εφαρμογή μιας "one-size-fits-all" πολιτικής από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα σε συνδυασμό με την απουσία πολιτικών και οικονομικών θεσμών εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης μόνο

αρνητικές συνέπειες επιφέρει στο Ευρωπαϊκό οικοδόμημα κάνοντάς το ιδιαίτερα ευάλωτο (Eichengreen 1991).

Γενικότερα, η Ευρωζώνη αποτελεί μια περίπτωση για την οποία έχει πραγματοποιηθεί εκτεταμένη συζήτηση σχετικά με το αν είναι αποτελεσματική ή όχι η εφαρμογή one-size-fits all πολιτικών. Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης (ONE) είχε από τη δημιουργία της ως στόχο την εφαρμογή ενιαίας νομισματικής πολιτικής σε όλες τις χώρες μέλη της ένωσης (Issing 2005). Ο Garganas (2007) συμπεραίνει ότι η κοινή νομισματική πολιτική δεν μπορεί να είναι το ίδιο αποτελεσματική σε όλες τις χώρες μέλη της Ένωσης (one-size monetary policy does not fit all). Καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα αναφέροντας ως αιτίες το διαφορετικό θεσμικό υπόβαθρο των οικονομιών της ένωσης που οδηγεί σε διαφορετική επίδραση των διαφόρων ασύμμετρων εξωγενών διαταραχών στην κάθε οικονομία, και το διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και τη διαφορετική γλώσσα που οδηγεί σε μικρό βαθμό μετακινήσεων εργατικού δυναμικού μεταξύ των χωρών της Ένωσης. Συμπεραίνει ότι η ενιαία νομισματική πολιτική ήταν καταδικασμένη από την αρχή να αποτύχει αφού η ONE δεν αποτελεί μια Άριστη Νομισματική Περιοχή (Optimum Currency Area).

Επιπρόσθετα, οι Wynne and Koech (2012) ασκώντας επίσης κριτική για το εάν η Ευρωζώνη είναι μια άριστη νομισματική περιοχή και για το αν μια ενιαία νομισματική πολιτική σε όλες τις οικονομίες είναι αποτελεσματική ή όχι, συμπεραίνουν ότι θα ήταν περισσότερο αποτελεσματικό για την κάθε οικονομία να καθορίζει ποιο είναι το κατάλληλο μέγεθος των επιτοκίων με βάση τις ισχύουσες σε αυτήν συνθήκες (θεσμικό και μακροοικονομικό περιβάλλον). Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν υπολογίζοντας τη διαφορά των επιτοκίων που ορίζει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) σε σχέση με τα επιτόκια που θα είχαν οι οικονομίες των χωρών μελών εάν τα όριζαν μόνες τους. Υπολογίζοντας με βάση τον κανόνα του Taylor τα επιτόκια αυτά για 12 οικονομίες μέλη της Ευρωζώνης αλλά και για τις ΗΠΑ, καταλήγουν ότι η διαφορά των επιτοκίων αυτών σε σχέση με αυτά της ΕΚΤ είναι μεγαλύτερη μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης σε σχέση με την περίπτωση των ΗΠΑ και ότι μια ενιαία νομισματική πολιτική δεν δουλεύει αποτελεσματικά στην Ευρωζώνη. Ως αιτίες αναφέρουν το γεγονός ότι οι χώρες μέλη της Ευρωζώνης χαρακτηρίζονται από διαφορετικές μακροοικονομικές, θεσμικές και πολιτισμικές συνθήκες κάτι που κάνει

αδύνατη την αποτελεσματική εφαρμογή οικονομικών πολιτικών με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες.

Γενικότερα, οι μεγάλες ασυμμετρίες, ανισορροπίες και αποκλίσεις που παρατηρούνται στην Ευρωζώνη ιδιαίτερα μεταξύ των χωρών του πυρήνα και της περιφέρειας (Kafka 2013)¹ αποδεικνύουν ότι η εφαρμογή πολιτικών για την αντιμετώπιση καταστάσεων κρίσης και επανισορρόπησης δε θα πρέπει να είναι κοινή. Η αποτελεσματικότητα των θεσμικών αλλαγών που επιδιώχθηκαν ώστε να αντιμετωπιστεί η κρίση στις χώρες της Ευρωζώνης περιορίστηκε από το γεγονός της ασύγχρονης μεταβολής των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου. Αγνοήθηκε η βασική συνιστώσα του πολιτισμικού υποβάθρου στη διαδικασία μεταβολής του παραγωγικού μοντέλου, με αποτέλεσμα οι νέοι θεσμοί να μη συγχρονίζονται με τις παγιωμένες συμπεριφορές οι οποίες δεν άλλαξαν και δεν ήταν προετοιμασμένες να δεχτούν τις θεσμικές αλλαγές (Pettrakis et al. 2013).

Βεβαίως, η διαφοροποίηση της οικονομικής πολιτικής σε κάθε περίπτωση δεν είναι πάντα η λύση, καθώς εάν ακολουθούνταν αυτή η λύση πάντοτε σημαίνει ότι αυτό θα αποτελούσε μια one size fits all προσέγγιση με βάση την οποία σε όλες τις περιπτώσεις θα ακολουθούνταν η ίδια πολιτική. Έτσι η διαφοροποίηση πολιτικής δεν είναι η θεραπεία για όλα τα προβλήματα και εγκυμονεί κινδύνους. Τέτοιοι κίνδυνοι σχετίζονται με το γεγονός ότι η προσοχή δίνεται κάθε φορά στην αντιμετώπιση ενός μόνο ή έστω λίγων προβλημάτων (όπως τόνισε ο Rodrik (2007b) μέσω των διαγνωστικών ανάπτυξης) αυτό μπορεί να οδηγήσει στο να παραληφθεί από τη σκέψη του αναλυτή ότι ίσως τα προβλήματα αυτά συνδέονται στενά και αλληλεπιδρούν με άλλα προβλήματα που πιθανόν θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν ταυτόχρονα. Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Wu (2017) καταλήγει ότι θα πρέπει να υπάρχει σύνεση στη χρήση προσαρμοσμένων οικονομικών πολιτικών στα μέτρα της κάθε οικονομίας. Ο λόγος είναι ότι συνήθως οι προσαρμοσμένες οικονομικές πολιτικές είναι πολύ συγκεκριμένες και πιθανότητα δεν έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν ώστε να υπάρχει εμπειρία αναφορικά με τον τρόπο εφαρμογής τους.

¹ Kafka K. (2013) Competitiveness and success index of the economies in the Eurozone, Master of Science dissertation in “Applied Economics and Finance”, Department of Economics, National and Kapodistrian University of Athens, Feb.

Συμπερασματικά, οι ασκούντες οικονομικής πολιτικής θα πρέπει να είναι στρατηγικοί και ευέλικτοι, και όχι συγκεντρωτικοί (Rodrik 2007a, Wang 2015), παρότι θα πρέπει να διαφοροποιούν την άσκηση οικονομικής πολιτικής κατά περίπτωση, με σύνεση. Μάλιστα, θα πρέπει να επικεντρώνονται στο να αντιμετωπίσουν λιγότερα σε αριθμό ζητήματα, αλλά πιο αποδοτικά λαμβάνοντας υπόψη κοινωνικές και οικονομικές αγκυλώσεις για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, και όχι να λύσουν όλα τα ζητήματα ταυτόχρονα. Όπως αναφέρει και ο Rodrik (2015, pp. 213-214) *“η οικονομική επιστήμη αποτελείται από μια συλλογή μοντέλων: διατηρείστε την ποικιλομορφία τους”*.

1.5 Πως οι Βαθύτερες Αιτίες της Ανάπτυξης και της Μεγέθυνσης μπορούν να Γεφυρώσουν το Χάσμα μεταξύ Θεωρίας και Πραγματικότητας: Η Προσέγγιση της Διατριβής

Στο σύγχρονο κόσμο που επικρατεί η πολυπλοκότητα, η ενδυνάμωση του ατόμου και η ανάγκη για βαθιά κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων, όπως αναλύθηκε, επιβάλλονται νέες προσεγγίσεις όσον αφορά στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Μάλιστα, αυτό κρίνεται ιδιαίτερα αναγκαίο ως απόρροια της αδυναμίας της επιστήμης να αντιμετωπίσει τα γεγονότα αποσταθεροποίησης της οικονομίας κατά τη διάρκεια του 21ου αιώνα. Αναλυτικότερα, οι προσεγγίσεις αυτές διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στον τρόπο που η θεωρία και η οικονομική πολιτική διασυνδέονται και επιδιώκουν να μειώσουν το χάσμα που παρατηρείται μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, καθώς οδηγούν σε πιο λεπτομερή και αποδοτική προσέγγιση του πραγματικού πολύπλοκου κόσμου. Στον πυρήνα των προσεγγίσεων αυτών βρίσκονται οι βαθύτερες αιτίες της ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών.

Αναζητώντας τρόπους οι βαθύτερες αυτές αιτίες να ενταχθούν στη θεωρητική οικονομική σκέψη και στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, απαιτείται μια νέα θεωρητική αρχιτεκτονική. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, είναι αναγκαία μια συνολική οπτική ως προς την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Μια τέτοια οπτική επιτρέπει στα επιστημονικά υποπεδία να επικοινωνούν και να διασυνδέονται μεταξύ τους. Επιτρέπει όμως και στην

οικονομική επιστήμη να διασυνδέεται με συγγενείς κοινωνικές επιστήμες - καθότι το θεσμικό και πολιτισμικό υπόβαθρο αποτελούν δάνεια από άλλες κοινωνικές επιστήμες- προκειμένου να προσεγγιστεί η υπάρχουσα πραγματικότητα. Αυτή η οπτική είναι απαραίτητη και για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων και αποτελεσματικών πολιτικών για την ανάπτυξη και μεγέθυνση, με την έννοια ότι οι πολιτικές αυτές δε θα προσκρούουν στο πολιτισμικό ή/και θεσμικό υπόβαθρο που λειτουργεί ανασταλτικά σε αυτές. Η συγγραφέας της παρούσας διατριβής υιοθετεί λοιπόν μία αντίληψη της οικονομίας μέσα σε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο μεταβολής της που στηρίζεται στις αρχές της κατανόησης της ανθρώπινης δράσης, λαμβάνοντας υπόψη και το θεσμικό πλαίσιο δράσης, ως παράγοντες μεταβολής των οικονομικών μεγεθών. Ταυτόχρονα, απαιτείται ένα μεθοδολογικό πλαίσιο που να διευκολύνει την πολυδιάστατη αυτή ανάλυση. Απαιτείται δηλαδή μεθοδολογικός πλουραλισμός (Πετράκης 2017).

Η θεωρητική αυτή αρχιτεκτονική που λαμβάνει υπόψη τον κρίσιμο ρόλο του θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου και επιτρέπει στα επιστημονικά υποπεδία να επικοινωνούν, έγκειται στη μεσοοικονομική και τη μεταοικονομική προσέγγιση (υπομέρος 1.5.3). Οι δύο αυτές προσεγγίσεις, στηριζόμενες στους θεσμούς (τυπικούς και άτυπους) αναπτύσσονται προκειμένου να διασυνδέσουν τη σχέση μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής ανάλυσης και να θεραπεύσουν τις αποτυχίες αυτών.

Το Διάγραμμα 1.1 συνθέτει την οπτική που υιοθετείται από τη συγγραφέα, όπως αναλύθηκε παραπάνω.

Διάγραμμα 1.1 Μια συνολική οπτική για τη σχέση θεωρίας και πραγματικότητας: Ο ρόλος των βαθύτερων αιτιών

Η παρούσα διατριβή τάσσεται υπέρ μιας εξελικτικής θεώρησης των οικονομικών.

Υπό αυτό το πρίσμα, υιοθετείται η αντίληψη ότι τα άτομα ζουν σε έναν κόσμο ο οποίος αλλάζει δυναμικά στο πλαίσιο ενός ταχέως εξελισσόμενου σύμπαντος και έτσι δεν μπορεί να θεωρηθεί ως στατικός και αμετάβλητος. Πρόκειται για μια εξελικτική θεώρηση των οικονομικών τεκταινόμενων όπου σε αντίθεση με τη Νεοκλασική θεώρηση, η στάση δίνει τη θέση της στην αλλαγή, η σταθερότητα δίνει τη θέση της στη ροή και η μορφή δίνει τη θέση της στη διαδικασία, ως ένας τρόπος να περιγραφεί η πραγματικότητα περισσότερο αποτελεσματικά (Hunt 2014). Εάν μια οικονομία είναι ένα πολύπλοκο προσαρμοστικό σύστημα, τότε η μορφή και η δομή της εξελίσσονται (Purica 2015). Έτσι, η εξελικτική οικονομική σκέψη θεωρεί τις οικονομίες ως δυναμικά, συνεχώς μεταβαλλόμενα, χαστικά και πολύπλοκα συστήματα, και όχι ως συστήματα σε κατάσταση ισορροπίας (Foster 2004, Foster and Pyka 2014). Η δημιουργία αγαθών και υπηρεσιών απαιτούν πολλές και πολύπλοκες διαδικασίες που αλλάζουν συνεχώς καθώς εξελίσσεται η τεχνολογία. Οι οργανισμοί που διέπουν αυτές τις διαδικασίες και τα συστήματα παραγωγής, καθώς και η συμπεριφορά των καταναλωτών, πρέπει να εξελιχθούν καθώς οι διαδικασίες παραγωγής και προμηθειών αλλάζουν. Στο πλαίσιο αυτού του μεταβαλλόμενου κόσμου, πέρα από τους οργανισμούς και τις επιχειρήσεις που εξελίσσουν τις παραγωγικές τους διαδικασίες για να ακολουθούν τις εξελίξεις, πρέπει να αλλάζουν και οι συμπεριφορές των καταναλωτών.

Επιπρόσθετα, υιοθετείται η αντίληψη ότι σήμερα αλλά και στο μέλλον, τα άτομα δεν είναι δυνατόν να αποκτήσουν επαρκή κατανόηση των οικονομικών φαινομένων, εάν δεν αναγνωρίσουν τον ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο της γνώσης (Hayek 1945). Η γνώση είναι αυτή που οδηγεί στις οικονομικές πράξεις (Dopfer 2013). Καθημερινά τα άτομα συλλέγουν σημαντική γνώση σχετικά με το πώς το περιβάλλον τους μεταβάλλεται και είναι έτοιμοι σε θέση να κατανοούν κάθε μέρα και περισσότερο τι σημαίνει η ανθρώπινη ύπαρξη και η ανθρώπινη δράση, καθώς η ανθρώπινη φύση δεν είναι ούτε σταθερή στο χρόνο αλλά ούτε και γενετικά σταθεροποιημένη στο πλαίσιο της ιστορίας της εξέλιξης (Hunt 2014). Αντιθέτως, όπως σημειώνει ο Hunt (2014) η ανθρώπινη φύση είναι εύπλαστη και συνεχώς προσαρμόζεται και εξελίσσεται. Κατά τον Dopfer (2013) παρατηρείται μια διττή προσέγγιση της οικονομικής σκέψης σχετικά με το ρόλο της γνώσης. Από τη μια μεριά είναι το επίπεδο της γνώσης που απαιτείται για την οικονομική δράση και από την άλλη μεριά είναι η οικονομική δράση υπό δεδομένο απόθεμα γνώσης. Τα Εξελικτικά οικονομικά ασχολούνται με την πρώτη προσέγγιση και τα κυρίαρχα Νεοκλασικά οικονομικά με τη δεύτερη (Dopfer 2013).

Επίσης, υιοθετείται η ιδέα ότι η σημερινή πραγματικότητα αποτελεί το εξελικτικό αποτέλεσμα μίας μακροχρόνιας ιστορικής διαδικασίας (path dependence) που διαμορφώνει οικονομικά, θεσμικά και πολιτισμικά αποτελέσματα που καλύπτουν το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον της πραγματικότητας. Η διαδοχική εξάρτηση υποθέτει ότι η ιστορία παίζει έναν αποφασιστικό ρόλο σε μια ποικιλία καθημερινών ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπως οι προτιμήσεις, οι αποφάσεις και οι θεσμικές συμπεριφορές (Hoeffler et al. 2006). Συνεπώς, δημιουργείται μια εξελικτικά διαδοχική εξάρτηση. Η παραδοχή της εξελικτικής μεταβολής (έναντι της αχρονικής αποτύπωσης της πραγματικότητας) αναδεικνύει τη γέννηση και την ύπαρξη μίας σειράς από καθοριστικούς παράγοντες που είναι ενσωματωμένοι στη σημερινή οικονομική πραγματικότητα. Έτσι, γίνεται σαφές ότι ο πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός δε μεταβάλλεται εύκολα για να αποκτήσει «ιδανικά» χαρακτηριστικά. Παράλληλα εξυπηρετεί στην ανάδειξη της περιπλοκότητας των συνεπειών των αποτελεσμάτων που συνήθως φέρνει η άσκηση της πολιτικής. Επίσης, η εξελικτική παραδοχή εισάγει το στοιχείο του χρόνου στην ανάλυση γεγονότος που επηρεάζει τα

χαρακτηριστικά της θεωρίας και τις πολιτικές που χρησιμοποιούνται όπως και το βάθος των αναλύσεων που απαιτούνται.

Ταυτόχρονα, στην παρούσα διατριβή, υιοθετείται η άποψη ότι η συμπεριφορά του ατόμου θεωρείται απόρροια της φυσικής ανθρώπινης συμπεριφοράς (Πετράκης 2018). Οι παραδοσιακές οικονομικές θεωρίες λαμβάνουν υπόψη τους γενικά τα άτομα ως εντελώς ορθολογικά όντα. Ωστόσο, η εξελικτική οικονομική θεώρηση διαφέρει, απορρίπτοντας τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής και εντοπίζοντας διάφορους πολύπλοκους ψυχολογικούς παράγοντες ως βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τα οικονομικά αποτελέσματα. Με βάση αυτήν την οπτική η συμπεριφορά και οι προτιμήσεις των ατόμων είναι αποτέλεσμα μιας σταδιακής εξέλιξης κατά τη διάρκεια της ζωής τους και δεν είναι διαδικασίες συνειδητές και εσκεμμένες. Σε αυτήν τη σταδιακή εξέλιξη ο ρόλος του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου είναι ιδιαίτερα κρίσιμος καθώς αποτελούν τα μέσα που μεταφέρουν πληροφορίες από το παρελθόν της κάθε κοινωνίας (Hodgson 1988, Knight 1997, Streit et al. 1997). Η γνώση του παρελθόντος και ο εσωτερικός κόσμος του κάθε ατόμου και άρα η προσωπική φαντασία και δημιουργικότητα οδηγούν σε διαφορετική ερμηνεία των διαθέσιμων δεδομένων ακόμη και αν η πληροφόρηση είναι ίδια για όλους (Hodgson 1988, Loasby 2001). Έτσι με βάση το γνωστικό υπόβαθρο (το οποίο είναι αντανάκλαση του πολιτισμικού και θεσμικού περιβάλλοντος του ατόμου), την προσωπική ψυχοσύνθεση, την αβεβαιότητα για το μέλλον (Davidson 1996, Dequech 2000, 2006) και τις προσωπικές ανάγκες και επιθυμίες το κάθε άτομο προβαίνει σε λήψη αποφάσεων. Αυτά τα στοιχεία περιγράφουν αυτό που ονομάζεται φυσική συμπεριφορά, το οποίο διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό από τη θεώρηση περί ορθολογικής επιλογής των ατόμων. Πρόκειται δηλαδή για μια προσπάθεια διασύνδεσης της οικονομικής επιστήμης με άλλες όμορες επιστήμες και άρα αφορά σε ένα περισσότερο ολοκληρωμένο αναλυτικό πλαίσιο που όμως λόγω της συνθετότητάς του δύσκολα μπορεί να αξιοποιηθεί αναλυτικά (Πετράκης 2017).

Τέλος, υιοθετείται η προσέγγιση πως όταν οι οικονομίες αντιμετωπίζουν καταστάσεις χρηματοπιστωτικής κρίσης, απαιτείται μια θεώρηση που βασίζεται στα Εξελικτικά οικονομικά και αφορά στο πλαίσιο ανάλυσης «Μίκρο-, Μέσο-, Μάκρο-» των Dopfer et al. (2004). Όπως σημειώνει ο Purica (2015) αυτό το πλαίσιο ανάλυσης εισάγει δύο παράγοντες: α) του κανόνες και β) τις μέσο

μονάδες. Ένας κανόνας είναι το υπόβαθρο υπό το οποίο λειτουργούν καθημερινά οι οικονομικά δρώντες και το οποίο μπορεί να αφορά σε συμπεριφορικές, γνωστικές, τεχνολογικές, οργανωτικές, θεσμικές, κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Οι κανόνες μπορούν να ενσωματωθούν σε άλλους κανόνες, ενώ ταυτόχρονα οι κανόνες πραγματοποιούνται από μικροοικονομικούς δρώντες. Μια μέσο μονάδα είναι ένας κανόνας συν τον πληθυσμό των οικονομικών δράσεων που πραγματοποιούνται και βασίζονται σε αυτόν τον κανόνα. Έτσι οι μέσο μονάδες αποτελούν το διαρθρωτικό πλαίσιο που σχετίζεται με έναν κανόνα. Ένα πολύπλοκο και προσαρμοστικό οικονομικό σύστημα αποτελείται από μια πληθώρα μέσο μονάδων οι οποίες εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου. Η μακροοικονομική συμπεριφορά είναι το αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μέσο μονάδων. Έτσι, η οικονομική εξέλιξη είναι η διαδικασία με την οποία οι νέοι κανόνες αρχίζουν και διαχέονται σε έναν πληθυσμό. Σε αυτό το πλαίσιο, μια κρίση στο χρηματοπιστωτικό τομέα μπορεί να αναλυθεί ως διαρθρωτική αλλαγή (Purica 2015).

1.5.1 Η Ανάγκη για μια Γενική και Ολοκληρωμένη Αντίληψη της Οικονομικής Ανάπτυξης και Μεγέθυνσης

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, ανέδειξε την αδυναμία των οικονομολόγων και το γεγονός ότι η παγκόσμια κοινότητα ήταν απροετοίμαστη για αυτήν και για την αντιμετώπισή της, παρά μάλιστα το γεγονός ότι η γνώση και η εμπειρία από κρίσεις του παρελθόντος ήταν παρούσες. Η απουσία χρήσης αναλυτικών εργαλείων συνέβαλε στο να είναι ιδιαίτερα δύσκολη η εξαγωγή μιας αφαιρετικής συμπερασματολογίας με ισχυρή διαγνωστική δυνατότητα (μέρος 1.2). Κατέστη λοιπόν σαφές ότι όταν παρατηρούνται συνθήκες ύφεσης, κρίσης και εξωγενών ή ενδογενών σοκ και μάλιστα όταν οι συνθήκες αυτές διαχέονται μεταξύ των διαφόρων οικονομιών, γίνεται έντονη η ανάγκη για συνολικές θεωρήσεις και διαχρονικά και διεπιστημονικά (Πετράκης 2017).

Η συνολική αυτή οπτική για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση επιτρέπει στα υποπεδία της οικονομικής επιστήμης να επικοινωνούν και να διασυνδέονται μεταξύ τους αλλά και να επικοινωνούν με συγγενείς κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, απαιτείται μια νέα προσέγγιση για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον κόσμο στον οποίο ζούμε, με την προσέγγιση αυτή να απαιτεί

τη χρήση επιστημών όπως η ψυχολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η ιστορία, η φυσική, η βιολογία, τα μαθηματικά, η επιστήμη των υπολογιστών και άλλους κλάδους που μελετούν πολύπλοκα προσαρμοστικά συστήματα (Beinhocker 2007). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι όμορες αυτές επιστήμες κρίνεται απαραίτητο να συμπεριλαμβάνονται για την αιτιολόγηση ζητημάτων που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Όπως σημειώνει και ο Πετράκης (2017), η οικονομική επιστήμη -αλλά και άλλες κοινωνικές επιστήμες- στις μεγάλες στιγμές της εξέλιξής τους στηρίχτηκαν σε έννοιες δάνεια από άλλους επιστημονικούς χώρους. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των προσδοκιών, των ζωδών ενστίκτων, κλπ.

Ενδεικτική σε αυτήν την κατεύθυνση σκέψης είναι η άποψη του βραβευμένου με Νόμπελ Alvin Roth (2013) ο οποίος σημειώνει στο βιβλίο του Ignacio Palacios - Huerta, «Leading Economists Predict the Future»: *«Τα οικονομικά θα εξακολουθούν να είναι (σε 100 χρόνια) στην πρωτοπορία των κοινωνικών επιστημών, εν μέρει επειδή θα συνεχίσουν να ενσωματώνουν τις ιδέες και τα δεδομένα που κάποτε θεωρούνταν ως κοινωνιολογία και πολιτική επιστήμη, όπως ακριβώς έχουν ήδη αρχίσει να αφομοιώνουν στοιχεία που προέκυψαν από την ψυχολογία, καθώς και τη βιολογία».*

Από τα ανωτέρω, κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντική η ανάγκη για πολυεπίπεδη και ποικιλόμορφη διεπιστημονική έρευνα, γεγονός που συντελεί στην ανάγκη για μια γενική και ολοκληρωμένη αντίληψη για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση (Πετράκης 2017). Η οπτική αυτή αποπειράται να προσεγγίσει με τον πλέον αντιπροσωπευτικό τρόπο τον πολυδιάστατο σύγχρονο οικονομικό κόσμο.

Ο προβληματισμός γύρω από τα ζητήματα της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης είναι έντονος: α) Λόγω των αδυναμιών που χαρακτηρίζουν τη γνώση και την πρόοδο αυτής γύρω από οικονομικά ζητήματα. Το γεγονός αυτό εγείρει προβλήματα που σχετίζονται με την αδυναμία αποτελεσματικής διασύνδεσης της θεωρίας για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση με τη μακροοικονομική ανάλυση, η οποία αποδείχθηκε αδύναμη να ωθήσει τις οικονομίες σε κλείσιμο του παραγωγικού τους κενού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της άσκησης νομισματικής πολιτικής υπό συνθήκες μηδενικών επιτοκίων (zero lower bound) και υπό διαρθρωτικές δυσκαμψίες. β) Λόγω της προόδου της ανθρώπινης γνώσης αναφορικά με τα οικονομικά ζητήματα και τις

εξελίξεις στο οικονομικό περιβάλλον (μέρος 1.2). Για παράδειγμα, η πρόοδος αυτή έχει οδηγήσει σε σημαντική γεφύρωση της κοινωνικής συμπεριφοράς με τις έννοιες της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης καθώς έχει εξελιχθεί το επίπεδο γνώσης γύρω από ζητήματα κοινωνικής μάθησης (social learning) και του πώς διαμορφώνονται τα κοινωνικά στερεότυπα, οι προτιμήσεις και οι συμπεριφορές.

Ως αποτέλεσμα, η αναγκαιότητα της στροφής προς την αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση απαιτεί -όπως προειπώθηκε- την υποστήριξη μιας γενικής και ολοκληρωμένης αντίληψης της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης (Πετράκης 2018). Η ανάγκη για μια τέτοια προσέγγιση προκύπτει από διάφορους παράγοντες: α) το γεγονός ότι οι οικονομίες και οι κοινωνίες χαρακτηρίζονται από πολυπλοκότητα (πολύπλοκα οικονομικά συστήματα, παγκοσμιοποίηση, κλπ.), β) το γεγονός ότι τα άτομα χαρακτηρίζονται πλέον από διανοητική ενδυνάμωση, γ) το ότι έχουν αυξηθεί σημαντικά οι απαιτήσεις για κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων, και δ) το γεγονός ότι τα θεωρητικά και εμπειρικά αναλυτικά εργαλεία αποδείχθηκαν ανεπαρκή ώστε να παρέχουν ικανοποιητικές λύσεις αναφορικά με την πρόβλεψη, την ερμηνεία και την επίλυση αναπτυξιακών προβλημάτων που σημάδευσαν τις αρχές του 21^{ου} αιώνα.

Βεβαίως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μια τέτοια προσέγγιση για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, ενδεχομένως δημιουργεί προβλήματα που σχετίζονται με τη συνθετότητα του πεδίου προβληματισμού, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τις σχέσεις αιτιότητας μεταξύ των διαφόρων παραμέτρων. Έτσι, μια γενική και ολοκληρωμένη προσέγγιση για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, απαιτεί προσεκτική διαχείριση αναφορικά με το ότι θα πρέπει ταυτόχρονα να υπάρχει σεβασμός για τη σύνθετη διάσταση των ζητημάτων υπό μελέτη αλλά και ικανότητα να απομονώνονται οι κυρίαρχες αιτιότητες που οδηγούν στα βασικά αποτελέσματα του πολύπλοκου συστήματος. Οι επιστήμονες που τάσσονται υπέρ μιας τέτοιας προσέγγισης είναι λογικό να αντιμετωπίζουν μεγάλες προκλήσεις καθώς δύσκολα μπορούν να συσσωρεύσουν την απαραίτητη γνώση και πληροφόρηση ώστε να πετύχουν μια αντικειμενικά άριστη σύνθεση που να ακολουθεί μια γενική και ολοκληρωμένη προσέγγιση για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι οικονομολόγοι είναι προτιμότερο να προσεγγίζουν την πραγματικότητα και να την ερμηνεύουν έχοντας ένα "πλούσιο" καρτοφυλάκιο θεωρητικών απόψεων. Μια πλουραλιστική προσέγγιση υποστηρίζει αυτή την οπτική. Επιπρόσθετα, αποκολλά τον ερευνητή από "τις μεθοδολογικές συνέπειες ενός θετικιστικού μανδύα και της αναζήτησης της προγνωστικής ικανότητας των χρησιμοποιούμενων θεωριών" (Πετράκης 2018). Έτσι, ο ερευνητής μπορεί να οργανώνει αφηρημένα θεωρητικά πλαίσια με επαγωγική ικανότητα, κάτι που σχετίζεται και με τον ευρύτερο σκοπό της δράσης του αφού πρέπει να είναι σε θέση να αποσαφηνίζει το πρόβλημα προς ανάλυση, να τεκμηριώνει καλά το θεωρητικό υπόβαθρο του προβλήματος και να αναλύει εν τέλει τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας.

1.5.2 Η Ανάγκη για Μεθοδολογικό Πλουραλισμό

Οι ερευνητές οι οποίοι ενδιαφέρονται για ζητήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα και δε θεωρούν ότι τα ζητήματα έχει ολοκληρωθεί με την προσκόλληση παραδείγματος χάρη στη Νεοκλασική αντίληψη, θα πρέπει να είναι ικανοί να προασπιστούν τα μεθοδολογικά πρότυπα που ακολουθούν και τους λόγους που τα επέλεξαν (Hausman 1989).

Βεβαίως, υπό τη θεώρηση αυτή εγείρεται το ερώτημα σχετικά με το βαθμό του μεθοδολογικού πλουραλισμού που απαιτείται να ακολουθηθεί ώστε να αποτυπωθεί εν τέλει με ικανοποιητικό τρόπο η πολυδιάστατη πραγματικότητα και η εφαρμογή αποτελεσματικής οικονομικής πολιτικής (Πετράκης 2018). Ο βαθμός του μεθοδολογικού πλουραλισμού έγκειται σε δύο βασικές προσεγγίσεις: α) αυτήν των μονιστών (monists) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι θα πρέπει οι ερευνητές να ακολουθούν μια μόνο μεθοδολογική προσέγγιση, και β) αυτήν των πλουραλιστών (pluralists) (όπως οι Feyerabend 1975, Kuhn 1977, Laudan 1984) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι θα πρέπει οι ερευνητές να χρησιμοποιούν ποικίλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις¹ επιχειρηματολογώντας κατά της ιδέας μιας και μόνο πάγιας μεθοδολογίας των μονιστών, προς όφελος

¹ Μεταξύ των μονιστών και των πλουραλιστών παρατηρούνται και άλλες μεθοδολογικές εκδοχές. Γενικά οι πιο γνωστές και παραδοσιακές μεθοδολογίες εμπίπτουν στις μονιστικές μεθοδολογίες. Οι πιο γνωστές εκδοχές των μονιστών είναι δύο: «...ο επαγωγισμός, ο οποίος θεωρεί ότι οι επιστημονικές θεωρίες θεμελιώνονται στην επαγωγιστική αναφορά (inductive inference) από τα παρατηρούμενα δεδομένα και η Popperian διαψευδοκρατία (falsificationism), η οποία αντιμετωπίζει τη μέθοδο της επιστήμης ως μια απόπειρα διάψευσης πιθανολογούμενων υποθέσεων που προτείνουν οι επιστήμονες για την επεξήγηση των παρατηρούμενων φαινομένων» (Sankey 2012).

ενός πλουραλισμού μεθοδολογικών κανόνων που διέπουν την αξιολόγηση της θεωρίας. Το βασικό χαρακτηριστικό των μεθοδολογικών αυτών κανόνων είναι ότι μπορεί να διαφοροποιούνται και να εξελίσσονται με το χρόνο και με την εξέλιξη των επιστημονικών πρακτικών που ακολουθούνται, αλλά και να διαφοροποιούνται εντός των διαφόρων υποπεδίων της ίδιας επιστήμης δεδομένου ότι η ερμηνεία του κάθε κανόνα εξαρτάται και από τα χαρακτηριστικά της ψυχοσύνθεσης και του επιπέδου γνώσης του κάθε επιστήμονα.

Η πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει την οικονομική πραγματικότητα και τα οικονομικά συστήματα, υπό τις συνθήκες της αβεβαιότητας και του συνεχώς μεταβαλλόμενου κόσμου, οδηγεί στην ανάγκη για μια σύνθετη οπτική της πραγματικότητας και για στροφή σε περισσότερο ολοκληρωμένες θεωρήσεις για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Μια τέτοια πολυδιάστατη ανάλυση απαιτεί μια περισσότερο πλουραλιστική προσέγγιση.

Ο πλουραλισμός-εκλεκτισμός¹ επιτρέπει τη σε βάθος επικέντρωση στις μεθοδολογίες που χρησιμοποιούνται από τους ερευνητές, αξιοποιώντας οποιαδήποτε εργαλεία είχαν να προσφέρουν οι φιλόσοφοι της επιστήμης, τα οποία φαίνονται καλοφτιαγμένα και κατάλληλα για αυτόν το σκοπό (Hausman 1981). Η πλουραλιστική προσέγγιση, από τη μεριά των οικονομολόγων, επιτρέπει την επικοινωνία των επιστημονικών υποπεδίων καθώς και τη δεκτικότητα εισαγωγής εννοιών από όμορες επιστήμες. Με αυτή την έννοια, η υιοθέτηση μιας πλουραλιστικής προσέγγισης καταλύει τον κατακερματισμό και την αποστείρωση της επιστήμης προκειμένου να αναπτυχθεί μια αποτελεσματικότερη προσέγγιση της οικονομικής ανάλυσης που θα οδηγήσει σε καλύτερα αποτελέσματα πολιτικής. Τα αποτελέσματα αυτά μπορεί να διαφέρουν χωρο-χρονικά ανάμεσα στις οικονομίες καθότι επιτρέπουν να αναγνωρίζονται στην εκάστοτε οικονομία οι βαθιές ρίζες της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης (Spolaore and Wacziarg 2013).

Μια πλουραλιστική μεθοδολογική προσέγγιση, απομακρύνει τον ερευνητή από την προσκόλληση στο Νεοκλασικό υπόδειγμα, το οποίο παρά την εσωτερική του συνέπεια δεν μπορεί να αποτυπώσει επαρκώς την οικονομική πραγματικότητα (μέρος 1.2), ενώ ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται και από μερική χρονική (βραχυχρόνια ανάλυση) και μερική χωρική (ορισμένες ανεπτυγμένες

¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι διαφορές μεταξύ της πλουραλιστικής και της εκλεκτικής προσέγγισης δεν είναι ευδιάκριτες. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σχεδόν ταυτίζονται.

οικονομίες) εφαρμογή. Βεβαίως, όπως προαναφέρθηκε, το Νεοκλασικό υπόδειγμα -όπως και νεότερες εκδοχές του- αποτελεί σημαντικό εναρκτήριο σημείο προβληματισμού και ταυτόχρονα πολύτιμο αναλυτικό εργαλείο και κριτήριο αναφοράς εσωτερικής συνέπειας για τη συγκρότηση εναλλακτικών επιστημονικών οπτικών (Πετράκης 2017).

Η ως άνω περιγραφόμενη πλουραλιστική (εναλλακτικά διευρυμένη εκλεκτική) προσέγγιση οδηγεί στην ανάγκη για μια θεωρία για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση η οποία να «*ανταποκρίνεται στα γεγονότα*» (fits the facts). Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την άσκηση οικονομικής πολιτικής καθώς αυτό που έχει σημασία είναι η ανάπτυξη αποτελεσματικών θεωριών που να μπορούν να περιγράψουν πως μεταβάλλεται η πραγματικότητα υπό συγκεκριμένες προτάσεις οικονομικής πολιτικής (Πετράκης 2018). Έτσι, κάθε οικονομική πολιτική θα πρέπει να αξιολογείται στο πλαίσιο των πολύπλοκων οικονομικών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατός ο εντοπισμός των προοπτικών και της αποτελεσματικότητας μιας οικονομικής πολιτικής.

1.5.3 Γεφυρώνοντας τη Μικροοικονομική με τη Μακροοικονομική Ανάλυση: Τα Μεσοοικονομικά και τα Μεταοικονομικά

Η βασικότερη διάκριση των οικονομικών αφορά στη διάκριση μεταξύ της μικροοικονομικής και της μακροοικονομικής ανάλυσης. Η μικροοικονομική αφορά στις ατομικές επιλογές και η μακροοικονομική στις συνολικές επιδράσεις. Το άθροισμα των μικροοικονομικών στοιχείων οδηγεί στη μακροοικονομική ανάλυση και η διαίρεση της μακροοικονομικής ανάλυσης οδηγεί στα επιμέρους μικροοικονομικά στοιχεία. Η οικονομική επιστήμη λοιπόν με αυτή την έννοια βασίζεται σε απλοποιήσεις οι οποίες αφορούν σε γενικεύσεις μαθηματικής λογικής και έτσι θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι στηρίζεται στην έννοια του αλγεβρισμού (algebraicism) (Dorfer et al. 2004).

Το ερώτημα όμως που δημιουργείται είναι κατά πόσο οι υποθέσεις που διέπουν τις σχέσεις των γενικών και συγκεντρωτικών μεγεθών (μακροοικονομική ανάλυση) είναι συμβατές με τις υποθέσεις που διέπουν τη συμπεριφορά των επιμέρους στοιχείων δηλαδή τις συμπεριφορές των επί μέρους μονάδων όπως των ατόμων, των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων (μικροοικονομική ανάλυση), και αντιστρόφως. Παλιότερα γινόταν η παραδοχή

ότι η μελέτη του μερικού οδηγούσε σε συμπεράσματα που αφορούσαν στο συγκεντρωτικό επίπεδο. Αντιστρόφως, συνολικές θεωρητικές γενικεύσεις που στηρίζονταν σε υποθέσεις που αφορούσαν στις σχέσεις των συνολικών μεγεθών (παραγωγή, τιμές, απόφαση μεταξύ κατανάλωσης και επένδυσης) μπορούσαν να οδηγήσουν σε συμπεράσματα μικροοικονομικής ανάλυσης.

Όμως δεν είναι βέβαιο ότι ισχύει η διασύνδεση του μερικού με το συγκεντρωτικό. Πρόκειται για το παράδοξο που έχει ονομαστεί σφάλμα σύνθεσης (fallacy of composition). Μία εκδοχή της ύπαρξης σφάλματος σύνθεσης συνδέεται με την παρατήρηση ότι οι ιδιότητες που παρατηρούνται σε ατομικό επίπεδο μπορεί να εξαφανίζονται στο συγκεντρωτικό επίπεδο. Οι Samuelson and Nordhaus (1992) κατέδειξαν το πιο γνωστό παράδειγμα του σφάλματος σύνθεσης: τα άτομα λειτουργώντας ορθολογικά, εξοικονομούν περισσότερο κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης αλλά έτσι μειώνεται η συνολική αποταμίευση μιας κοινωνίας αφού έτσι μεγεθύνεται η ύφεση. Αποτέλεσμα είναι να υπάρχει μια αντίφαση που αναδεικνύει το σφάλμα σύνθεσης και την ανάγκη για εσωτερική συνέπεια με τη βοήθεια της μικροοικονομίας.

Γενικότερα, τη βιβλιογραφία έχει απασχολήσει επανειλημμένως πώς τα ατομικά χαρακτηριστικά εκφράζονται ως κοινωνικές συμπεριφορές θέτοντας και το αντίστροφο ερώτημα. Υπάρχουν λοιπόν οπτικές όπως αυτή της Σχολής του Σικάγο (Volkart 1951, Becker 1976, 2000) που υποστηρίζουν την εκδοχή ότι οι κοινωνικές συμπεριφορές είναι το αποτέλεσμα της αθροιστικής ατομικής συμπεριφοράς. Αντιστρόφως, υπάρχουν οπτικές -οι οποίες έχουν εξαιρετική υποστήριξη στη ψυχολογική επιστήμη- που υποστηρίζουν ότι τα κοινωνικά φαινόμενα προσδιορίζουν τις ατομικές συμπεριφορές (Polanyi [1944] 1975). Επιπλέον, ο συγκερασμός των δύο απόψεων παρέχει μια τρίτη οπτική η οποία αποδέχεται ότι και οι συνθέσεις των ατομικών συμπεριφορών οδηγούν στην υιοθέτηση κοινωνικών προτύπων, αλλά και ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο διαμορφώνει ατομικές συμπεριφορές.

Μία συγγενής προσέγγιση ανάλυσης είναι αυτή της «μικροεξέλιξης» σε σύγκριση με τη «μακροεξέλιξη». Η μικροεξέλιξη αφορά στις περισσότερο ή λιγότερο ομοιόμορφες πιέσεις επιλογής, σε επιμέρους μονάδες αποφάσεων όπως οι επιχειρήσεις, κλπ. Η μακροεξέλιξη είναι ο μακροπρόθεσμος μετασχηματισμός ενός πολύπλοκου συστήματος αποφάσεων και διακλάδωσης πληθυσμών (Pyka and Anderson 2013). Οι αντιφάσεις μεταξύ του μικρο και

μάκρο επιπέδου μπορεί να οφείλονται στον ατελή ανταγωνισμό, προβλήματα πληροφόρησης ή αδυναμίες συντονισμού (coordination failures) (Geanakoplos and Polemarchakis 1986).

Σύμφωνα με τη θεωρία της εξέλιξης η διαδικασία συνάθροισης υπήρξε πηγή δυσκολιών και η μετατροπή της ανάλυσης από επίπεδο μικρο σε επίπεδο μάκρο δεν έχει επιτευχθεί με ικανοποιητικό τρόπο. Μια σοβαρή διαπίστωση που συνδέεται με το ζήτημα της μετατροπής του μερικού σε συγκεντρωτικό είναι ότι κατά τη διαδρομή χάνονται τα χαρακτηριστικά της κατανομής και της διανομής (για παράδειγμα η κατανομή του εισοδήματος) μεταξύ των μελών που απαρτίζουν το συγκεντρωτικό. Το γεγονός αυτό μπορεί να συμβεί όχι διότι εφαρμόζεται λανθασμένη μεθοδολογία γενίκευσης αλλά γιατί λειτουργούν ανταγωνιστικές δυνάμεις αλληλεξουδετέρωσης καθώς οι ατομικές μονάδες μπορεί να είναι διαφορετικές και ετερογενείς και να μην συμπεριφέρονται ως αντιπροσωπευτικές.

Το ζήτημα της σχέσης του μερικού με το συγκεντρωτικό και ειδικότερα της μετατροπής του ειδικού σε γενικό έχει επίσης μια παράμετρο που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αναφοράς της ανάλυσης. Για παράδειγμα, σε μια περίοδο με έντονα χαρακτηριστικά ψυχολογικής πίεσης, οι κοινωνίες παρουσιάζουν βιωματικές συμπεριφορές οι οποίες είναι προφανές ότι μετατρέπονται σταδιακά σε κληρονομικές συμπεριφορικές καταβολές (Petraakis et al. 2013). Αντιθέτως, μια περίοδος ευημερίας τονίζει τη σημασία του γενικότερου πλαισίου σταθερότητας και δημιουργικότητας με αποτέλεσμα να αφομοιώνεται η σημασία επιμέρους πολιτισμικών διαφορών μεταξύ τμημάτων του πληθυσμού. Παρατηρείται λοιπόν μια ιδιότυπη μετατροπή του μερικού σε συγκεντρωτικό το οποίο πραγματοποιείται μέσω των διαδικασιών της κοινωνικής μάθησης και της διαγενεακής συμπεριφορικής μεταφοράς.

Τα συγκεντρωτικά και περισσότερο γενικευμένα μοντέλα είναι περισσότερο χρήσιμα λόγω του ότι χαρακτηρίζονται από τη γενικότητα που θα έλειπε εάν επικεντρωνόμασταν σε μια συγκεκριμένη μορφή μικρο-θεμελίωσης (Wren-Lewis 2012). Η εξακρίβωση του βαθμού της γενίκευσης (aggregation) που είναι απαραίτητη στα μακροοικονομικά μοντέλα προϋποθέτει επιπρόσθετες μη ρεαλιστικές υποθέσεις όπως η δυσλειτουργία και η ομοιογένεια των εισροών και των εκροών και η γραμμικότητα (Scarth 1988). Το ζήτημα είναι τα συγκεντρωτικά μοντέλα να περιέχουν κρίσιμα ζητήματα που προέρχονται από

διάφορες μικρο-θεμελιώσεις (Bergh and van den Gowdy 2003). Ωστόσο, η διασύνδεση αυτή δεν είναι εύκολη.

Αποτέλεσμα είναι ότι όλη η παραπάνω συζήτηση έχει οδηγήσει στην άσκηση μεγάλης κριτικής προς την οικονομική επιστήμη λόγω του ότι δίνει μεγάλη προσοχή στη μικροοικονομική και στη μακροοικονομική ανάλυση. Πραγματοποιούνται, προς την κατεύθυνση αυτή, προσπάθειες να εισαχθούν στα οικονομικά νέες ιδεολογίες που να αντικατοπτρίζουν περισσότερο ικανοποιητικά την πραγματικότητα του πολύπλοκου κόσμου μας (Sheng and Geng 2012).

Όπως σημειώνουν οι Sheng and Geng (2012), ο βραβευμένος με Νόμπελ Ronald H. Coase τόνιζε ότι η μικροοικονομική ανάλυση αποτελείται από πολλά ανεξερεύνητα «μαύρα κουτιά» με αποτέλεσμα να μην μπορεί να δώσει επαρκείς εξηγήσεις και να μελετήσει αποτελεσματικά τη σχέση μεταξύ των επιχειρήσεων και των αγορών. Μάλιστα, στην ομιλία του κατά τη βράβευσή του με το βραβείο Νόμπελ ανέφερε ότι το θεώρημά του δεν αποτελεί μια οικονομική θεωρία πλήρους κλίμακας, αλλά απλώς μια χρήσιμη άσκηση που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί πριν περάσει κάποιος σε περισσότερο ρεαλιστικές περιπτώσεις. Έτσι ανέφερε ότι χρησιμοποιείται με λανθασμένο τρόπο από τους ασκούντες οικονομικής πολιτικής.

Επίσης, σύμφωνα με τον Solow (2010), η σύγχρονη μακροοικονομία δεν απέτυχε απλώς να επιλύσει τα παρόντα οικονομικά και χρηματοπιστωτικά προβλήματα, αλλά ήταν «προοδεδικασμένο» ότι θα αποτύχει. Η οικοδόμηση δυναμικών στοχαστικών μοντέλων γενικής ισορροπίας (DSGE, τα οποία αποτέλεσαν την κύρια προσέγγιση για τη μακροοικονομία πριν και μετά την κρίση του 2008) και γενικότερα μοντέλων που στηρίζονται στο βασικό πρωταγωνιστή (agent), δηλαδή από ένα μόνο συνδυασμό εργαζομένου-ιδιοκτήτη-καταναλωτή που σχεδιάζει το μέλλον προσεκτικά και ζει για πάντα, δεν πέρασε το τεστ της ικανοποιητικής πρόβλεψης. Επίσης, ένας ακόμη βραβευμένος με Νόμπελ επιστήμονας, ο Paul Krugman (2009), υποστήριξε ότι τα μακροοικονομικά κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες αποδείχθηκαν ανεπαρκή διότι οι οικονομολόγοι δεν κατάφεραν να εντοπίσουν τα λάθη της μακροοικονομικής ανάλυσης που χρησιμοποίησαν, λανθασμένα θεωρώντας ότι τα «όμορφα δομημένα» θεωρητικά μοντέλα αντιμετωπίζουν επαρκώς την πραγματικότητα.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Argitis (2019) καταλήγει ότι υπάρχει ανάγκη για αναθεώρηση της προσέγγισης της μακροοικονομικής θεωρίας και πολιτικής. Τονίζει ότι η ανάγκη αυτή είναι περισσότερο επιτακτική από ποτέ, μετά από την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 που απέδειξε την αδυναμία της μακροοικονομικής ανάλυσης να εξηγήσει μέσω των εργαλείων της την πραγματική λειτουργία των οικονομιών και να προσφέρει ρεαλιστικές απαντήσεις σχετικά με το τι γεννά προβλήματα όπως πιστωτικές κρίσεις, οικονομική αστάθεια, ευθραυστότητα χρηματοπιστωτικού συστήματος, φούσκες στις τιμές των περιουσιακών στοιχείων, υψηλό επίπεδο χρέους και τάσεις οικονομικής στασιμότητας. Προτείνει έναν επανασχεδιασμό της μακροοικονομικής ανάλυσης μέσω μιας προσέγγισης που θα περιλαμβάνει τον κρίσιμο ρόλο των θεσμών. Την ανάλυση αυτήν την προσεγγίζει μέσω μιας σύνθεσης της πολιτισμικής μακροοικονομικής θεωρίας του Veblen που στηρίζεται στο μετα-δαρβινισμό και της εξελικτικής μακρο-χρηματοοικονομικής προσέγγισης του Minsky για την αστάθεια του καπιταλισμού που βασίζεται στο έργο του Schumpeter. Σκοπός είναι μέσω της προσέγγισης αυτής να αναπτυχθεί ένα πλαίσιο ανάλυσης που είναι απαραίτητο για την ανάπτυξη μιας πολιτισμικής ολιστικής και εξελικτικής μακροοικονομικής θεώρησης.

Διαπιστώνεται ότι τα σύγχρονα μικροοικονομικά και μακροοικονομικά μοντέλα δεν επαρκούν για να διερευνήσουν τις δυναμικές και σύνθετες αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων, θεσμών και της φύσης της πραγματικής πολύπλοκης οικονομίας (Sheng and Geng 2012). Πρόκειται για ένα ζήτημα το οποίο επανήλθε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μετά την εμφάνιση της πρόσφατης παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, καθώς οι θεωρητικές κατασκευές δεν μπόρεσαν να παράσχουν ερμηνείες για το τι πραγματικά συνέβη και τι έπρεπε να γίνει. Όλη αυτή η συζήτηση, σχετικά με τη μη ικανοποιητική φύση της μικροοικονομικής και της μακροοικονομικής ανάλυσης και της διασύνδεσής τους, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ζούμε σε έναν ιδιαίτερα πολύπλοκο κόσμο ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια πολύπλοκη δομή κανόνων που έχουν εξελιχθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα (βλέπε μέρος 1.2 του παρόντος Κεφαλαίου), οδήγησε στην αναζήτηση νέων λύσεων.

Η διασύνδεση των μικρο- και μακρο- αναλύσεων έγινε δυνατή μέσω της ανάλυσης των μεσοοικονομικών (Ng 1986, Dopfer et al. 2004) και των

μεταοικονομικών (Schumacher 1973). Πρόκειται για προσπάθειες να αναδειχθεί η σημασία των δομών υπό τις οποίες λειτουργούν η μικροοικονομική και η μακροοικονομική ανάλυση. Οι Dopfer et al. (2004), εισάγουν την έννοια των μεσοοικονομικών ως μια προσπάθεια καλύτερης προσέγγισης των θεμελιωδών ζητημάτων του συντονισμού και της αλλαγής στα οικονομικά, υιοθετώντας την προσέγγιση ότι η οικονομική εξέλιξη είναι μια διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης, με την έννοια που υπονοείται από τον Popper (1945) και εξηγείται στους οικονομολόγους από τον Hayek (1937, 1945) και από τον Loasby (1991, 1999). Ο πυρήνας ενός πολύπλοκου οικονομικού συστήματος έγκειται σε αυτό που πραγματεύονται τα μεσοοικονομικά, δηλαδή τους κανόνες οι οποίοι εκφράζονται σε μια σειρά θεσμών, οι οποίοι αφορούν και σε τυπικούς αλλά και σε άτυπους θεσμούς (Foster 2011).

Ουσιαστικά, το επίκεντρο των μεσοοικονομικών είναι το θεσμικό υπόβαθρο υπό το οποίο λειτουργούν οι οικονομίες, κάτι το οποίο δεν αναλύουν ούτε η μικροοικονομική αλλά ούτε και η μακροοικονομική προσέγγιση. Αυτή η μη προσοχή της μικροοικονομικής και της μακροοικονομικής ανάλυσης στο ρόλο των θεσμών αναφορικά με την οικονομική δράση των ανθρώπων, των επιχειρήσεων και των οικονομιών, έχει τις ρίζες της στο αποστειρωμένο περιβάλλον της Νεοκλασικής προσέγγισης, όπου πραγματοποιούνται υποθέσεις περί τέλει ανταγωνισμού, πλήρους πληροφόρησης και μηδενικού κόστους συναλλαγών. Έτσι, οι Dopfer et al. (2004) ακολουθώντας μια προσέγγιση εξελικτικών οικονομικών, εισαγάγουν τη θεωρία των Μικρο-, Μέσο-, Μάκρο-οικονομικών καθώς θεωρούν ότι *«ένα οικονομικό σύστημα αποτελείται από έναν πληθυσμό κανόνων, δομές από κανόνες και διαδικασίες που αφορούν στους κανόνες»* (Dopfer et al. 2004, pp. 263). Ορίζουν τα μεσοοικονομικά ως τη μελέτη του τυπικού και άτυπου θεσμικού υποβάθρου το οποίο περιλαμβάνει οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς οι οποίοι ουσιαστικά καθορίζουν τους κανόνες λειτουργίας των οικονομιών. Υποστηρίζουν ότι τα μεσοοικονομικά αποτελούν τη φυσική διασύνδεση μεταξύ μικροοικονομικής ανάλυσης καθώς οι κανόνες της μικροοικονομικής ανάλυσης μαζί με τους θεσμούς, ουσιαστικά οδηγούν στα μακροοικονομικά αποτελέσματα (Sheng and Geng 2012). Επίσης, ο Dopfer (2012) εισαγάγει τα μεσοοικονομικά στο πλαίσιο της ανάλυσης του Schumpeter, υποστηρίζοντας ότι οι επιχειρηματίες

οδηγούνται σε καινοτομίες (σε μικρό επίπεδο), τις οποίες μια σειρά από άλλους επιχειρηματίες μιμούνται (μέσο επίπεδο) και αυτό οδηγεί στη δημιουργική καταστροφή και άρα στην ισορροπία σε μια νέα κατάσταση (μάκρο επίπεδο). Με βάση τη λογική αυτή, η οικονομική ανάπτυξη συμβαίνει σε βαθιά επίπεδα κατά τη διάρκεια μετάβασης από τον ένα γενικό κανόνα στον άλλο, προκαλώντας αλλαγές και σε περισσότερο επιφανειακό επίπεδο καθώς υιοθετούνται νέοι κανόνες, που καταστρέφουν μια παλιά ισορροπία και δημιουργούν μια νέα.

Τα μεταοικονομικά εμβαθύνουν ακόμη περισσότερο από τα μεσοοικονομικά, με την έννοια ότι λαμβάνουν υπόψη ακόμη πιο βαθιά χαρακτηριστικά των οικονομιών που επηρεάζουν τη λειτουργία τους με την προσοχή να επικεντρώνεται στο ρόλο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Schumacher (1973) στο έργο του "Small is beautiful" ορίζει τα μεταοικονομικά ως την ανθρωποποίηση των οικονομικών, καθώς όπως σημειώνει οι άτυποι άνθρωποι και κοινωνικοί θεσμοί είναι πολύπλοκες δομές η διακυβέρνηση των οποίων είναι μια δυναμική διαδικασία και απαιτεί συστημική ανάλυση. Για το λόγο αυτό, περιλαμβάνει στα μεταοικονομικά στοιχεία από την ηθική φιλοσοφία, την ψυχολογία, την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία, που ξεπερνούν τον αυτοσκοπό της μεγιστοποίησης του κέρδους και της ορθολογικότητας. Έτσι, κατά τα μεταοικονομικά, οι οικονομίες αντιμετωπίζονται ως πολύπλοκα, διαδραστικά και ολιστικά συστήματα (Sheng and Geng 2012). Με τον τρόπο αυτό τα μεταοικονομικά, καλούνται να δώσουν απαντήσεις στο γιατί οι οικονομίες διαφοροποιούνται μεταξύ τους αναφορικά με το επίπεδο ανταγωνιστικότητας και βιωσιμότητάς τους και σχετικά με το πώς και γιατί εξελίσσονται οι θεσμικές δομές. Προκειμένου να αναδειχθούν οι αρχές που καθορίζουν τον τρόπο συμπεριφοράς και οικονομικής δράσης των ανθρώπων απαιτείται ένα πλαίσιο ανάλυσης που να βασίζεται στην εξελικτική οικονομική και να αντιμετωπίζει την πραγματική οικονομία ως ένα πολύπλοκο σύστημα που αλληλεπιδρά συνεχώς με τα υπόλοιπα συστήματα. Τα μεταοικονομικά άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους ως προσέγγιση ανάλυσης σχετικά πρόσφατα, λόγω του ότι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία και μετρήσεις δεν ήταν μέχρι πρόσφατα σε θέση να λάβουν υπόψη τους ποιοτικά χαρακτηριστικά (παράδοξο του Easterlin (Easterlin 1974)) που συνδέονται με τον τρόπο συμπεριφοράς των οικονομικά δρώντων.

Οι Sheng and Geng (2012) ορίζουν όλο αυτό το πλαίσιο των “μικρο-μέσο-μέτα-μάκρο οικονομικών” ως “systemnomics” με την έννοια ότι αποτελεί έναν περισσότερο ολοκληρωμένο τρόπο να αναλυθούν οι οικονομίες ως ανθρώπινες οικονομίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από την πολυπλοκότητα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διαφόρων υποσυστημάτων (living systems, natural systems).

1.6 Σκοπός της Διδακτορικής Διατριβής

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εστιάζει στις βαθύτερες αιτίες που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών, υπό τις συνθήκες της πολυδιάστατης πραγματικότητας. Αποσκοπεί ταυτόχρονα να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι αιτίες αυτές επηρεάζουν σημαντικά όχι μόνο το παραγόμενο προϊόν των οικονομιών αλλά και την εφαρμογή και την αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής, είτε θέτοντας εμπόδια είτε ενισχύοντάς τη. Η αναγκαιότητα της στροφής προς την αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης καταδεικνύεται από την πολυπλοκότητα του οικονομικού κόσμου, την ενδυνάμωση της διανοητικής δυνατότητας των ατόμων και την ανάγκη για βαθύτερη κατανόηση για τα κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα, ιδιαίτερα στον απόηχο της κρίσης του 2008. Έτσι γίνεται σαφές ότι δημιουργούνται προβλήματα στη συμβατότητα της θεωρίας με την πραγματικότητα.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποσκοπεί στο να αναδείξει δύο τέτοιους παράγοντες: πρόκειται για το ρόλο του πολιτισμικού υποβάθρου και για το ρόλο του θεσμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Έτσι, επιδιώκεται να αναλυθεί το πώς οι παράγοντες αυτοί επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση αλλά και το εάν οι παράγοντες αυτοί συνεξελίσσονται ή όχι και πως αυτή η διαδικασία επηρεάζει το παραγόμενο προϊόν. Μάλιστα, ο ρόλος των δύο αυτών βαθύτερων αιτιών της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης είναι τόσο σημαντικός ώστε να διαμορφώνουν σημαντικά τον τρόπο λειτουργίας των οικονομιών και να θέτουν ζητήματα αναποτελεσματικότητας στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής όταν εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες (one size does not fits all). Τρανό παράδειγμα αποτελούν τα προγράμματα δημοσιονομικής

προσαρμογής -διάσωσης- των οικονομιών της Ευρωζώνης, όπου φάνηκε ξεκάθαρα το γεγονός ότι το ίδιο πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής μπορεί να έχει εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα όταν εφαρμόζεται σε οικονομίες και σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές συνθήκες. Επιπρόσθετα, οι δύο αυτοί παράγοντες θέτουν εμπόδια ή προωθούν τη διαδικασία βιώσιμης ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών. Η ασύμβατη εξέλιξη των δύο αυτών παραγόντων προκαλεί από το άριστο πρότυπο μεγέθυνσης και οδηγεί τελικώς σε στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης.

Προκειμένου οι δύο αυτοί παράγοντες να λαμβάνονται υπόψη στην οικονομική επιστήμη, καθότι αποτελούν έννοιες που προέρχονται από συγγενείς κοινωνικές επιστήμες όπως προαναφέρθηκε, απαιτείται μια συνολική και ολοκληρωμένη θεώρηση για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση καθώς και η διατήρηση ενός μεθοδολογικού πλουραλισμού (Πετράκης 2017). Η συνολική αυτή οπτική επιτρέπει την εισχώρησή τους στην επιστήμη αναγνωρίζοντας ουσιαστικά ότι είναι εγκαθιδρυμένοι στις οικονομίες και τις κοινωνίες και επηρεάζουν σημαντικά την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνσή τους. Η ολοκληρωμένη αυτή οπτική επιτρέπει ταυτόχρονα στα επιστημονικά υποπεδία να επικοινωνούν. Στην προσπάθεια -που είναι συμβατή με μια εξελικτική θεώρηση των οικονομικών- μια νέα θεωρητική αρχιτεκτονική ανακύπτει. Η αρχιτεκτονική αυτή αφορά στη μεσοοικονομική και στη μεταοικονομική προσέγγιση που επιτρέπει στην ανάλυση να επικεντρωθεί σε ζητήματα θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου ώστε να γεφυρώσει τις ασυνέπειες μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής ανάλυσης και να θεραπεύσει τη γενικότερη θεώρηση της οικονομικής επιστήμης για τον πολύπλοκο πραγματικό κόσμο αντικατοπτρίζοντας με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο την οικονομική πραγματικότητα. Μόνο μέσω μιας τέτοιας θεωρητικής αρχιτεκτονικής μπορούν να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι παράγοντες οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την αποτελεσματικότητα ή μη των εφαρμοζόμενων οικονομικών πολιτικών. Η αρχιτεκτονική αυτή είναι απόλυτα συναφής με τον ορίζοντα της παρούσας διατριβής καθώς αναδεικνύει τη σημασία των βαθύτερων αιτιών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης.

Έτσι λοιπόν, ο σκοπός της διατριβής είναι να αναδείξει τις βαθύτερες αιτίες για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών (Κεφάλαιο 2,

Κεφάλαιο 3 και Κεφάλαιο 4) υπό μια κοινή θεωρητική οικοδόμηση (Κεφάλαιο 1).

Πέραν του Κεφαλαίου 1, τα επόμενα κεφάλαια (Κεφάλαια 2, 3, 4) της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποσκοπούν λοιπόν να αναδείξουν το σημαντικό ρόλο του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου στη διαδικασία ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών.

Περισσότερο αναλυτικά, το *Κεφάλαιο 2* αποσκοπεί να αναδείξει τη σημασία του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση. Αυτό επιτυγχάνεται προσδιορίζοντας τις επιπτώσεις του στο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, για μια χρονική περίοδο τεσσάρων δεκαετιών (1981-2019). Οι Norris and Inglehart (2019) αναφέρουν ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στις ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου μια διαδικασία αλλαγής του πολιτισμικού υποβάθρου των κοινωνιών από παραδοσιακές προς μεταϋλιστικές αξίες και για το λόγο αυτό η ανάλυση βασίζεται σε ένα δείγμα 34 χωρών του ΟΟΣΑ. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιείται ένας ευρύς ορισμός του πολιτισμικού υπόβαθρου, που προσδιορίζεται από τις αξίες: γενικευμένη εμπιστοσύνη, σεβασμός, ανεξαρτησία, εργασιακή ηθική, τάση για ανταγωνισμό, θρησκεία και εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς. Οι αξίες αυτές επιτρέπουν το χαρακτηρισμό του πολιτισμικού υποβάθρου των χωρών που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση ως παραδοσιακές / υλιστικές ή ως μεταϋλιστικές.

Το *Κεφάλαιο 3* αποσκοπεί να αναδείξει τη σημασία του θεσμικού υποβάθρου μελετώντας τη σχέση μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και της καινοτομικής ικανότητας (capacity) και δυνατότητας καθώς και να οριστεί γιατί η σχέση αυτή διαφέρει μεταξύ ομάδων χωρών. Η καινοτομία -επί της παρούσας ανάλυσης- λαμβάνεται ως proxy της οικονομικής μεγέθυνσης. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται ετήσια στοιχεία για 152 χώρες, για το χρονικό διάστημα από το 2007 έως το 2017. Επίσης μέσω της ανάλυσης επιδιώκεται να αποδειχθεί και εμπειρικά το θεσμικό υπόβαθρο ως παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομικές επιδόσεις των οικονομιών. Ταυτόχρονα, η ανάλυση αποσκοπεί στο να οδηγήσει σε κρίσιμες προτάσεις πολιτικής ώστε να αναδειχθεί τι πρέπει να κάνουν οι οικονομίες προκειμένου να βελτιώσουν το θεσμικό τους υπόβαθρο και τις καινοτομικές τους επιδόσεις -και κατ' επέκταση το ρυθμό οικονομικής τους μεγέθυνσης- προκειμένου να συγκλίνουν με τις

οικονομίες που πετυχαίνουν τις καλύτερες επιδόσεις. Με αυτόν τον τρόπο, οι θεσμοί που παρεμποδίζουν την καινοτομία επιδιώκεται να μετατραπούν σε θεσμούς που την προωθούν και κατ' επέκταση προωθούν την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, όπου απαιτείται.

Τέλος, το *Κεφάλαιο 4* αποσκοπεί να ενισχύσει τη σημασία του ρόλου του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών θέτοντας το ζήτημα της συνεξέλιξης ή μη αυτών. Έτσι, αναδεικνύεται εάν το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν με συμπληρωματικό ή με υποκατάστατο τρόπο όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη, συνεισφέροντας στη συζήτηση σχετικά με τη συνεξέλιξη ή μη αυτών και τις επιπτώσεις που αυτή φέρει στην οικονομία και στην άσκηση οικονομικής πολιτικής. Για το σκοπό αυτό προσδιορίζονται οι επιδράσεις του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των οικονομιών, μεμονωμένα αλλά και σε συνδυασμό. Η ανάλυση βασίζεται σε ένα δείγμα 113 χωρών, για μια χρονική περίοδο τεσσάρων δεκαετιών (1981-2019), με βάση τους περιορισμούς που τίθενται από τα στοιχεία που αφορούν στο πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών. Επιπρόσθετα, το κεφάλαιο αποσκοπεί στο να αναδείξει το πως στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης, που δημιουργούνται λόγω της μη συνεξέλιξης του θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου, μπορούν να μετατραπούν σε πρότυπα που δεν αντιτίθενται στη διαδικασία της μεγέθυνσης.

1.7 Συνεισφορά της Διδακτορικής Διατριβής

Η παρούσα διδακτορική διατριβή συνεισφέρει στη βιβλιογραφία καθώς καταδεικνύει την ανάγκη θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης του ρόλου του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Οι δύο αυτές έννοιες αναγνωρίζονται ως οι βαθύτερες αιτίες για την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Επιπρόσθετα, τίθεται θεωρητικά και εμπειρικά το ζήτημα της ταυτόχρονης μεταβολής τους, ζήτημα αναγκαίο για την αποτελεσματικότητα της άσκησης πολιτικής. Η αναγκαιότητα της στροφής προς την αναζήτηση αυτών των βαθύτερων αιτιών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης καταδεικνύεται από την πολυπλοκότητα του οικονομικού κόσμου, την ενδυνάμωση της διανοητικής δυνατότητας των

ατόμων και την ανάγκη για βαθύτερη κατανόηση για τα κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα, ιδιαίτερα στον απόηχο της κρίσης του 2008. Ταυτόχρονα, τα ζητήματα αυτά συνδέονται με την άσκηση οικονομικής πολιτικής καθώς τίθεται υπό συζήτηση ο ρόλος τους στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών που εφαρμόζονται στις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο (one size fits all policies). Ως εκ τούτου, η διατριβή αποδεικνύει θεωρητικά και εμπειρικά το ρόλο των ιδιόμορφων ιδιοτήτων των χρονικών και χωρικών χαρακτηριστικών του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Για το σκοπό αυτό, η παρούσα διατριβή προωθεί μια θεωρητική σύλληψη συνεπή με την εξελικτική θεώρηση των οικονομιών. Με βάση τη σύλληψη αυτή, απαιτείται μια γενική και ολοκληρωμένη θεώρηση για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών καθώς και μια ολοκληρωμένη μεθοδολογία (μεθοδολογικός πλουραλισμός) που θα επιτρέπουν να επικοινωνούν μεταξύ τους τα επιστημονικά υποπεδία της επιστήμης καθώς και να επικοινωνεί η ίδια η επιστήμη με όμορες κοινωνικές επιστήμες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι βαθύτερες αιτίες υπεισέρχονται στη σκέψη της οικονομικής επιστήμης μέσω της θεωρητικής αρχιτεκτονικής της μέσο και μετά-οικονομικής ανάλυσης. Έτσι, η διατριβή δείχνει την οπτική (γενική και ολοκληρωμένη προσέγγιση), τη μεθοδολογία (μεθοδολογικός πλουραλισμός) και τον τρόπο (μέσο και μετά οικονομική) ούτως ώστε αυτές οι βαθύτερες αιτίες -έννοιες/ δάνεια συγγενών κοινωνικών επιστημών- να ενταχθούν στη θεωρητική σκέψη των οικονομιών.

Υπό αυτό το ενιαίο θεωρητικό οικοδόμημα αναπτύσσονται και τα τρία δοκίμια που συμπληρώνουν τη διατριβή. Τα δοκίμια αυτά έχουν διπλή συνεισφορά καθώς από τη μια συμβάλλουν στην εξέλιξη και συνεισφορά της θεωρητικής σύλληψης που περιγράφηκε και από την άλλη συνεισφέρουν στη βιβλιογραφία ως αυτοτελή κείμενα.

Αναλυτικότερα, το *Κεφάλαιο 2* αντιμετωπίζει ορισμένες σημαντικές προκλήσεις που παρατηρούνται στη βιβλιογραφία σε σχέση με τις επιδράσεις του πολιτισμικού υποβάθρου στα οικονομικά αποτελέσματα. Παρόλο που πολλοί μελετητές έχουν μελετήσει εάν το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει το ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών, οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες έχουν χρησιμοποιήσει διαστρωματικά στοιχεία από διάφορες οικονομίες (Gorodonichencko and Roland 2010, 2015, Guiso et al. 2010, Alesina and

Giuliano 2015). Έτσι, οι περισσότερες μελέτες θεωρούν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ως σταθερά με την πάροδο του χρόνου, υιοθετώντας δηλαδή μια στατική αντίληψη για το πολιτισμικό υπόβαθρο, όπως είναι -για παράδειγμα- οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) και των Hofstede et al. (2010), η μελέτη της GLOBE (House et al. 2004) και ερωτηματολόγια για συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης. Έτσι, η κύρια συμβολή του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει την ανάλυση μιας μακράς περιόδου διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (panel data) σχετικά με το πολιτισμικό υπόβαθρο και την οικονομική μεγέθυνση κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, με χρήση των πλέον πρόσφατων σχετικών στοιχείων (Ιούλιος 2019). Επιπλέον, ενώ οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες έχουν επικεντρωθεί σε συγκεκριμένες πολιτισμικές διαστάσεις, όπως είναι ο χρονικός προσανατολισμός, η εμπιστοσύνη και η αποφυγή αβεβαιότητας, στο παρόν κεφάλαιο υιοθετείται ένας ευρύτερος ορισμός του πολιτισμικού υποβάθρου, που μπορεί να χαρακτηριστεί -όπως αναφέρθηκε- ως παραδοσιακό / υλιστικό ή ως μεταυλιστικό με βάση τις επιμέρους πολιτισμικές αξίες που το απαρτίζουν, συμβάλλοντας έτσι στη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, ο διαχωρισμός της συνολικής περιόδου ανάλυσης σε δύο υποπεριόδους, επιβεβαιώνει την υπόθεση της πολιτισμικής αρνητικής αντίδρασης (cultural backlash) με βάση την οποία στις ανεπτυγμένες οικονομίες διάφοροι παράγοντες έχουν οδηγήσει σε αλλαγή του προσανατολισμού των κοινωνιών από παραδοσιακές / υλιστικές προς μεταυλιστικές αξίες. Μάλιστα, συμβάλει στη σχετική συζήτηση που υπάρχει σχετικά με το εάν η επικράτηση παραδοσιακών ή μεταυλιστικών αξιών συνδέεται με θετικό ή αρνητικό τρόπο με την οικονομική μεγέθυνση. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης επιβεβαιώνονται και με τη χρήση διαφορετικής μεθόδου εκτίμησης της βασικής εξίσωσης της ανάλυσης, λαμβάνοντας υπόψη το πιθανό πρόβλημα ενδογένειας που παρατηρείται μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης.

Το *Κεφάλαιο 3* συνεισφέρει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία καθώς αναδεικνύει: α) Τη σχέση μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και των καινοτομικών επιδόσεων. β) Ότι υπάρχουν ομάδες χωρών που παρουσιάζουν διαφορετικές επιπτώσεις των θεσμών στα καινοτομικά αποτελέσματα, ανάλογα με την καινοτομική και τη θεσμική ικανότητα (capacity) που διαθέτουν. γ) Ότι

υπάρχει μια σχέση "οχήματος S" μεταξύ της καινοτομίας και των θεσμών, η οποία εξαρτάται από αυτές τις ικανότητες των οικονομιών. δ) Το ρόλο του παράγοντα χρόνου στην εξέλιξη των θεσμών και της καινοτομίας, προκειμένου να εξεταστεί εάν και πότε οι χώρες θα μπορέσουν να φτάσουν στο επίπεδο του θεσμικού υποβάθρου και των καινοτομικών επιδόσεων των οικονομιών αναφοράς. ε) Εάν υπάρχει ανάγκη ή όχι για διαρθρωτικές μεταβολές και ποια είναι τα πεδία του θεσμικού υποβάθρου τα οποία χρήζουν μεταβολών ανά οικονομία και ανά ομάδα οικονομιών και στα οποία οι ιθύνοντες της οικονομικής πολιτικής θα πρέπει να επικεντρωθούν. Αυτό επιτυγχάνεται με τη δημιουργία θερμικών χαρτών (ένας χάρτης ανά ομάδα χωρών) που βασίζονται στις διαφορές της κάθε οικονομίας από τις οικονομίες αναφοράς. Οι χάρτες παρουσιάζουν -για την κάθε οικονομία- ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι θεσμοί οι οποίοι κρίνεται απαραίτητο να μεταρρυθμιστούν διαρθρωτικά, καταλήγοντας σε προτάσεις πολιτικής. στ) Ότι το θεσμικό υπόβαθρο αποδεικνύεται παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομίες μεταξύ τους και οδηγεί σε διαφορετικές απαιτήσεις οικονομικής πολιτικής. Έτσι, η ανάλυση συμβάλει στη συζήτηση γύρω από τις one-size-fits-all πολιτικές.

Τέλος, η κύρια συμβολή του *Κεφαλαίου 4* είναι να αναδείξει τη συνεξέλιξη του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου -εν μέσω της συμπληρωματικότητας των δύο αυτών εννοιών- και τη σημασία της για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Παρουσιάζει λοιπόν την ανάλυση μιας μακράς περιόδου διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (panel data) σχετικά με το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο και τη σχέση τους με την οικονομική ανάπτυξη κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, με χρήση των πλέον πρόσφατων σχετικών στοιχείων (έως Ιούλιος 2019). Αντίστοιχη μελέτη έχει πραγματοποιηθεί από τον Williamson (2009) ο οποίος όμως χρησιμοποιεί στοιχεία από το 1995 έως το 2000 για 45 χώρες, από τους Mathers και Williamson (2011) που χρησιμοποιούν στοιχεία από το 1980 έως το 2004 για 74 χώρες και από τους Williamson και Mathers (2011) που χρησιμοποιούν στοιχεία από το 1981 έως το 2007 για 128 χώρες. Πέρα από τη χρονική περίοδο μελέτης και το δείγμα των χωρών που χρησιμοποιούνται, μια ακόμα συνεισφορά του κεφαλαίου στη σχετική βιβλιογραφία αφορά στην προσέγγιση της εμπειρικής ανάλυσης που χρησιμοποιείται. Η εμπειρική ανάλυση - υποστηριζόμενη από περιγραφική ανάλυση- λαμβάνει υπόψη τις ευρύτερες

συνθήκες που επικρατούν και επηρεάζουν το σύνολο των οικονομιών ανά κύμα της εξεταζόμενης περιόδου αλλά και τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε οικονομία ξεχωριστά. Παράλληλα, πραγματοποιείται σημαντικός βαθμός ελέγχων της ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων που περιλαμβάνουν και τη χρήση μεθοδολογίας ώστε να λαμβάνεται υπόψη η πιθανή σχέση ενδογένειας μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου και της οικονομικής ανάπτυξης. Επιπρόσθετα, το κεφάλαιο συνεισφέρει στη σχετική βιβλιογραφία τονίζοντας τη σημασία του ζητήματος της συνεξέλιξης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου για τους ιθύνοντες οικονομικής πολιτικής αναδεικνύοντας το πως στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης μπορούν να μετατραπούν σε πρότυπα που δεν αντιτίθενται στη διαδικασία της μεγέθυνσης.

1.8 Δομή της Διδακτορικής Διατριβής

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποτελείται από τρία αυτοτελή δοκίμια τα οποία αναδεικνύουν τη σημαντικότητα των βαθύτερων αιτιών της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης. Πρόκειται για το πολιτισμικό υπόβαθρο (Κεφάλαιο 2) και το θεσμικό υπόβαθρο (Κεφάλαιο 3) καθώς και το ζήτημα της συνεξέλιξης αυτών (Κεφάλαιο 4). Για το σκοπό αυτό διακρίνεται σε τρία κεφάλαια πέραν της εισαγωγής (Κεφάλαιο 1) που αποτελεί και το θεωρητικό οικοδόμημα στο οποίο βασίζεται το σύνολο της διδακτορικής διατριβής.

Αρχικά, το *Κεφάλαιο 1* αναδεικνύει τη σημασία του ζητήματος με το οποίο καταπιάνεται η διατριβή, ενώ ταυτόχρονα θέτει το πλαίσιο ανάλυσής της, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Θέτει με αυτή την έννοια τα θεμέλια εξέλιξης της ανάλυσης βασιζόμενο σε μια εξελικτική θεώρηση των οικονομικών με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και παραδοχές. Έτσι, λοιπόν αναδεικνύει την ανάγκη για νέες προσεγγίσεις όσον αφορά στην ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών. Μάλιστα, οι προσεγγίσεις αυτές διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στον τρόπο που η θεωρία και η οικονομική πολιτική διασυνδέονται και επιδιώκουν να μειώσουν το χάσμα που παρατηρείται μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, καθώς οδηγούν σε πιο λεπτομερή και αποδοτική προσέγγιση του πραγματικού πολυδιάστατου κόσμου. Στον πυρήνα των προσεγγίσεων αυτών βρίσκονται οι βαθύτερες αιτίες της ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών. Αναζητώντας τρόπους οι βαθύτερες αυτές αιτίες να

ενταχθούν στη θεωρητική οικονομική σκέψη και στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, απαιτείται μια νέα θεωρητική αρχιτεκτονική. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, είναι αναγκαία μια συνολική οπτική ως προς την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση καθώς και ένα μεθοδολογικό πλαίσιο που να διευκολύνει την πολυδιάστατη αυτή ανάλυση, ο μεθοδολογικός πλουραλισμός. Η θεωρητική αυτή αρχιτεκτονική αφορά στη μεσοοικονομική και τη μεταοικονομική ανάλυση.

Το *Κεφάλαιο 2* αναδεικνύει το ρόλο του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση διαπιστώνοντας ότι: α) Το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά την υπό εξέταση περίοδο επιδρά αρνητικά και στατιστικά σημαντικά στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών. β) Ο χαρακτήρας τον οποίο λαμβάνει το πολιτισμικό υπόβαθρο, μέσω της Ανάλυσης Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis- PCA) που ακολουθείται, χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικός. Αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδεται διότι το πολιτισμικό υπόβαθρο διαμορφώνεται από τη θετική επίδραση των μεταϋλιστικών αξιών της γενικευμένης εμπιστοσύνης, της ανεξαρτησίας και του σεβασμού και από την αρνητική επίδραση των παραδοσιακών/ υλιστικών αξιών της εργασιακής ηθικής, της τάσης για ανταγωνισμό και της θρησκείας. γ) Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο αρνητικός ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών, κάτι που προκύπτει με όλες τις μεθόδους εκτίμησης του βασικού υποδείγματος που εξετάζεται, σημαίνει ότι όσο περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες επικρατούν σε μια κοινωνία, τόσο χαμηλότερος αναμένεται να είναι ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης (Inglehart 1988). δ) Κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες έχει πραγματοποιηθεί αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου στις ανεπτυγμένες οικονομίες του ΟΟΣΑ, καθώς παρατηρείται μεταστροφή από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές αξίες. Κατά την περίοδο από το 1981 έως το 1994 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως παραδοσιακό και φαίνεται να επηρεάζει με θετικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ κατά την περίοδο από το 1995 έως το 2019 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικό και φαίνεται να επηρεάζει με αρνητικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει τη σχετική υπόθεση της αρνητικής πολιτισμικής αντίδρασης (cultural backlash) των Norris and Inglehart (2019).

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το *Κεφάλαιο 3* το οποίο αναδεικνύει την επίδραση των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις, διαπιστώνοντας ότι: α) Υπάρχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις για τη συνολική χρονική περίοδο ανάλυσης. β) Παρατηρείται μια σχέση "σχήματος S" μεταξύ της καινοτομίας και των θεσμών. Η σχέση αυτή εξαρτάται από τις ικανότητες και τις δυνατότητες που υπάρχουν για βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου των οικονομιών. Στην καμπύλη "σχήματος S" οι τέσσερις συνολικά ομάδες χωρών (Α, Β, Γ και οικονομίες αναφοράς) χωρίζονται σε τέσσερις ευρύτερες ομάδες που σχετίζονται άμεσα και με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξής τους: χώρες υψηλής, μεσαίας, χαμηλής και πολύ χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας (capacity). γ) Όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση μιας ομάδας από τις οικονομίες αναφοράς - αναφορικά με τις θεσμικές τους επιδόσεις- τόσο πιο υψηλή είναι η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην καινοτομία (και το αντίθετο) λόγω του ότι υπάρχει μεγαλύτερη καινοτομική ικανότητα και μεγαλύτερη δυνατότητα βελτίωσης του θεσμικού υποβάθρου. δ) Μεταξύ των τεσσάρων ομάδων χωρών, η μικρότερη θετική επίδραση των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις παρατηρείται για τις οικονομίες αναφοράς (μάλιστα η στατιστική σημαντικότητα χάνεται όταν χρησιμοποιούνται μεταβλητές ελέγχου) καθώς οι οικονομίες αυτές έχουν σχεδόν εξαντλήσει την καινοτομική τους ικανότητα και δεν έχουν μεγάλες δυνατότητες για βελτίωση του θεσμικού τους υποβάθρου. ε) Χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων της βασικής εξίσωσης της ανάλυσης για την κάθε ομάδα χωρών, προκύπτει ότι ακόμα και αν οι ομάδες των χωρών Α, Β και Γ βελτίωναν το θεσμικό τους υπόβαθρο τόσο ώστε να φθάσει στο επίπεδο των χωρών αναφοράς, αυτό δε θα ήταν αρκετό ώστε να φτάσουν στο αντίστοιχο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών αναφοράς. στ) Με βάση το μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής των θεσμών και των καινοτομικών επιδόσεων κατά την περίοδο 2007-2017 προκύπτει ότι οι χώρες θα έφταναν το επίπεδο των οικονομιών αναφοράς μόνο σε πολύ μακροπρόθεσμο επίπεδο. ζ) Απαιτούνται οικονομικές πολιτικές που να επιταχύνουν τη μεταβολή του θεσμικού υποβάθρου στις ομάδες χωρών Α, Β και Γ, όπως είναι οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Οι διαρθρωτικές αυτές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να στοχεύουν στο να μετατραπούν οι θεσμοί που παρεμποδίζουν την καινοτομία σε θεσμούς που προωθούν την καινοτομία (και επομένως την οικονομική

ανάπτυξη και μεγέθυνση), εντός ευλόγου χρονικού ορίζοντα. Η ανάλυση καταλήγει στη δημιουργία θερμικών χαρτών (ένας χάρτης ανά ομάδα χωρών) οι οποίοι παρουσιάζουν -για την κάθε οικονομία- ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι θεσμοί οι οποίοι κρίνεται απαραίτητο να μεταρρυθμιστούν διαρθρωτικά, καταλήγοντας σε προτάσεις πολιτικής. η) Το θεσμικό υπόβαθρο αναδεικνύεται ως παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομίες μεταξύ τους και οδηγεί σε διαφορετικές απαιτήσεις οικονομικής πολιτικής. Έτσι, η ανάλυση συμβάλει στη συζήτηση γύρω από τις πολιτικές που εφαρμόζονται στις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο (one-size-fits-all policies).

Τέλος, παρουσιάζεται το *Κεφάλαιο 4* το οποίο εξετάζει εάν το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν με συμπληρωματικό ή με υποκατάστατο τρόπο όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη και αναδεικνύει ότι: α) Υπάρχει συμπληρωματική σχέση μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη (περιγραφική και εμπειρική τεκμηρίωση). α1) Όταν και τα δύο μεγέθη είναι σε ισχυρό επίπεδο αυτό οδηγεί στο υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, ενώ όταν έστω ένα από τα δύο ή και τα δύο είναι σε ασθενές επίπεδο η οικονομική ανάπτυξη είναι χαμηλότερη. α2) Η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη διπλασιάζεται όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση και ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου. α3) Η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου γίνεται στατιστικά σημαντική όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση μαζί με το ρόλο του θεσμικού υποβάθρου. α4) Ο όρος αλληλεπίδρασης των δύο μεγεθών έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη σε όλους τους ελέγχους που πραγματοποιούνται. β) Το ίδιο θεσμικό υπόβαθρο (ισχυρό) μπορεί να έχει διαφορετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη αναλόγως του πολιτισμικού υποβάθρου που επικρατεί. Το γεγονός αυτό δίνει ικανοποιητική εξήγηση στο γιατί οι οικονομικές πολιτικές είναι αποτελεσματικές σε κάποιες χώρες και μη αποτελεσματικές σε άλλες. γ) Το θεσμικό υπόβαθρο φαίνεται να έχει μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με το πολιτισμικό υπόβαθρο. δ) Οι περισσότερες οικονομίες χαρακτηρίζονται από στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης, τα οποία προκύπτουν λόγω της παρουσίας ιδιόμορφων χαρακτηριστικών που αφορούν στο θεσμικό και στο πολιτισμικό υπόβαθρο (ασθενές πολιτισμικό ή/ και θεσμικό υπόβαθρο). Για να

επιστρέψουν σε άριστα πρότυπα μεγέθυνσης θα πρέπει να ασκούνται πολιτικές αλλαγής του θεσμικού υποβάθρου που θα αλλάζουν ταυτόχρονα και προς την ίδια κατεύθυνση και το πολιτισμικό υπόβαθρο.

Βιβλιογραφία

- Acemoglu D., Johnson S.H., Robinson J.A. (2001) "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation." *American Economic Review* 91 (5): 1369–1401
- Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A. (2002) Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. *Quarterly Journal of Economics*, 117 (4): 1231–1294. doi:10.1162/003355302320935025.
- Acemoglu D., Johnson S.H., Robinson J.A., Yared P. (2004) "Income and Democracy," Working paper, Massachusetts Institute of Technology.
- Acemoglu D., Robinson J.A. (2012) *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty* (1st). 1st ed. New York: Crown, 529.
- Acemoglu D., Jackson M.O. (2017) "Social Norms and the Enforcement of Laws," *Journal of the European Economic Association*, 15(2): 245–295.
- Aghion P., Howitt P. (1998) *Endogenous Growth Theory*, MIT Press, Cambridge.
- Alacevich M. (2016) "Albert O. Hirschman and the Rise and Decline of Development Economics," *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, in: *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, volume 34, pages 13-39 Emerald Publishing Ltd.
- Alesina A., Giuliano P. (2015) Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4): 898-944.
- Allen P. M. (1990) Why the Future is Not what it was, *Futures*, Vol 22, p554-570
- Allen P.M. (2014) Evolution: complexity, uncertainty and innovation, *J Evol Econ* April 2014, Volume 24, Issue 2, pp 265–289.
- Allport G.W. (1937) *Personality*, London, Constable.
- Argitis G. (2019) *Evolutionary Financial Macroeconomics*, Routledge, *Critical Studies in Finance and Stability*, 136 Pages, ISBN 9781138059962.
- Arthur W.B. (1999) 'Complexity and the Economy,' *Science*, 284, 107-109.
- Arthur W.B. (2006) "Out-of-equilibrium Economics and Agent-based Modeling," in L. Tesfatsion and K. Judd, (op. cit. below).

- Arthur W. B. (2013) Complexity and the economy: a different framework for economic thought. SFI Working Paper: 2013-04-012, 2013-04-012.
- Arthur B. (2014) Complexity and the Economy, Oxford University Press, October 2014.
- Ashraf Quamrul, and Oded Galor (2011) "Dynamics and Stagnation in the Malthusian Epoch." American Economic Review 101 (5): 2003–41.
- Bandura A. (1963) Behavior theory and indemnificatory learning. American Journal of Orthopsychiatry, 33, 591-601.
- Bandura A. (1971) Behavior therapy from a social learning perspective. Proceedings of the XIXth International Congress of Psychology. London, England.
- Banerjee A.V. (1992) "A Simple Model of Herd Behavior." Quarterly Journal of Economics 107 (3): 797–817.
- Becker G.S. (1976) The Economic Approach to Human Behaviour, University of Chicago Press, Chicago.
- Becker G.S. (2000) A Comment on the Conference on Cost-Benefit Analysis, The Journal of Legal Studies, University of Chicago Press, vol. 29(2), pages 1149-52.
- Beckmann J., Endrich M., Schweickert R. (2014) "Government activity and economic growth: One size fits all?," Kiel Working Papers 1903, Kiel Institute for the World Economy (IfW).
- Beinhocker E.D. (2006) The Origin of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remaking of Economics. Boston: Harvard Business School Press.
- Beinhocker E.D. (2007) The Origin of Wealth: The Radical Remaking of Economics and What It Means for Business and Society. Boston, MA: Harvard Business Review Press.
- Bergh J., van den Gowdy J. (2003) The microfoundations of macroeconomics: an evolutionary perspective. Cambridge Journal of Economics 27, 65–84.
- Bloom E.D., Sachs J.D. (1998) Geography, Demography, and Economic Growth in Africa. Brookings Papers on Economic Activity 2: 207–73.

- Boyd R., Richerson P.J. (1985) *Culture and the Evolutionary Process*. University of Chicago Press, Chicago. Douglas M (1987) *How institutions think*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Boyd R., Richerson P.J. (1988) The evolution of reciprocity in sizable groups. *Journal of Theoretical Biology* 132:337-356.
- Boyd R., Richerson P.J. (2005) *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Caldwell B. (2002) Wieser, Hayek and Equilibrium Theory, in: *Journal des Économistes et des Études Humaines*, 12/1, 47-66.
- Casson M.C., Giusta D.M., Kambhampati U.S. (2010) Formal and Informal Institutions and Development, Elsevier, *World Development*, vol. 38 (2), pages 137-141.
- Cavalli-Sforza L.L., Feldman M. (1981) *Cultural Transmission and Evolution*. Princeton University Press, Princeton.
- Chamley C.P. (2004) *Rational Herds: Economic Models of Social Learning*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Chiao J.Y., Ambady N. (2007) Cultural neuroscience: Parsing universality and diversity across levels of analysis. In Kitayama, S. and Cohen, D. (Eds.) *Handbook of Cultural Psychology*, Guilford Press, NY, pp. 237-254.
- Chiu C-y., Hong Y-y (2007) *Social psychology of culture*, New York: Psychology press.
- Davidson P (1996) Reality and economic theory. *J Post Keynesian Econ* 18(4):479-508.
- Davidson P. (2002) *Financial markets money and the real world*. Elgar, Cheltenham.
- De Jong E. (2011) Culture, institutions and economic growth, *Journal of Institutional Economics* 7(4): 523-527.
- Dequech D. (2000) Fundamental uncertainty and ambiguity. *E Econ J* 26(1):41-60.
- Dequech D. (2006) The new institutional economics and the theory of behavior under uncertainty. *J Econ Behav Org* 72(1):70-78.
- Diamond J.M. (1997) *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton, 1997.

- Dopfer K. (2012) The origins of meso economics, *Journal of Evolutionary Economics*, 22, 1, 133-160.
- Dopfer K. (2013) *Evolutionary Economics, Papers on Economics and Evolution*, Max Planck Institute of Economics, No. 1308
- Dopfer K., Foster, J., Potts, J. (2004) Micro-meso-macro. *Journal of Evolutionary Economics*, 14, 263–279.
- Douglas M (1987) *How institutions think*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Durham W.H. (1991) *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Durlauf Steven N., Peyton Young H. (2001) The New Social Economics, In *Social Dynamics*, edited by Steven N. Durlauf and H. Peyton Young. 1–14. Washington, DC: Brookings Institution Press; Cambridge, MA and London: MIT Press.
- Easterlin (1974) *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. New York: Academic Press, Inc.
- Easterly W., Levine R. (2001) It's not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models, Central Bank of Chile, Working Paper 164, 2001.
- Eichengreen B. (1991) "Is Europe an optimum currency area?", NBER Working Paper Series, no. 3579.
- Eichengreen B. (2009) *The Last Temptation of Risk*, *The National Interest*, May.
- Ekelund J.R., Hébert R.F. (2014) *A history of economic theory & method*. Long Grove, IL: Waveland Press.
- Eliasson, L., Turnovsky S.J. (2004) Renewable Resources in an Endogenously Growing Economy: Balanced Growth and Transitional Dynamics. *Journal of Environmental Economics and Management*, 48: 1018-1049.
- Engerman S.L., Sokoloff K. L. (1997) "Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies: A View from Economic Historians of the United States," in *How Latin America Fell Behind*. Stephen Haber, ed., Stanford: Stanford University Press.
- European Commission (2011) *Empowering people, driving change: Social Innovation in the European Union*, Bureau of European Policy Advisers.

- Farmer J.D. (2012) Economics needs to treat the economy as a complex system, CRISIS publications working paper.
- Fayerabend K.P. (1975) Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge. London: New Left Books.
- Fischer S. (1993) The Role of Macroeconomic Factors in Growth, Mon. Econ. 32 (1993) 485-512.
- Fontana M. (2010) "Can Neoclassical Economics handle Complexity? The Fallacy of the Oil Spot Dynamic," J. Economic Behavior & Organization, 76, 584-596.
- Foster J. (2011) Evolutionary Macroeconomics: A Research Agenda, in A. Pyka and M. da Graça Derengowski Fonseca (eds.), Catching Up, Spillovers and Innovation Networks in a Schumpeterian Perspective, DOI 10.1007/978-3-642-15886-5_2, # Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2011.
- Foster J. (Ed.) (2004) Applied Evolutionary Economics and Complex Systems, Edward Elgar Publishing, ISBN: 9781843763697.
- Foster J., Pyka A. (2014) Introduction: co-evolution and complex adaptive systems in evolutionary economics, Journal of Evolutionary Economics, 24: 205. <https://doi.org/10.1007/s00191-014-0339-7>
- Frankel J., Romer D. (1999) Does trade cause growth?, Am. Econ. Rev. 89 (1999) 379-399.
- Fride (2006) The Individual as an agent of change: The Empowerment Process”, Development “In Perspective”.
- Gale D., Shapley L.S. (1962) “College Admissions and the Stability of Marriage”, American Mathematical Monthly, 69(1), 9-15.
- Gallup J., Sachs J., Mellinger D. (1999) Geography and economic development. International Regional Science Review, 22(2), 179-232.
- Gallup J., Sachs J. (2001) The economic burden of malaria. American Journal of Tropical Medicine and Hygiene, 64(1), 85-96.
- Garganas N.C. (2007) Does one size fit all? Monetary policy and integration in the euro area, Address by Mr Nicholas C Garganas, Governor of the Bank of Greece, at a visit to the Central Bank of Chile, Santiago, 12 October 2007.

- Geanakoplos J., Polemarchakis H. (1986) Existence, regularity and constrained suboptimality of competitive allocations when the asset market is incomplete, Cambridge University Press, pp. 65-95, in Starr H.W.R., Starret D. (eds.) Uncertainty, Information and Communication: Essays in Honour of K.J. Arrow, Vol. III, Cambridge (UK).
- Gerschenkron A. (1962) Economic backwardness in historical perspective. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gorodnichenko Y., Roland G. (2015) Culture, institutions and democratization. Technical report, National Bureau of Economic Research.
- Gorodonichenko Y., Roland G. (2010) Culture, institutions and the wealth of nations. NBER Working Paper No. 16368.
- Greif A. (1994) 'Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualistic Societies', Journal of Political Economy, 102: 912–950.
- Grossman G., Helpman E. (1990) Trade, Innovation, and Growth, Am. Econ. Rev. 80 86-91.
- Guiso L., Sapienza P., Zingales L. (2006) "Does Culture affect Economic Outcomes? Journal of Economic Perspectives, 20(2): 23–48.
- Guiso L., Sapienza P., Zingales L. (2010) Civic capital as the missing link. European University Institute Economics Working Papers, (ECO2010/08).
- Harris D.J. (2003) Joan Robinson on History versus Equilibrium J. Robinson Centennial Conference, Burlington, Vt..
- Hausman M.D. (1989) "Economic Methodology in a Nutshell", Journal of Economic Perspectives, Vol. 3 (2), 115–127.
- Hausman M.D. (1981) Capital, Profits and Prices: An Essay in the Philosophy of Economics. New York: Columbia University Press.
- Hausmann R., DaniRodrik, Velasco A. (2008) "Growth Diagnostics," in J. Stiglitz and N. Serra, eds., The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance (New York: Oxford University Press, 2008).

- Hayek F. (1945) The use of knowledge in society. *The American Economic Review*, 35(4), 519–530.
- Hayek F.A. (1937) Economics and knowledge, *Economica* IV (new series).
- Hayek F. A. (1945) The use of knowledge in society. *The American Economic Review*, 35(4), 519–530.
- Henrich J., McElreath R. (2007) Dual-inheritance theory: the evolution of human cultural capacities and cultural evolution, in *Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*, Series: Oxford Library of Psychology.
- Hirschman A.O. (1958/1963) *The strategy of economic development*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hirschman A.O. (1961) Ideologies of economic development in Latin America. In A. O. Hirschman (Ed.), *Latin American issues: Essays and comments* (pp. 342). New York, NY: Twentieth Century Fund.
- Hirschman A.O. (1963) *Journeys toward Progress*. New York, NY: Twentieth Century Fund.
- Hirschman A.O. (1967) *Development projects observed*. Washington, DC: The Brookings Institution Press.
- Hodgson G.M. (1988) *Economics and institutions, A manifesto for a modern institutional economics*, Polity Press, Cambridge.
- Hoeffler S., Ariely D., West P. (2006) "Path dependent preferences: The role of early experience and biased searching preference development." *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 101(2), 215–229.
- Hofstede G., Hofstede J.G., Minkov M. (2010) *Cultures and organizations-intercultural cooperation and its importance for survival*, 3rd edn. McGraw Hill, New York, NY.
- Hofstede G. (1980) *Culture's Consequences: International differences in Work-related Values*, Beverly Hills, CA, Sage Publications.
- Hong Y. (2009) A dynamic constructivist approach to culture: Moving from describing culture to explaining culture. In Wyer, Chi-yue Chiu, Ying-yi Hong, (2009), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology press.

- Houkes W. (2012) Population thinking and natural selection in dual-inheritance theory, *Biology & Philosophy*, Volume 27, Issue 3, pp 401-417.
- House R.J, Hanges P.J., Javidan M., Dorfman P.W., Gupta V. (2004) *Culture, Leadership and Organisations – The GLOBE study of 62 societies*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Hunt T. (2014) Evolutionary thinking. "A conversation with Carter Phipps about the role of evolutionary thinking in modern culture, *CommunIntegr Biol.* 2014 Dec; 7(6).doi: 10.4161/19420889.2014.993267
- Inglehart R. (1988) The Renaissance of Political Culture. *American Political Science Review.* 82: 1028-1034,doi:10.2307/1961756.
- Inglehart R., Baker W.E. (2000) Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1, Special issue, Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millenium): 19–51.
- IPCC (2014) *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Issing O. (2005) One size fits all! A single monetary policy for the euro area, Speech by Otmar Issing, Member of the Executive Board of the ECB International Research Forum, Frankfurt am Main, 20 May 2005.
- Jack W., Lewis M. (2009) Health investments and economic growth: Macroeconomic evidence and microeconomic foundations, in Michael Spence and Maureen Lewis (Eds), *Health and Growth Chapter 1*, Commission on Growth and Development.
- Kafka K. (2013) *Competitiveness and success index of the economies in the Eurozone*, Master of Science dissertation in “Applied Economics and Finance”, Department of Economics, National and Kapodistrian University of Athens, Feb.
- Kamarck M.A. (1976) *The Tropics and Economic Development.* Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

- Keiffer C. (1984) Citizen empowerment: A developmental perspective. *Prevention in Human Services*, 3(16), 9-35.
- Kirman A. (2016) Complexity and Economic Policy: A Paradigm Shift or a Change in Perspective? A Review Essay on David Colander and Roland Kupers's Complexity and the Art of Public Policy *Journal of Economic Literature* 2016, 54(2), 534–572.
- Kluckhohn C. (1954) Culture and behaviour, in Lindzey G. (Ed.), *Handbook of social psychology*, (vol.2, pp. 821-876), Cambridge, MA, Addison-Wesley.
- Knight J (1997) Social institutions and human cognition: Thinking about old questions in new ways. *J InstTheor Econ* 153(4):693–699.
- Kostis P.C., Kafka K.I., Petrakis P.E. (2018) Cultural Change and Innovation Performance, *Journal of Business Research*, Volume 88, July, Pages 306-313, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.010>.
- Kongsamut P., Sergio R., Xie D. (1997) Beyond Balanced Growth, NBER Working Paper W6159.
- Krugman P. (2009) How Did Economists Get It So Wrong? *The New York Times Magazine*, 2 September.
- Krugman P. (2013) in *How Did Economists Get It So Wrong?*, *New York Times*, available here.
- Kuhn S.T. (1977) *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Laland K.N., Odling-Smee, F., Feldman M.W. (2000) Niche construction, biological evolution, and cultural change. *Behavioral and Brain ScienJ:es*, 23: 131-175.
- Laudan L. (1984) *Science and Values: The Aims of Science and Their Role in Scientific Debate*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Levine R., Loayza N., Thorsten B. (2000) Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes, *J. of Mon. Econ.* 46 (2000) 31-77.
- Loasby B. (1991) *Equilibrium and evolution: an exploration of connecting principles in economics*. Manchester University Press, Manchester.

- Loasby B. (1999) Knowledge, institutions and evolution in economics. Routledge, London
- Loasby BJ (2001) Cognition, Imagination and Institutions in Demand Creation. *Journal of Evolutionary Economics* 11, 1: 7-21.
- Loasby BJ (2001) Cognition, Imagination and Institutions in Demand Creation. *Journal of Evolutionary Economics* 11, 1: 7-21.
- Lucas R. (1988) On the Mechanics of Economic Development, *J. of Mon. Econ.* 22 (1988) 3-42.
- Madrick J. (2014) Seven Bad Ideas: How Mainstream Economists Have Damaged America and the World, Vintage, ISBN 9780307950727 Sep.
- Masters W.A., McMillan M.S. (2001) “Climate and Scale in Economic Growth.” *Journal of Economic Growth* 6 (3): 167–86.
- Mathers R.L., Williamson C.R. (2011) Cultural Context: Explaining the Productivity of Capitalism, DOI:10.1111/j.1467-6435.2011.00504.x
- Mirowki P. (2013) Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown, Dean Baker, Central for Economic and Policy Research, ISBN: 9781781683026, March.
- Myrdal G. (1968) Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations. New York: Twentieth Century Fund.
- Nelson RR, Winter S.G. (1974) “Neoclassical vs. Evolutionary Theories of Economic Growth: Critique and Prospectus.” *Economic Journal*. December, 84:336, pp. 886 –905.
- Nelson RR, Winter S.G. (1982) An Evolutionary Theory of Economic Change. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ng Yew-Kwang (1986) Meso-economics: A Micro - Macro Analysis. New York: St. Martin's Press.
- Norris P., Inglehart R. (2019) Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/9781108595841>.
- North D.C. (1990) Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press, Cambridge.
- North D.C. (1991) Institutions, *Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), 97–112. Ohyama A. (2017) Industry growth through spinoffs and start-ups, VoxEu.org, 14 December.

- Olsson O., Douglas H.Jr. (2005) "Biogeography and long-run economic development," *European Economic Review*, May, 49 (4), 909-938.
- Oyserman D., Sorensen N. (2009) Understanding cultural syndrome effects on what and how we think: A situated cognition model, chapter 2, p.p. 25-52, in Wyer, Chi-yue Chiu, Ying-yi Hong, (2009), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology press.
- Parente S., Prescott E. (1997) Monopoly rights: a barrier to riches, Federal Reserve Bank of Minneapolis, Staff Report 236.
- Pareto V. (1895) "La Leggedella Domanda," *GiornaleDegliEconomisti*, 1895, 10 (6), 59-68.
- Pareto V. (1896) "La Courbe de la Reparti-tion de la Richesse." Busino, Giovanni, ed., *Oevres Completes de Vilfredo Pareto*, 3,1-15 *Ecritsur la Corbe de la Repartition de la Richesse*. Geneva: Librairie Droz, 1965. Originally published in 1896.
- Petrakis P.E. (2014) *Culture, Growth and Economic Policy*, Springer, New York and Heidelberg, ISBN 978-3-642-41439-8, p. 250 *owth and Employment in Europe: Sustainability and Competitiveness*.
- Petrakis P.E., Kostis P.C. (2013) *Economic Growth and Cultural Change*, *Journal of Socio-Economics*, Issue C, Vol. 47, pp. 147-157, DOI 10.1016/j.socec.2013.02.011.
- Petrakis P.E., Kostis P.C., Valsamis D.G. (2013) *European Economics and Politics in the Midst of the Crisis, From the Outbreak of the Crisis to the Fragmented European Federation*, Springer, New York and Heidelberg, ISBN 978-3-642-41343-8, p.274.
- Petrakis P.E., Kostis P.C. (2014), "Medium Term Effects of Culture, Transactions and Institutions on Opportunity Entrepreneurship", *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 3, 11.
- Petrakis P.E., Kafka K.I. (2018) *Sustainable Entrepreneurial Activity Within Complex Economic Systems* (2018), In Herbert Emmert-StreibDehmer (Ed.) *Entrepreneurial Complexity*, Taylor & Francis Group.
- Pinderhughes E. (1983) Empowerment for our clients and for ourselves. *Social Casework: The Journal of Contemporary Social Work*, 64(6), 331-338.

- Polanyi K. ([1944] 1975) *The Great Transformation*, Rinehart, New York.
- Popper K. (1945) *The open society and its enemies*, Vol. 1. Routledge, London.
- Purica I. (2015) *Evolution of Financial Crises*, in *Nonlinear Dynamics of Financial Crises*.
- Pyka A., Andersen E.S. (2013) Introduction, In Pyka A., Andersen E.S. (Eds.), *Long term economic development: Demand, finance, organization, policy and innovation in a Schumpeterian perspective* (pp. 1-7), Springer Publishing Company, Heidelberg (*Economic Complexity and Evolution*), DOI: 10.1007/978-3-642-35125-9_1.
- Rappaport J, Sachs J.D. (2003) “The United States as a Coastal Nation.” *Journal of Economic Growth* 8 (1): 5–46.
- Rodrik D. (2007a) *World Too Complex For One-Size-Fits-All Models*, *Post-autistic economics review*, issue no. 44.
- Rodrik D. (2007b) *One Economics, Many Recipes*, Princeton University Press.
- Rodrik D. (2015) *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science* (New York: W.W. Norton and Company, 2015), 213–215.
- Rogers A.R. (1988) *Does Biology Constrain Culture?* *American Anthropologist* 90(4):819–831.
- Romer P. (1986) *Increasing Returns and Long-run Growth*, *J. of Pol. Econ.* 94, 500-521, 1002-37.
- Romer P. (1990) *Endogenous Technological Change*, *J. of Pol. Econ.* 98 71-102.
- Roth A.E. (2013) “In 100 Years.” Chap. 7 in *In 100 Years: Leading Economists Predict the Future*, edited by Ignacio Palacios-Huerta, 109–119. MIT Press.
- Sachs D.J. (2001) “Tropical Underdevelopment.” *National Bureau of Economic Research Working Paper* 8119.
- Sachs J. (2005) *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time* (New York: Penguin, 2005), 74–89.
- Sachs J.D., Warner A.M. (2001) “The Curse of Natural Resources.” *European Economic Review* 45 (4–6): 827–38.

- Sachs J.D., Malaney P. (2002) “The Economic and Social Burden or Malaria.” *Nature* 415 (6872): 680–85.
- Sachs J.D., Mellinger A.D., Gallup J.L. (2001) “The Geography of Poverty and Wealth.” *Scientific American March*: 71–74.
- Samuelson P.A, Nordhaus W.D. (1992) *Economics*. New York: McGraw-Hill.
- Sankey H. (2012) “Scepticism, relativism and the argument from the criterion”, *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, Vol. 43(1), 182-190.
- Scarth W.M. (1988) *Macroeconomics*. Toronto: Harcourt Brace Jovanovich.
- Schumacher E.F. (1973) *Small is beautiful*. Abacus.
- Schumpeter J.A. (1921) *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge.
- Schumpeter J.A. (1939) *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of capitalist Process*, McGraw- Hill, New York.
- Sheng A., Geng X. (2012) *The new economics: Meso and Meta*, World Economic Forum
- Simon H.A. (1947) *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. New York: Simon and Schuster, Free Press.
- Simon H.A. (1969) *The Sciences of the Artificial*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Smith A. ([1776] 1981) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Liberty Fund, Volumes I and II., Campbell R.H. and Skinner A.S. eds., Indianapolis.
- Smolin L. (2009) “Time and Symmetry in Models of Economic Markets,” *Mss.*, Feb. Smolin L. (2013) *Time Reborn*. Houghton, Mifflin, Harcourt, NY.
- Smolin L. (2013) *Time Reborn*. Houghton, Mifflin, Harcourt, NY.
- Solow R. (1957) *Technical change and the aggregate production function*. *Review of Economics and Statistics*. 39 (3): 312–320. doi:10.2307/1926047. JSTOR 1926047.
- Solow R. (2010) *Building a Science of Economics for the Real World*, House Committee on Science and Technology, July 20, 2010.
- Spolaore E., Wacziarg R. (2013) *How Deep Are the Roots of Economic Development?*, *Journal of Economic Literature*, 51 (2), 325-69.

- Stern N. (2007) *The Economics of Climate Change. The Stern Review*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Streit M, Mummert U, Kiwit D (1997) Views and comments on cognition, rationality, and institutions. Editorial preface. *J InstTheor Econ* 153(4):688–692.
- Tabellini G. (2010) ‘Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe’, *Journal of the European Economic Association*, 8: 677–716.
- Triandis H.C. (1996) The psychological measurement of cultural syndromes, *American Psychologist* 51, 4, 407-415.
- Triandis H.C. (2009) Ecological determinants of cultural variation, chapter 10, p.p. 189-210, in Wyer, Chi-yue Chiu, Ying-yi Hong, (2009), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology press.
- United Cities and Local Governments (2015) *Culture In The Sustainable Development Goals: A Guide For Local Action*.
- van den Bergh Jeroen C.J.M., Gowdy J.M. (2003) The microfoundations of macroeconomics: an evolutionary perspective," *Cambridge Journal of Economics*, Oxford University Press, vol. 27(1), pages 65-84, January.
- Van den Bergh Jeroen C.J.M., Gowdy G.M. (2009) A Group Selection Perspective on Economic Behavior, Institutions and Organizations. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Elsevier, 2009, 72 (1), pp.1.
- Veblen T. (1899) *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, Penguin twentieth-century classics, Introduction by Robert Lekachman, Penguin Books, New York, ISBN 978-0-14-018795-3. OCLC 31212002.
- Volkart E.H. (1951) *Social Behavior and Personality*, Social Science Research Council, Contributions of W. I. Thomas to Theory and Social Research, New York.
- Wang S. (2015) One size does not fit all: the need for flexibility in policy responses to slow growth, *China Finance and Economic Review*, 3:5.

- Way B.M., Lieberman M.D. (2010) Is there a genetic contribution to cultural differences? Collectivism, individualism, and genetic markers of social sensitivity. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 5:203-211.
- Williamson C.R. (2009) Informal Institutions Rule: Institutional Arrangements and Economic Performance. *Public Choice* 139. 3.4:371-387.
- Williamson J. (1990) "What Washington means by policy reform," Chapter 2 in *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* (Institute for International Economics, 1990), 7–20.
- Williamson C.R., Mathers R.L. (2011) Economic Freedom, Culture, and Growth. *Public Choice* 148:313-335.
- Wren-Lewis S. (2012) Arguments for ending the microfoundations hegemony. *Mainly Macro*, 30 August.
- Wu H. (2017) One Size Does Not Fit All: The Rise of Tailor-Made Economic Policies, *Kennedy School Review*, 2017 Issue, 20 October.
- Wynne M.A., Koech J. (2012) One-Size-Fits-All Monetary Policy: Europe and the U.S. *Economic Letter*, Dallas FED, Vol. 7, No.9, September.
- Αναγνωστόπουλος Κ.Π. (2012) Ένα Νόμπελ Οικονομίας για τους σταθερούς γάμους και τις ανταλλαγές νεφρών, *Εφημερίδα: Αγγελιοφόρος της Κυριακής*, 28.10.2012.
- Παπαδογιάννης Γ. (2012) Η άνοδος και η πτώση του Homo Economicus. Ο μύθος του ορθολογικού ανθρώπου και η χαστική πραγματικότητα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος. 381 σελ., ISBN 978-960-484-335-0
- Πετράκης Π.Ε. (2017) "Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση. Γενική και Ολοκληρωμένη Προσέγγιση", Εκδόσεις Quaestor, ISBN 978-960-99388-7-7.
- Πετράκης Π.Ε. σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλοσαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η Επίδραση του Πολιτισμικού Υποβάθρου στην Οικονομική Μεγέθυνση

Το Ζήτημα της Μεταβολής των Πολιτισμικών Αξιών
στον Ανεπτυγμένο Κόσμο (1981 – 2019)

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες φαίνεται ότι διάφοροι παράγοντες έχουν οδηγήσει σε αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου. Η αλλαγή αυτή αν και κυρίως χαρακτηρίζεται ως σταδιακή σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να είναι ξαφνική. Εγείρεται λοιπόν το ερώτημα σχετικά με το εάν οι αλλαγές του πολιτισμικού υποβάθρου επηρεάζουν το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης. Η υπόθεση λοιπόν που εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο είναι εάν ο τρόπος με τον οποίο έχει εξελιχθεί το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες επιδρά στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών. Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση αφορούν μια μη ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχειών χρονολογικών σειρών (unbalanced panel data) για 34 χώρες του ΟΟΣΑ, τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες (1981-2019). Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται αφορά σε μια μέθοδο εκτίμησης σταθερών επιδράσεων (fixed effects - FE) με διαφορετικούς σταθερούς όρους μεταξύ των εξεταζόμενων οικονομιών και με χρήση ψευδομεταβλητών ανά κύμα, για τα επτά συνολικά κύματα δεδομένων της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Study - WVS) και της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών (European Values Study - EVS). Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (country specific clustered robust estimates of the standard errors). Τα εμπειρικά αποτελέσματα υπόκεινται σε ελέγχους ανθεκτικότητας (robustness analysis) οι οποίοι περιλαμβάνουν: α) την προσθήκη διαφόρων συνδυασμών μεταβλητών ελέγχου στο βασικό υπόδειγμα, β) το διαχωρισμό της συνολικής χρονικής περιόδου ανάλυσης σε δύο υποπεριόδους, και γ) έναν εναλλακτικό τρόπο εκτίμησης του βασικού υποδείγματος με χρήση δυναμικών διαστρωματικών στοιχειών χρονολογικών σειρών (two stages Arellano - Bond) που λαμβάνει υπόψη και την πιθανή ενδογένεια μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης. Τα βασικότερα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι τα εξής: α) Το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά την υπό εξέταση περίοδο επιδρά αρνητικά και στατιστικά σημαντικά στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών. β) Ο χαρακτήρας τον οποίο λαμβάνει το πολιτισμικό υπόβαθρο, μέσω της Ανάλυσης Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis- PCA) που ακολουθείται, χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικός. Αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδεται διότι το πολιτισμικό υπόβαθρο διαμορφώνεται από τη θετική επίδραση των μεταϋλιστικών αξιών της γενικευμένης εμπιστοσύνης, της ανεξαρτησίας και του σεβασμού και από την αρνητική επίδραση των παραδοσιακών/ υλιστικών αξιών της εργασιακής ηθικής, της τάσης για ανταγωνισμό και της θρησκείας. γ) Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο αρνητικός ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών, κάτι που προκύπτει με όλες τις μεθόδους εκτίμησης του βασικού υποδείγματος που εξετάζεται, σημαίνει ότι όσο περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες επικρατούν σε μια κοινωνία, τόσο χαμηλότερος αναμένεται να είναι ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης (Inglehart 1988). δ) Κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες έχει πραγματοποιηθεί αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου στις ανεπτυγμένες οικονομίες του ΟΟΣΑ, καθώς παρατηρείται μεταστροφή από παραδοσιακές/ υλιστικές σε μεταϋλιστικές αξίες. Κατά την περίοδο από το 1981 έως το 1994 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως παραδοσιακό και φαίνεται να επηρεάζει με θετικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ κατά την περίοδο από το 1995 έως το 2019 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικό και φαίνεται να επηρεάζει με αρνητικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει τη σχετική υπόθεση της αρνητικής πολιτισμικής αντίδρασης (cultural backlash) των Norris and Inglehart (2019).

2.1 Εισαγωγή

Η μεταβολή των πολιτισμικών αξιών στο πέρασμα του χρόνου είναι ένα ζήτημα που απασχολεί την οικονομική επιστήμη καθώς η μεταβολή αυτή είναι υπεύθυνη για τη διαμόρφωση της οικονομικής, της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής. Η ανθρώπινη συμπεριφορά και εν τέλει οι οικονομικές αποφάσεις και δράσεις εξαρτώνται σημαντικά από το πολιτισμικό υπόβαθρο των ατόμων (Throsby 2001). Μάλιστα, τα χαρακτηριστικά που μεταφέρονται από τη μια γενιά στην άλλη -αυτά δηλαδή που μετουσιώνουν το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών- φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών (Spolaore and Wacziarg 2013). Πρόκειται για μια διαδικασία πολιτισμικής εξέλιξης όπου πραγματοποιείται ένα σύνολο από διαδικασίες (Boyd and Richerson 2005) και κατά την οποία το πολιτισμικό υπόβαθρο μεταδίδεται μεταξύ ατόμων/ κοινωνιών και μεταξύ γενεών περιλαμβάνοντας στοιχεία ψυχολογίας και επικοινωνίας.

Η βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τη μεταβολή του πολιτισμικού υποβάθρου επικεντρώνεται κυρίως στο ότι η μεταβολή αυτή είναι ιδιαίτερα αργή (Johnston 1996, De Jong 2009, Schwartz 2009). Ωστόσο, διάφορες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στις ανεπτυγμένες -κυρίως- οικονομίες φαίνεται να οδηγούν τις τελευταίες δεκαετίες είτε σε σταδιακή αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου είτε σε ξαφνική αλλαγή. Τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται πληθώρα τέτοιων εξελίξεων στις ανεπτυγμένες οικονομίες, με αποτέλεσμα η «εξέταση» μιας ευρύτερης χρονικής περιόδου ανάλυσης, να κρίνεται πολύτιμη για την κατανόηση των επιπτώσεων των αλλαγών του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.

Στο παρόν κεφάλαιο προσδιορίζονται οι επιπτώσεις του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης των οικονομιών, για μια χρονική περίοδο τεσσάρων δεκαετιών (1981-2019). Οι Norris and Inglehart (2019) αναφέρουν ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στις ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου μια διαδικασία αλλαγής του πολιτισμικού υποβάθρου των κοινωνιών από παραδοσιακές/ υλιστικές προς μεταϋλιστικές αξίες και για το λόγο αυτό η ανάλυση βασίζεται σε ένα δείγμα 34 χωρών του ΟΟΣΑ. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιείται ένας ευρύς ορισμός του πολιτισμικού υποβάθρου, που προσδιορίζεται από τις αξίες: γενικευμένη εμπιστοσύνη, σεβασμός, ανεξαρτησία, εργασιακή ηθική, τάση για ανταγωνισμό,

θρησκεία και εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς. Οι αξίες αυτές επιτρέπουν το χαρακτηρισμό του πολιτισμικού υποβάθρου των χωρών που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση ως παραδοσιακές/ υλιστικές ή ως μετα-υλιστικές.

Το κεφάλαιο αυτό της διδακτορικής διατριβής αντιμετωπίζει ορισμένες σημαντικές προκλήσεις που παρατηρούνται στη βιβλιογραφία σε σχέση με τις επιδράσεις του πολιτισμικού υποβάθρου στα οικονομικά αποτελέσματα. Παρόλο που πολλοί μελετητές έχουν μελετήσει εάν το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει το ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών, οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες έχουν χρησιμοποιήσει διαστρωματικά στοιχεία από διάφορες οικονομίες (Gorodonichencko and Roland 2010, 2015, Guiso et al. 2010, Alesina and Giuliano 2015). Έτσι, οι περισσότερες μελέτες θεωρούν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ως σταθερά με την πάροδο του χρόνου, υιοθετώντας δηλαδή μια στατική αντίληψη για το πολιτισμικό υπόβαθρο, όπως είναι -για παράδειγμα- οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) και των Hofstede et al. (2010), ή η GLOBE study (House et al. 2004). Μια βασική συμβολή του κεφαλαίου αυτού είναι ότι παρουσιάζει μια μακρά περίοδο (τελευταίες τέσσερις δεκαετίες και μάλιστα με χρήση των πλέον πρόσφατων στοιχείων¹) διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (panel data) σχετικά με το πολιτισμικό υπόβαθρο και την οικονομική μεγέθυνση. Επιπλέον, ενώ οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες έχουν επικεντρωθεί σε συγκεκριμένες πολιτισμικές διαστάσεις, όπως είναι ο χρονικός προσανατολισμός, η εμπιστοσύνη και η αποφυγή αβεβαιότητας, στο παρόν κεφάλαιο υιοθετείται ένας ευρύτερος ορισμός του πολιτισμικού υποβάθρου, που μπορεί να χαρακτηριστεί -όπως αναφέρθηκε- ως παραδοσιακό/ υλιστικό ή ως μεταυλιστικό με βάση τις επιμέρους πολιτισμικές αξίες² που το απαρτίζουν, συμβάλλοντας έτσι στη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, ο διαχωρισμός της

¹ Να σημειωθεί ότι η συγγραφέας έχει πραγματοποιήσει πρότερη σχετική δημοσίευση στο έγκριτο επιστημονικό περιοδικό *Journal of Business Research* (Kostis, Kafka, Petrakis 2018) όπου είχε επιχειρηθεί να σκιαγραφηθεί το πολιτισμικό υπόβαθρο των οικονομιών εν μέσω μιας σειράς πολιτισμικών αξιών. Στην εν λόγω έρευνα είχε αποτυπωθεί η ισχυρή επίδραση των πολιτισμικών αξιών που απαρτίζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο στην παραγωγή καινοτομιών (που αποτελεί proxy της οικονομικής μεγέθυνσης). Στην παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρείται μια πιο εκτεταμένη απεικόνιση των επιδράσεων του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση, με χρήση περισσότερων πολιτισμικών αξιών.

² Το πολιτισμικό υπόβαθρο λαμβάνεται υπόψη στην παρούσα ανάλυση ως μια ενιαία μεταβλητή για να μειωθεί το πλήθος των ανεξαρτήτων μεταβλητών της ανάλυσης αλλά και για να υπάρξει διαβεβαίωση ότι τα αποτελέσματα δεν είναι ευαίσθητα στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται οι επιμέρους μεταβλητές.

συνολικής περιόδου ανάλυσης σε δύο υποπεριόδους, επιβεβαιώνει την υπόθεση της πολιτισμικής αρνητικής αντίδρασης (cultural backlash) με βάση την οποία στις ανεπτυγμένες οικονομίες διάφοροι παράγοντες έχουν οδηγήσει σε αλλαγή του προσανατολισμού των κοινωνιών από παραδοσιακές / υλιστικές προς μεταυλιστικές αξίες. Μάλιστα, συμβάλει στη σχετική συζήτηση που υπάρχει σχετικά με το εάν η επικράτηση παραδοσιακών ή μεταυλιστικών αξιών συνδέεται με θετικό ή αρνητικό τρόπο με την οικονομική μεγέθυνση. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης επιβεβαιώνονται και με τη χρήση διαφορετικής μεθόδου εκτίμησης της βασικής εξίσωσης της ανάλυσης, λαμβάνοντας υπόψη το πιθανό πρόβλημα ενδογένειας που παρατηρείται μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης.

Η δομή του κεφαλαίου είναι η εξής: Στο μέρος 2.2 παρουσιάζεται μια βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με το πως διαμορφώνεται το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών και πως μεταδίδεται από γενιά σε γενιά και μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας. Στο μέρος 2.3 παρουσιάζεται η αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου, καθώς και κάποιες βασικές συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στη σταδιακή ή τη ξαφνική αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Στο μέρος αυτό σχολιάζεται και το ζήτημα της μεταβολής των αξιών από υλιστικές σε μεταυλιστικές, τάση που παρατηρείται στις ανεπτυγμένες οικονομίες από τη μεταπολεμική περίοδο και έπειτα. Στο μέρος 2.4 παρουσιάζεται μια βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με τις επιδράσεις του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση των οικονομιών. Το μέρος 2.5 περιγράφει τα δεδομένα και τη μέθοδο που χρησιμοποιούνται στην εμπειρική ανάλυση και το μέρος 2.6 παρουσιάζει τα εμπειρικά αποτελέσματα της ανάλυσης. Τέλος, το μέρος 2.7 παρουσιάζει τη συζήτηση και τα συμπεράσματα του κεφαλαίου.

2.2 Πολιτισμικό Υπόβαθρο: Διαμόρφωση και Μετάδοση

Το πολιτισμικό υπόβαθρο θεωρείται ένας σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης του τρόπου με τον οποίο τα άτομα σκέφτονται και λειτουργούν (Boyd and Richerson 2005, Πετράκης 2017) συμμετέχοντας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεών τους. Κατά αυτό τον τρόπο, αποτελεί βασικό πεδίο ενδιαφέροντος των οικονομικών και κυρίως της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης.

Ως πολιτισμικό υπόβαθρο ορίζεται ένα σύστημα αξιών, πεποιθήσεων, προτιμήσεων, γνώσεων, στερεοτύπων και εγκαθιδρυμένων κανόνων (norms) τα οποία χαρακτηρίζουν τα μέλη μιας κοινωνίας, μεταδίδονται από γενιά σε γενιά και διαφοροποιούν τις κοινωνίες (Hayton et al. 2002, Inglehart 1997). Πρόκειται για τον ανθρώπινο προγραμματισμό του νου (Hofstede 2001). Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι ενδιάμεσες διανοητικές κατασκευές που διασυνδέουν το μακρινό παρελθόν με τις σύγχρονες πολιτισμικές επιπτώσεις (Petraakis and Kostis 2013). Ένας εναλλακτικός όρος είναι αυτός του «πολιτισμικού κεφαλαίου» (cultural capital) (Throsby 2001) που ορίζεται ως οι διάφορες άυλες (ιδέες, αξίες, παραδόσεις, πεποιθήσεις, πρακτικές, κλπ) ή υλικές (έργα τέχνης, οικοδομήματα, αγάλματα, κλπ.) πολιτισμικές εκφράσεις¹.

Το άτομο, όντας ον κοινωνικό (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253a 7-19), από τα πρώτα χρόνια εμφάνισής του επέδειξε μια τάση για κοινωνική οργάνωση και συναναστροφή. Ο Homo Sapiens θεωρείται η πρώτη μορφή ανθρώπου με τέτοιες τάσεις (Boyd and Richerson 2005). Έτσι, ενώ οι απόγονοι του σημερινού ανθρώπου -5 εκατομμύρια χρόνια πριν- ζούσαν σε μικρές κοινωνίες που τις συνέδεαν συγγενικοί δεσμοί (Boyd and Richerson 2005) μετέπειτα αυτό άλλαξε (Πετράκης 2018²). Τα άτομα άρχισαν να γίνονται μέλη μιας ομάδας ανεξαρτήτου ύπαρξης συγγενικών δεσμών, φύλου και ηλικίας. Η συμπεριφορά τους επηρεαζόταν από τις κοινωνικές συναναστροφές τους μέσω της διδασχής, της μίμησης και άλλων μορφών κοινωνικής μετάδοσης τρόπων συμπεριφοράς. Έτσι, η συνεργασία που αναπτύχθηκε μεταξύ των ατόμων, οδήγησε στην ανάπτυξη των κοινωνικών χαρακτηριστικών τους (κοινωνική ανάπτυξη) (Fehr and Fischbacher 2003) και αποτέλεσε το «κλειδί» για τη γέννηση του πολιτισμικού υποβάθρου. Το εξελικτικό ερώτημα που αναζητά την αιτία της αλλαγής στον ψυχισμό και τη σκέψη του ατόμου βρίσκει απάντηση μέσω του

¹ Η έννοια του πολιτισμού συχνά συγχέεται με διάφορες ερμηνείες. Τα επίθετα «πολιτισμικός» και «πολιτιστικός» αποτελούν μια σημαντική διάκριση του πολιτισμού ως αφηρημένη έννοια και ως το μέσο που καθορίζει τη συμπεριφορά των ατόμων (πολιτισμικός), και του πολιτισμού ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων που ικανοποιούν πνευματικές ή καλλιτεχνικές αναζητήσεις (πολιτιστικός). Ο όρος πολιτισμικός συνδέεται με έννοιες όπως η πολιτισμική κληρονομιά, το πολιτισμικό υπόβαθρο, η πολιτισμική αξία, οι πολιτισμικές διαφορές, κλπ., και ο όρος πολιτισμικός με έννοιες όπως ο πολιτιστικός σύλλογος, το πολιτιστικό κέντρο, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, η πολιτιστική δράση, οι πολιτιστικές εκφάνσεις, κλπ. Στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής η ανάλυση επικεντρώνεται μόνο στον όρο πολιτισμικός.

² Πετράκης Π.Ε. (2018) σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλσαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

πολιτισμικού υποβάθρου και της πολιτισμικής προσαρμογής (Boyd and Richerson 2009).

Για την ανθρώπινη συμπεριφορά, τόσο το πολιτισμικό υπόβαθρο όσο και η γενετική εξέλιξη θεωρούνται σημαντικοί παράγοντες, οι οποίοι δεν έχουν όμως την ίδια βαρύτητα, καθώς θεωρείται πως η πολιτισμική εξέλιξη συμβάλει περισσότερο ισχυρά στον τρόπο που εξελίσσονται εν τέλει οι κοινωνίες (Bell 2010) και άρα η επιλογή της πολιτισμικής ομάδας χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τη γενετική εξέλιξη (Cullen 1995). Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναφερθεί ότι η επιλογή γενετικής ομάδας και η επιλογή πολιτισμικής ομάδας μπορούν να αλληλεπιδρούν -σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο- οδηγώντας σε συνεξέλιξη (θεωρία της διπλής κληρονομιάς - dual inheritance theory) των γονιδίων και του πολιτισμικού υποβάθρου (Cavalli-Sforza and Feldman 1981, Boyd and Richerson 1985, Durham 1991, Laland et al. 2000, Boyd and Richerson 2005, Henrich and McElreath 2007, Van den Bergh and Gowdy 2009, Houkes 2012).

Η γρήγορη προσαρμογή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των ατόμων -όπως αυτή προέκυπτε κυρίως από τη συσσώρευση της γνώσης- οδηγούσε σε διαρκείς διαφορές μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (Boyd and Richerson 2005). Ο ανταγωνισμός δε μεταξύ των ομάδων οδηγούσε στην ανάπτυξη συμπεριφορών που ενίσχυαν αυτήν την ανταγωνιστικότητα (Boyd and Richerson 2009).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Johnston 1996, De Jong 2009, Schwartz 2009), οι μεταβολές στο πολιτισμικό υπόβαθρο είναι συνήθως αργές, υπό ομαλές συνθήκες. Ωστόσο, ορισμένες συμπεριφορές που συνδέονται στενά με το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών αλλάζουν γρήγορα (βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα) ως αποτέλεσμα των ευρύτερων εξωτερικών συνθηκών ή λόγω πολιτισμικών σοκ, κατά τα οποία ορισμένες διαστάσεις του πολιτισμικού υποβάθρου μπορεί άμεσα να μεταβληθούν (αναλυτικά στο μέρος 2.3.2).

2.2.1 Τρόποι Μετάδοσης των Ανθρώπινων Συμπεριφορών

Η ανθρώπινη συμπεριφορά μπορεί να μεταδοθεί μέσω δύο κυρίως μηχανισμών: α) την πολιτισμική μετάδοση, η οποία πραγματοποιείται μέσω της κοινωνικής μάθησης, και β) τη γενετική πληροφορία που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά (θεωρία του Δαρβίνου).

Οι Boyd and Richerson (2005) θεωρούν ότι η κοινωνική μάθηση παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη προσαρμογή (Boyd and Richerson 1985). Η κοινωνική μάθηση (Bandura 1963, 1971) διερευνά πως οι περιβαλλοντικοί και οι γνωστικοί παράγοντες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους επηρεάζοντας τη μάθηση, τις προτιμήσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων. Διαφορετική συμπεριφορά βασίζεται σε διαφορετική κοινωνική μάθηση (Kawai 1965, McGrew and Tutin 1978, Hauser 1988). Η διαδικασία της κοινωνικής μάθησης αφορά στη μετάδοση πολιτισμικών χαρακτηριστικών από τη μια γενιά στην άλλη με δυναμικό τρόπο. Η παρουσία μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς υιοθετείται από τις επόμενες γενιές και ως εκ τούτου διαρκείς διαφορές μεταξύ των πληθυσμών συνεχίζουν να υφίστανται χωρίς αυτές να οφείλονται σε γενετικούς ή περιβαλλοντικούς λόγους.

Επιπρόσθετα, η ύπαρξη κοινωνικών στερεοτύπων σε κάθε κοινωνία δημιουργεί συνθήκες οι οποίες επηρεάζουν (θετικά ή αρνητικά) τη διάχυση της γνώσης και της τεχνολογίας. Έτσι, το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο δημιουργεί συνιστώσες οι οποίες είτε ευνοούν είτε αποτρέπουν τη διαδικασία της κοινωνικής μάθησης. Δημιουργείται δηλαδή ένα πλέγμα παραγόντων οι οποίοι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, προσδιορίζοντας εν τέλει την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις προτιμήσεις. Καθώς η διαδικασία της κοινωνικής μάθησης ενσωματώνει τη γνώση και την εμπειρία που αποκομίζουν τα άτομα μέσω των κοινωνικών δεσμών και της επικοινωνίας, με τη σειρά της επηρεάζει την ανθρώπινη συμπεριφορά και τη λήψη των αποφάσεων.

Η μεταφορά της πληροφορίας από τη μια γενιά στην άλλη, μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω κινήτρων τα οποία δημιουργούνται από την παρατήρηση (Boyd and Richerson 1985). Ταυτόχρονα, θα πρέπει τα άτομα να διατηρήσουν τις διαθέσιμες πληροφορίες (επιμονή) ώστε να τη μεταβιβάσουν στις επόμενες γενιές. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη καθώς η παρέμβαση συστατικών στοιχείων του περιβάλλοντος ενδέχεται να αλλοιώσει και να διαφοροποιήσει τη διαθέσιμη γνώση του ατόμου. Εάν τα στοιχεία της μεταφοράς και της επιμονής δεν χαρακτηρίζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο, τότε δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί η διαδικασία της κοινωνικής μάθησης.

Αντιθέτως, η γενετική μετάδοση έχει τη βάση της στο DNA (Spolaore and Wacziarg 2013). Έτσι, η ανθρώπινη συμπεριφορά ενσωματώνεται στα γονίδια

και επομένως μεταβιβάζεται στις επόμενες γενιές. Μέσω του γενετικού υλικού το ανθρώπινο είδος κληρονομεί με βιολογικό τρόπο τις διάφορες αξίες. Οι Boyd and Richerson (1985, 1988) επικεντρώνονται στην εξέλιξη του χαρακτηριστικού της επιμονής υποθέτοντας ότι η μετάδοση πραγματοποιείται εξετάζοντας την εξέλιξη των γονιδίων τα οποία επηρεάζουν το βαθμό κατά τον οποίο η συμπεριφορά που αποκτήθηκε μέσω της μίμησης τροποποιείται από τη μάθηση του ατόμου. Συμπεραίνουν ότι η φυσική επιλογή ευνοεί τα άτομα τα οποία χαρακτηρίζονται από την επιμονή και δεν αλλάζουν τις πολιτισμικές πληροφορίες όταν η διαδικασία της μάθησης έχει κόστος και το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται είναι ασταθές. Έτσι, προκύπτει ότι η φυσική επιλογή ευνοεί το χαρακτηριστικό της επιμονής της πληροφορίας (Rogers 1988).

Προκειμένου να ενσωματωθούν τα περισσότερα από αυτά τα επίπεδα ανάλυσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος στη λειτουργία του οποίου συναντώνται όλες αυτές οι επιρροές (Chiao and Ambady 2007). Όταν λοιπόν χρησιμοποιείται ο ανθρώπινος εγκέφαλος ως μέσο διαφοροποίησης του πολιτισμικού υποβάθρου μεταξύ των κοινωνιών, σημαντικός φαίνεται να είναι ο ρόλος των γονιδίων. Τα γονίδια ως ένα μέσο επηρεασμού της λειτουργίας του εγκεφάλου μπορούν να επηρεάσουν την έκδοση και το σχηματισμό των πολιτισμικών προτύπων και, αντιστρόφως, το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να διαμορφώσει την έκφραση και την επιλογή των γονιδίων (Way and Lieberman 2010).

Οι δύο αυτοί μηχανισμοί μεταφοράς της ανθρώπινης συμπεριφοράς δε θα πρέπει να εξετάζονται αποσπασματικά. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας της διπλής κληρονομιάς (Henrich and McElreath 2007, Houkes 2012) τόσο η εξέλιξη του πολιτισμικού υποβάθρου όσο και η εξέλιξη των γονιδίων από κοινού έχουν συμβάλει στην εξέλιξη των κοινωνιών και στην εγκαθίδρυση των θεσμών (Boyd and Richerson 1985). Αυτό είναι αυτό που ονομάζεται συνεξέλιξη γονιδίων και πολιτισμικού υποβάθρου και επιτρέπει στα άτομα να αναπτύξουν την ικανότητα ταχύτερης προσαρμογής στις πιέσεις που αφορούν στο περιβάλλον στο οποίο συναναστρέφονται και λειτουργούν σε σχέση με το αν επιδρούσαν στη διαδικασία προσαρμογής μόνο τα γονίδια ή μόνο η κοινωνική μάθηση. Εξάλλου, η κοινωνική μάθηση απαιτεί κάποιους διανοητικούς μηχανισμούς από τα άτομα οι οποίοι διαμορφώνονται μέσω της φυσικής επιλογής (Boyd and Richerson 2005). Η θεωρία της διπλής

κληρονομιάς υποστηρίζει τη σύνδεση του DNA με το RNA. Το τελευταίο αντικατοπτρίζει -πέραν άλλων- και τις επιδράσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος ενός ατόμου στον εγκέφαλό του, με αποτέλεσμα να αποτελεί κρίσιμο μέγεθος για την ερμηνεία συμπεριφορών όπως είναι τα συναισθήματα, ο αλτρουισμός, η δημιουργικότητα, κλπ. (Miller 2009, Πετράκης 2017).

2.3 Η Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου

Η μεταβολή των πολιτισμικών αξιών στο πέρασμα του χρόνου είναι ένα ζήτημα που απασχολεί μεταξύ άλλων και την οικονομική επιστήμη καθώς η μεταβολή αυτή είναι υπεύθυνη για την αναμόρφωση της οικονομικής, της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής των κοινωνιών. Οι Boyd and Richerson (2005) θεωρούν ότι η πολιτισμική αλλαγή θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως μια εξελικτική διαδικασία με βάση τη θεωρία του Δαρβίνου, στην οποία κάποιες πολιτισμικές αξίες γίνονται περισσότερο κοινές και άλλες χάνονται.

Η γενικότερη παρατήρηση σχετικά με τη μεταβολή του πολιτισμικού υποβάθρου είναι ότι παραμένει διαχρονικά σχετικά σταθερό «υπό ομαλές συνθήκες». Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει απλά και μόνο αν αναλογιστεί κανείς ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις που διαμορφώνουν το πολιτισμικό υπόβαθρο παραμένουν και εκείνες διαχρονικά σχετικά σταθερές (De Jong 2009, Petrakis and Kostis 2014). Το πολιτισμικό υπόβαθρο εμφανίζεται συχνά σταθερό σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή επειδή οι πολιτισμικές μεταλλάξεις εμφανίζονται σταδιακά (Jones 2006). Η σχετική έρευνα (Johnston 1996) δείχνει ότι γενικώς τα στερεότυπα παρουσιάζουν πολύ μεγάλη αντίσταση στη μεταβολή και τον επαναπροσδιορισμό τους. Τα άτομα που έχουν υιοθετήσει συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν τάση διατήρησης αυτών κατά τη διαδικασία συγκέντρωσης των πληροφοριών. Συνεπώς, δεν εμφανίζουν σημεία μεταβολής των υπάρχοντων στερεοτύπων. Όμως, η έρευνα δείχνει (όπως αναλύεται παρακάτω) ότι όταν τα άτομα διαθέτουν σταθερές διαδικασίες συλλογής των πληροφοριών (ακρίβεια, αρνητικές επαληθεύσεις, έλεγχο και αιτιολόγηση, κλπ.), τότε τείνουν να συλλέγουν πληροφορίες που μπορεί να ευνοούν αλλά μπορεί και να μην ευνοούν τα δημιουργημένα στερεότυπα. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να διαμορφώνονται προϋποθέσεις αλλαγής στερεοτύπων. Το πώς τα άτομα εύκολα επιδεικνύουν ευέλικτες

συμπεριφορές αλλαγής των προτύπων σχετίζεται βεβαίως με την ισχύ των προτύπων αυτών (Johnston 1996).

Έτσι, το γεγονός ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις και κατ' επέκταση το πολιτισμικό υπόβαθρο παραμένουν σταθερά «υπό κανονικές συνθήκες» αφήνει αρκετά περιθώρια προβληματισμού και ελέγχου των συνθηκών αυτών. Όπως υποστηρίζουν οι Boyd and Richerson (2005), η αλλαγή αυτή μπορεί να πηγάζει είτε από τον ψυχισμό του ατόμου καθώς κάποιες ιδέες γίνονται πιο εύκολα κατανοητές ή είναι πιο εύκολα διατηρήσιμες στη μνήμη του ατόμου, είτε από κοινωνικούς παράγοντες διότι κάποιες ιδέες κάνουν τα άτομα πλουσιότερα, αυξάνουν τα ηλικιακά όρια επιβίωσής τους ή μεταβιβάζονται πιο συχνά, και όλη αυτή η διαδικασία γεννά την πολιτισμική αλλαγή. Εκτεθειμένα σε συνθήκες και διαφορετικές αξίες από τις δικές τους, τα άτομα αναπτύσσουν αμυντικό και προσαρμοστικό ταυτόχρονα μηχανισμό που καλείται «πολιτισμικός εκλεκτισμός» (Peterson 1992, Peterson and Kern 1996). Είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου κάποιες συμπεριφορές και αξίες τα άτομα τις αποδέχονται και τις υιοθετούν, ενώ άλλες τις απορρίπτουν και άλλες τις υιοθετούν εν μέρει (Caldwell and Millen 2008, Caldwell et al. 2016). Επίσης, οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο πολιτισμικό υπόβαθρο συνήθως οδηγούν στην ανάγκη για νέες συμπληρωματικές -της αρχικής- αλλαγές (Dressler and Carns 1969). Σημαντικό ρόλο παίζει αν οι νέες συμπεριφορές θεωρούνται κοινωνικά επιθυμητές και χρήσιμες. Έτσι, η σημασία των πολιτισμικών αλλαγών δεν είναι η ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς η αλλαγή μπορεί να επέλθει για παράδειγμα λόγω του ότι η υιοθέτηση μιας συμπεριφοράς κρίνεται απαραίτητη για την επιβίωση του ατόμου ή σε άλλη περίπτωση για να ικανοποιηθούν κάποιες κοινωνικές ανάγκες.

2.3.1 Σταδιακή Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου

Οι παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν εξωγενώς τη δημιουργία και τη διαμόρφωση του πολιτισμικού υποβάθρου μιας κοινωνίας είναι συνδεδεμένοι με συγκεκριμένες συνθήκες οι οποίες επικρατούν στην κοινωνία αυτή. Το γεγονός ότι εξωτερικοί παράγοντες επιδρούν στη διαμόρφωση του πολιτισμικού υποβάθρου έχει επιβεβαιωθεί μερικές χιλιάδες χρόνια πριν¹. Ως εξωτερικές

¹ Η διαμόρφωση του χαρακτήρα και του τρόπου συμπεριφοράς των ανθρώπων από το εξωτερικό τους περιβάλλον, είχε απασχολήσει τον Ηρόδοτο (2.500 χρόνια πριν) και τον Θουκυδίδη (300

επιδράσεις του πολιτισμικού υποβάθρου σημειώνονται παράγοντες οι οποίοι συνήθως αλλάζουν σε πολύ μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα όπως είναι οι διαθέσιμοι πόροι, το κλίμα και εν γένει τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά (McClelland 1961, Diamond 1999, Triandis 2009, Petrakis 2014). Καθότι οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν τις καταβολές για τη διαμόρφωση του πολιτισμικού υποβάθρου μιας κοινωνίας, οποιαδήποτε μεταβολή εμφανίσουν επηρεάζει αντίστοιχα το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο. Η παγκοσμιοποίηση και η παρατηρούμενη γήρανση του πληθυσμού αλλά και εξελίξεις όπως¹ η αντικατάσταση γενεών, η αυξημένη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η αστικοποίηση, η αυξανόμενη ισότητα των φύλων και η αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας οι οποίες έχουν οδηγήσει στη μεταβολή των πολιτισμικών αξιών από υλιστικές σε μεταϋλιστικές, από το 1970 και έπειτα, στοχοποιούνται για την άνοδο λαϊκιστικών απόψεων (cultural backlash hypothesis, Norris and Inglehart 2016, 2019). Οι εξελίξεις αυτές έχουν επιφέρει -και αναμένεται να επιφέρουν- επίσης σταδιακές αλλαγές στη μεταβολή του πολιτισμικού υποβάθρου.

Διαθέσιμοι πόροι, κλίμα, γεωγραφικά χαρακτηριστικά και ακραία φαινόμενα

Η διαθεσιμότητα καθώς και η κινητικότητα των πόρων (Petrakis 2014) επιδρούν σημαντικά στο πολιτισμικό υπόβαθρο. Όσο περισσότεροι πόροι και όσο περισσότερο προσβάσιμοι είναι οι διαθέσιμοι πόροι σε μία κοινωνία τόσο αυξάνεται η πιθανότητα οι άνθρωποι να είναι αισιόδοξοι και να μη διακατέχονται από ανασφάλεια και καχυποψία. Επιπλέον, όταν οι διαθέσιμοι πόροι μετακινούνται εύκολα, τότε αναπτύσσονται ψυχολογίες «τιμής» ως μέσο προστασίας της προσβολής από τρίτους στον εύκολα μετακινούμενου πλούτο. Μια επαναστατική τεχνολογική μεταβολή, η οποία θα επηρεάσει για παράδειγμα τη διαθεσιμότητα των πόρων και την παραγωγική διαδικασία, αναμένεται να προκαλέσει μεταβολή στο πολιτισμικό υπόβαθρο των ατόμων.

π.Χ.) οι οποίοι μελέτησαν τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του βαθμού ευφορίας των εδαφών στην αρχαία Ελλάδα και του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσονται οι πολεμικές διαμάχες (Triandis 2009). Η Αθήνα συγκέντρωνε ανθρώπους που δεν τους άρεσε ο πόλεμος (αφού δεν είχαν να υπερασπιστούν εύφορη γη) και κατά αυτό τον τρόπο ανέπτυξαν τον πολιτισμό της πειθούς και των επιχειρημάτων, δηλαδή τη δημοκρατία (Πετράκης 2010).

¹ Οι εξελίξεις όπως η αντικατάσταση γενεών, η αυξημένη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η αστικοποίηση, η αυξανόμενη ισότητα των φύλων και η αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας λόγω του ότι εντάσσονται στην ανάλυση των Norris and Inglehart (2019) αναλύονται στο μέρος 2.3.3.

Επιδράσεις του κλίματος παρατηρούνται στην ψυχολογία και στο πολιτισμικό υπόβαθρο των μελών της κοινωνίας (McClelland 1961, Tavassoli 2009, Petrakis 2014). Οι χαμηλές θερμοκρασίες συνδέονται με την υιοθέτηση της ιδιωτικότητας και της εσωστρέφειας. Επίσης, τα άτομα είναι πιο πειθαρχημένα και υπακούουν στους όρους και τους κανόνες της κοινότητας (Triandis 1995). Ταυτόχρονα, το κλίμα επηρεάζει την ατομική συμπεριφορά μέσω της «homeostasis¹» (Petrakis 2014) δηλαδή της διαδικασίας με την οποία το ανθρώπινο σώμα, κυρίως μέσω της κυκλοφορίας του αίματος, προσαρμόζεται στο εξωτερικό περιβάλλον (Tavassoli 2009).

Το γεωγραφικό ανάγλυφο της περιοχής αποτελεί έναν έτερο παράγοντα διαμόρφωσης του πολιτισμικού υποβάθρου. Αν το γεωγραφικό ανάγλυφο οδηγεί στην πολιτισμική απομόνωσή της κοινωνίας, τότε αναπτύσσονται ομογενοποιημένες αντιδράσεις και περισσότερο ομογενοποιημένα πολιτισμικά υπόβαθρα. Στην περίπτωση αυτή είναι πιθανόν οι πολιτισμικοί κανονισμοί να επιβάλλονται με μεγαλύτερη ακεραιότητα (tightness) (Triandis 2009, Petrakis 2014).

Επιπλέον, εάν συχνά συμβαίνουν ακραία φαινόμενα (σεισμοί, πλημμύρες, κλπ.), οι άνθρωποι δεν αναπτύσσουν προγραμματικές δραστηριότητες. Εάν μάλιστα αυτό συνδυάζεται με στενότητα πόρων, μεγεθύνει τις διαστάσεις της αβεβαιότητας. Η ύπαρξη όμως πόρων μπορεί να οδηγήσει τα άτομα στο αντίθετο αποτέλεσμα, αυτό του υπερπρογραμματισμού, για λόγους προφύλαξης (Petrakis 2014).

¹ Πρόκειται για την τάση του ανθρώπινου οργανισμού να διατηρεί σταθερό το επίπεδο της πίεσης της κυκλοφορίας του αίματος, κάτι το οποίο ωθεί τον κάθε ανθρώπινο οργανισμό να διαμορφώνει διαφορετική συμπεριφορά ώστε να πετύχει αυτόν το στόχο. Ως αποτέλεσμα ο κάθε οργανισμός διαμορφώνει διαφορετικό μηχανισμό ποσαρμογής στις μεταβολές της θερμοκρασίας, με βάση διάφορες διεργασίες που πραγματοποιούνται στον υποθάλαμο του ανθρώπινου εγκεφάλου και αφορούν στις ορμόνες, τους νευροδιαβιβαστές, τη ντοπαμίνη, τη σεροτονίνη και τη νορεπινεφρίνη, μια διαδικασία που εν τέλει μετουσιώνεται σε κίνητρα και συναισθήματα. Για παράδειγμα, όπως σημειώνει ο Petrakis (2014) χαμηλά επίπεδα ντοπαμίνης συνδέονται με «μελαγχολική» διάθεση η οποία οδηγεί στην αναζήτηση καταστάσεων ανταμοιβής, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μεγαλύτερες αμοιβές σε βάρος της βεβαιότητας, άρα της αναζήτησης του κινδύνου και του κέρδους. Επίσης, η ηλιοφάνεια ενισχύει την παραγωγή της ντοπαμίνης, ενώ η ζέση τη σύνθεση της νορεπινεφρίνης, με αποτέλεσμα η ένταση και η διάρκεια της ηλιακής έκθεσης και κατά συνέπεια η υψηλή θερμοκρασία να δημιουργούν φυσικές και ψυχολογικές στάσεις, οι οποίες ρυθμίζουν ορισμένες συμπεριφορές.

Παγκοσμιοποίηση και γήρανση του πληθυσμού

Η παγκοσμιοποίηση θεωρείται επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που μεταβάλλει τις πολιτισμικές αξίες των κοινωνιών. Μέσω αυτής τα διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα των κοινωνιών επικοινωνούν και αλληλοεπηρεάζονται καθώς μια σειρά από διαδικασίες λαμβάνουν χώρα, όπως η διεξαγωγή εμπορικών συναλλαγών και η μετανάστευση του πληθυσμού. Προς την κατεύθυνση αυτή έχει συμβάλει και η ανάπτυξη της τεχνολογίας. Καθώς η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια αναπόφευκτη διαδικασία τόσο για τις ανεπτυγμένες όσο και για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνίες και τα άτομα προσαρμόζονται στις επικείμενες αλλαγές. Γύρω από τις επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης έχουν αναπτυχθεί δύο σχολές σκέψης. Η πρώτη σχολή βασίζεται στη θεωρία του εκσυγχρονισμού (modernization theory¹) (Inglehart and Baker 2000) υποστηρίζοντας ότι τα διαφορετικά μεταξύ των κοινωνιών πολιτισμικά υπόβαθρα τείνουν να συγκλίνουν λόγω των αλλαγών που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση στις κοινωνικές και οικονομικές δομές. Απόρροια της παγκοσμιοποίησης είναι η δημιουργία ενός πλέγματος πολιτισμικών αξιών (Hermans and Kempen 1998). Το πλέγμα αυτό βασίζεται σε κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των διαφόρων κοινωνιών τα οποία αλληλεπιδρούν με το τοπικό πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών, οδηγώντας τελικά σε μια πολιτισμική μεταμόρφωση με υψηλή συνοχή μεταξύ των πολιτισμικών πεδίων. Η δεύτερη σχολή επικεντρώνεται στο ότι οι αλλαγές που έχουν συνοδεύσει την παγκοσμιοποίηση δεν έχουν καταφέρει να κάμψουν την «αντοχή» παραδοσιακών αξιών. Ο DiMaggio (1994) υποστηρίζει ότι η αντίσταση των παραδοσιακών αξιών στην αλλαγή πηγάζει από το γεγονός ότι αυτές οι αξίες είναι ανεξάρτητες από την οικονομική αλλαγή.

¹ Η βασική επιχειρηματολογία της θεωρίας αυτής βασίζεται στην οικονομική μεγέθυνση, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί νέες κοινωνικές και οικονομικές δομές: εξειδίκευση της εργασίας, βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος, κλπ. Παράλληλα μια σειρά από απρόβλεπτες αλλαγές συντελούνται, όπως αλλαγές στο ρόλο των γυναικών στην κοινωνία, έμφαση σε πιο θηλυκές αξίες, εμπιστοσύνη στους θεσμούς, μείωση της θνησιμότητας (Inglehart and Baker 2000). Η σύγκλιση του πολιτισμικού περιβάλλοντος διαφορετικών κοινωνιών οφείλεται και στη δυνατότητα που προσφέρει το διεθνές εμπόριο καθώς άνθρωποι από διάφορα σημεία του πλανήτη χρησιμοποιούν τα ίδια αγαθά για να καλύψουν τις ίδιες ανάγκες δημιουργώντας ένα κοινό πλαίσιο κανόνων και συμπεριφοράς. Αξίες οι οποίες κυριαρχούν στις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης, όπως ο καταναλωτισμός, η ιδιωτικότητα και η ελευθερία της έκφρασης αρχίζουν να υιοθετούνται από παραδοσιακές κοινωνίες, οι οποίες είναι στη φάση της ανάπτυξης.

Η γήρανση του πληθυσμού αποτελεί ακόμα ένα αίτιο των βαθμιαίων αλλαγών στο πολιτισμικό υπόβαθρο των διαφόρων κοινωνιών, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μια τάση η οποία παρατηρείται σε όλες τις κοινωνίες ανεξαρτήτως από το επίπεδο ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών. Η τάση αυτή είναι αποτέλεσμα των τεχνολογικών εξελίξεων των τελευταίων δεκαετιών οι οποίες έχουν αυξήσει το προσδόκιμο ζωής και τα χρόνια υγιούς ζωής και έχουν μειώσει σημαντικά τα επίπεδα θνησιμότητας, οδηγώντας σε σημαντική αύξηση του πλήθους των ατόμων άνω των 60 ετών στις κοινωνίες (United Nations 2017).

Σαφώς, τα χαρακτηριστικά της κάθε επικρατούσας ηλικιακής ομάδας σε μία κοινωνία επηρεάζουν σχετικά το πολιτισμικό υπόβαθρο. Ενώ οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις στην προσωπικότητα του ατόμου συντελούνται κατά την εφηβική ηλικία (Borghans et al. 2008), σημαντικές αλλαγές στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας εμφανίζονται -έστω και σε μικρότερο βαθμό- αργότερα στη ζωή. Καθώς τα άτομα μεγαλώνουν γίνονται περισσότερο συναισθηματικά σταθερές προσωπικότητες (Roberts et al. 2006). Ταυτόχρονα, η συμπεριφορά που σχετίζεται με άνοιγμα σε νέες εμπειρίες αποτελεί κάτι το οποίο αυξάνεται στις μικρότερες ηλικίες και μειώνεται στις μεγαλύτερες του πληθυσμού (Roberts et al. 2006). Τα άτομα όσο γηράσκουν έχουν την τάση να γίνονται περισσότερο "μυωπικά" με την έννοια ότι εμφανίζονται περισσότερο προσανατολισμένα στο παρόν ενώ δε δείχνουν να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για μακροπρόθεσμες καταστάσεις. Επιπρόσθετα, οι ηλικιωμένοι θεωρούνται περισσότερο πολιτικά ενεργοί, αποτελώντας πλέον το μεγαλύτερο μέρος της βάση του εκλογικού σώματος και βασίζονται περισσότερο σε παραδοσιακές και υλιστικές αξίες. Αυτό έχει αντίκτυπο στα εκλογικά αποτελέσματα. Ταυτόχρονα, γίνονται πιο εύκολα υποστηρικτές τάσεων όπως ο λαϊκισμός (Norris and Inglehart 2016, 2019, Rodrik 2019), με την παραδοχή ότι η μεταβολή των πολιτισμικών αξιών οφείλεται για την άνοδο του λαϊκισμού, αντιβαίνοντας με αυτό τον τρόπο στην παρατηρούμενη από το 1970 μεταστροφή των πολιτισμικών αξιών από υλιστικές σε μεταυλιστικές (cultural backlash hypothesis, Norris and Inglehart 2019) (βλέπε μέρος 2.3.3). Οι παραπάνω αλλαγές στο πολιτισμικό υπόβαθρο δε συμβαίνουν ξαφνικά και έτσι μπορούν να χαρακτηριστούν ως σταδιακές.

2.3.2 Ξαφνική Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου

Στο παρόν υπομέρος παρουσιάζονται περιπτώσεις όπου η αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου συμβαίνει έπειτα από ένα εξωτερικό σοκ είτε από κάποιο πολιτισμικό σοκ και μπορεί να χαρακτηριστεί ως ξαφνική.

Εξωτερικά σοκ: Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008

Τα εξωτερικά σοκ προκαλούν σοβαρές και κρίσιμες αλλαγές στο πολιτισμικό υπόβαθρο. Είναι γεγονός ότι η κρίση τείνει να «γεννά» ή να επιταχύνει τις πολιτισμικές αλλαγές, οι οποίες αν γίνουν αποδεκτές μία φορά, εξαιτίας της κρίσης, τείνουν να αποκτούν μόνιμο χαρακτήρα. Οι αλλαγές αυτού του τύπου μπορούν να προκαλέσουν υψηλό στρες στα άτομα (Eschbach et al. 2001) επηρεάζοντας την ψυχολογική προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες και μπορεί να αποτελέσουν -αναλόγως με την ένταση της αλλαγής- ένα ισχυρό σοκ για το πλαίσιο των πολιτισμικών αξιών που τους χαρακτηρίζει. Αποτέλεσμα είναι μια αλλαγή στο πολιτισμικό υπόβαθρο, η οποία όμως είναι συνήθως αρκετά πιο γρήγορη από τη σταδιακή μεταβολή που περιγράφηκε παραπάνω.

Παράδειγμα θεωρείται η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η οποία έχει επηρεάσει τις περισσότερες οικονομίες σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι οικονομικές εξελίξεις επηρεάζουν σημαντικά το πολιτισμικό υπόβαθρο των ατόμων. Έτσι, η οικονομική κρίση εκτός από τις οικονομίες φαίνεται ότι επηρεάζει και τις κοινωνίες και πιο συγκεκριμένα το πολιτισμικό υπόβαθρο και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των μελών των κοινωνιών (Magee et al. 2013). Αποτέλεσμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης ήταν να δημιουργηθούν σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις στους οικονομικά δρώντες που οδήγησε στη δημιουργία σημαντικού άγχους και ψυχολογικής πίεσης (Eschbach et al. 2001, Petrakis 2011, Sargent-Cox et al. 2011). Οι υποστηρικτές της υπόθεσης της «οικονομικής ανασφάλειας» (Insecurity Hypothesis) υποστηρίζουν ότι το οικονομικό άγχος, η ανασφάλεια και η λιτότητα που βίωσαν τα άτομα ως απόρροια της κρίσης μετέβαλαν τις πολιτισμικές τους αξίες και ευθύνονται για την άνοδο του λαϊκιστικού κύματος (Norris and Inglehart 2019, Rodrik 2019) (βλέπε μέρος 2.3.3).

Πολιτισμικό σοκ: Μετανάστευση

Επίσης, σημαντική είναι και η έννοια του πολιτισμικού σοκ. Ο Oberg (1960) όρισε τον όρο «πολιτισμικό σοκ» ως το *«άγχος που προκύπτει από την απώλεια όλων των γνωστών σημείων και συμβόλων κοινωνικής συναναστροφής»*. Ο Weaver (1994) αναφέρει ότι ένα πολιτισμικό σοκ μπορεί να προκύψει λόγω της απώλειας γνωστών σημείων αναφοράς, της διάσπασης των διαπροσωπικών επικοινωνιών ή μιας κρίσης ταυτότητας. Ως πολιτισμικό σοκ θα μπορούσε να οριστεί μια αλλαγή η οποία οδηγεί τα άτομα και τις κοινωνίες να αντιμετωπίσουν περιστάσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από συνθήκες διαφορετικές σε σχέση με το προηγούμενό τους πολιτισμικό «περιεχόμενο» (Χία 2009).

Η είσοδος ενός ατόμου σε μια κοινωνία -η οποία χαρακτηρίζεται από ένα διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο σε σύγκριση με το δικό του- υπό τις συνθήκες της μετανάστευσης αποτελεί ένα παράδειγμα πολιτισμικής μεταβολής (Oberg 1960). Αυτή η αλλαγή οδηγεί τους μετανάστες να μην μπορούν να κατανοήσουν την ιδεολογία και τη συμπεριφορά των μελών της νέας κοινωνίας με αποτέλεσμα να μην αντιλαμβάνονται γιατί οι άνθρωποι αυτοί συμπεριφέρονται με τον τρόπο που συμπεριφέρονται και το πως θα πρέπει οι ίδιοι να συμπεριφερθούν (Χία 2009). Υπό αυτές τις συνθήκες, το άτομο είναι πιθανό να υποφέρει -πλήρως ή εν μέρη- από ψυχολογικά συμπτώματα (κατάθλιψη, άγχος, κλπ.) (Hess 1994, Mio 1999). Όσο αυτά τα συμπτώματα μεγεθύνονται το άτομο δε νιώθει ελεύθερο με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η διαδικασία προσαρμογής στη νέα κατάσταση. Γενικώς, η μετανάστευση οδηγεί στην ιδιωτικότητα και την εσωστρέφεια αφού περιέχει το βασικό στοιχείο της αποκόλλησης από την ομάδα και της επιβίωσης με ατομικούς πόρους (Pettrakis 2014). Θα πρέπει λοιπόν το άτομο να προσαρμοστεί στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από διαφορετικό τρόπο ζωής, συνθήκες διαβίωσης και επιχειρηματικές πρακτικές. Ωστόσο, η προσαρμογή αυτή δεν μπορεί παρά να είναι μακροπρόθεσμη (Chiswick and Miller 2005, Zorlu and Hartog 2005).

2.3.3 Μεταβολή Πολιτισμικών Αξιών και Λαϊκισμός: Σταδιακή/ Ξαφνική Αλλαγή του Πολιτισμικού Υποβάθρου

Μια περίπτωση σταδιακής αλλαγής του πολιτισμικού υποβάθρου αφορά εξελίξεις οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως στις ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου. Πρόκειται για μια «ήσυχη επανάσταση (silent revolution)» των κοινωνικών συμπεριφορών (Inglehart 1990) που οι Norris and Inglehart (2019) ονομάζουν πολιτισμική αρνητική αντίδραση (cultural backlash) και βασίζεται σε εξελίξεις όπως η αντικατάσταση γενεών, η αυξημένη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η αστικοποίηση, η αυξανόμενη ισότητα των φύλων και η αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας. Πιο συγκεκριμένα:

- Αντικατάσταση γενεών. Οι Norris and Inglehart (2019) εντοπίζουν την ύπαρξη τεσσάρων ευρύτερων γενεών με τις τελευταίες να έρχονται να αντικαταστήσουν τις πρώτες. Πρόκειται: α) για τη γενιά που έζησε τον πρώτο και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τη μεγάλη ύφεση του 1929 (όσοι δηλαδή γεννήθηκαν την περίοδο από το 1900 έως το 1945), β) τους Baby Boomers οι οποίοι είναι ουσιαστικά η μεταπολεμική γενιά που έζησε την αυξανόμενη ευημερία και την επέκταση του κράτους πρόνοιας (όσοι δηλαδή γεννήθηκαν την περίοδο από το 1946 έως το 1964), γ) τη γενιά Generation X οι οποίοι κοινωνικοποιήθηκαν κατά την εποχή της σεξουαλικής απελευθέρωσης και της διαμαρτυρίας των φοιτητών (όσοι γεννήθηκαν την περίοδο από το 1965 έως το 1979), και δ) τους Millennials οι οποίοι ενηλικιώθηκαν κατά την εποχή των νέο-φιλελεύθερων οικονομικών και της παγκοσμιοποίησης (όσοι γεννήθηκαν κατά την περίοδο από το 1980 έως το 1996). Οι διαγενεακές διαφορές προκύπτουν από τις ιστορικές εμπειρίες κατά τη χρονική περίοδο στην οποία πραγματοποιήθηκε η γέννηση, κάτι το οποίο έχει εγκαθιδρυθεί στις στάσεις και τις αξίες των ατόμων. Κάθε μέρα, κάθε κοινωνία χάνει κάποια μέλη παλαιών γενιών και κερδίζει κάποια νέα μέλη από τις νέες γενιές με όλη αυτή τη διαδικασία να οδηγεί σε ένα μετασχηματισμό των στάσεων και των συμπεριφορών ολόκληρης της κοινωνίας, που πραγματοποιείται σταδιακά στο χρόνο. Πρόκειται για μια διαδικασία μακροπρόθεσμης πολιτισμικής αλλαγής.

- Η αυξημένη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται πολύ σημαντική αύξηση της συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στις δυτικές κοινωνίες με αποτέλεσμα να μετατοπιστούν οι στάσεις των κοινωνιών σε περισσότερο φιλελεύθερες απόψεις. Σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει παρατηρηθεί τριπλασιασμός των εγγραφών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε σχέση με το 1970 (Norris and Inglehart 2019). Ακόμα πιο σημαντική είναι η αύξηση της συμμετοχής γυναικών στην εκπαίδευση η οποία τετραπλασιάστηκε κατά την περίοδο αυτή. Επίσης, η παγκοσμιοποίηση έχει καθοδηγήσει σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις αυτές μέσω της αύξησης της ζήτησης για γνώσεις τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και μέσω της αύξησης της κινητικότητας των πληθυσμών.
- Η αστικοποίηση. Ένα ακόμη φαινόμενο το οποίο έχει οδηγήσει σε αλλαγή των συμπεριφορών των κοινωνιών είναι το γεγονός ότι σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο και κυρίως σε δυτικές οικονομίες, έχει πραγματοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες μια βίαιη αστικοποίηση, με τον πληθυσμό τους όχι απλά να συγκεντρώνεται σε συγκεκριμένες πόλεις χωρίς τις κατάλληλες υποδομές, αλλά να πολλαπλασιάζεται με ταχύτατους ρυθμούς. Πρόκειται για μια παγκόσμια διαδικασία που ξεκίνησε από τις παγκοσμιοποιημένες δυνάμεις της αποικιοκρατίας και της βιομηχανικής επανάστασης. Η τάση αυτή έχει οδηγήσει στην αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας στις μεγάλες πόλεις, κάτι που έχει οδηγήσει σε διάσπαση των πολιτισμικών αξιών που ίσχυαν και σε μεταστροφή σε νέους συνδυασμούς πολιτισμικών αξιών.
- Η αυξανόμενη ισότητα των φύλων. Τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν επέλθει σημαντικές ανατροπές στις σχέσεις των δύο φύλων, εξαιτίας των επιτευγμάτων της επιστήμης, των νέων φιλοσοφικών και ιδεολογικών ρευμάτων της Δύσης και των συνεχών κοινωνικών αγώνων για την κατοχύρωση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων της γυναίκας. Καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας, έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές πρωτοβουλίες για την προώθηση της ισότητας των φύλων, επίτευξη βελτιώσεων στην εκπαίδευση των γυναικών και επίτευξη προόδου στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ ανδρών και

γυναικών όσον αφορά τις αποδοχές, την απασχόληση και τα δικαιώματα ως μέλη μιας κοινωνίας.

- Η αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας. Η τάση αύξησης της εθνικής ποικιλομορφίας των μεταβιομηχανικών κοινωνιών ενισχύθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες από τη σημαντική αύξηση της εισροής μεταναστών στις κοινωνίες και από τα μειωμένα ποσοστά γονιμότητας των λευκών πληθυσμών, σε συνδυασμό με τα υψηλότερα ποσοστά γονιμότητας των μη λευκών. Οι νεώτερες γενιές τείνουν επίσης να συνηθίζουν να ζουν σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Οι Norris and Inglehart (2019), λοιπόν, σημειώνουν ότι για περισσότερα από 40 έτη και μέχρι σήμερα έχουν επικρατήσει συνθήκες που κάνουν τη διαβίωση σχετικά εξασφαλισμένη (existential security) με αποτέλεσμα προτεραιότητα των κοινωνιών να μην είναι τόσο η διασφάλιση του βέβαιου και ασφαλούς μέλλοντος αλλά η επικράτηση άλλων αξιών που επικεντρώνονται σε αξίες όπως η ελεύθερη επιλογή και έκφραση. Έτσι, οι συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω έχουν συρρικνώσει σταδιακά το μέγεθος των κοινωνικών τομέων που προσκολλώνται στον κοινωνικό συντηρητισμό και σε παραδοσιακές αξίες, ενώ διευρύνουν τα τμήματα του πληθυσμού που υποστηρίζουν κοινωνικά φιλελεύθερες στάσεις και μεταϋλιστικές αξίες. Οι τάση αυτή φαίνεται να παρατηρείται μόνο σε χώρες υψηλού εισοδήματος και όχι σε αναπτυσσόμενες οικονομίες.

Η άνοδος των μεταϋλιστικών αξιών αποτελεί μέρος μιας πολύ ευρύτερης πολιτισμικής μετατόπισης με αποτέλεσμα να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία του περιβάλλοντος, τα ειρηνευτικά κινήματα, τη σεξουαλική απελευθέρωση, τη στήριξη της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ισότητα των φύλων, το σεβασμό των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων, την προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες και των μειονοτήτων και τις διεθνείς συνεργασίες. Αυτές οι μετατοπίσεις συνδέονται επίσης με την απομάκρυνση από το να δίνουν προτεραιότητα σε ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομική μεγέθυνση και τη συμμετοχή σε πολιτικές διαδικασίες, όπως η ψηφοφορία, η συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα και οι εθελοντικές ενώσεις, οι οποίες έδωσαν τη θέση τους σε διαδηλώσεις και ακτιβισμό ειδικά μεταξύ των ατόμων που ανήκουν στις νεότερες γενιές.

Οι άνθρωποι θεωρούν δεδομένο τον κόσμο στον οποίο γεννιούνται κάτι το οποίο φαίνεται απόλυτα φυσιολογικό. Οι νεότερες γενιές, μεγαλώνοντας υπό πολύ πιο ασφαλείς συνθήκες σε σχέση με τις παλαιότερες, δημιούργησαν διαφορετικές κοινωνικές προδιαγραφές και συμπεριφορές και αντικαθιστώντας έτσι τις αντίστοιχες συμπεριφορές των παλαιότερων γενιών οι πολιτισμικές αξίες άρχισαν αν μετατρέπονται σταδιακά. Βέβαια, χρειάστηκαν δεκαετίες για να συμβεί αυτό. Οι πολιτισμικοί κανόνες των κοινωνιών υψηλού εισοδήματος άλλαξαν με το πέρασμα των ετών, πράγμα που σήμαινε ότι το χάσμα μεταξύ των σύγχρονων συνθηκών και του κόσμου στο οποίο γεννήθηκε κάποιος ήταν πολύ μικρότερο για τους Millennials και μετά για τη γενιά του μεσοπολέμου. Αντίστροφα, με την πάροδο του ετών, οι παλαιότερες γενιές γνώρισαν ένα αυξανόμενο χάσμα μεταξύ των κανόνων του κόσμου μέσα στον οποίο είχαν γεννηθεί και του κόσμου στον οποίο ζούσαν. Οι νεότερες γενιές γνώρισαν μεγαλύτερη ισότητα των φύλων, ανεκτικά σεξουαλικά πρότυπα και πολιτισμική ποικιλομορφία από τη γέννησή τους και φάνηκαν εξοικειωμένοι σε αυτό. Για πολλούς ηλικιωμένους, οι γάμοι μεταξύ ομοφυλοφίλων, η παρουσία γυναικών σε ηγετικές θέσεις, η πολυπολιτισμική ποικιλομορφία στις πόλεις, ήταν αρκετά μακριά από τις παραδοσιακές αξίες στις οποίες είχαν μάθει να ζουν και είχαν γνωρίσει από την παιδική ηλικία. Η διαδικασία της πολιτισμικής αλλαγής ενισχύθηκε από την ευρεία μετανάστευση, την αύξηση της πρόσβασης στην εκπαίδευση και την αστικοποίηση. Ο ρυθμός της μακροπρόθεσμης πολιτισμικής αλλαγής μπορεί να επιταχυνθεί ή να εξασθενήσει από τις επιδράσεις της συγκεκριμένων χρονικών περιόδων που συνδέονται με τις μεταβολές των οικονομικών συνθηκών και τη μετανάστευση του πληθυσμού.

Όπως σημειώνει ο Inglehart (1988), η εμφάνιση μεταϋλιστικών αξιών συνδέεται με χαμηλότερο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης (Διάγραμμα 2.1). Η εμφάνιση του προτεσταντισμού και της προτεσταντικής ηθικής στις παραδοσιακές κοινωνίες οδήγησε στην εμφάνιση του καπιταλισμού που συνοδεύτηκε από ταχεία οικονομική μεγέθυνση και αφθονία. Αυτό με τη σειρά του οδήγησε σε ενίσχυση της ασφάλειας για το μέλλον και μεταστροφή σε περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες και λιγότερο σε υλιστικές/ παραδοσιακές αξίες. Αυτός είναι και ο λόγος που όταν το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα παρουσιάζει σταθερότητα, παρατηρείται αύξηση της τάσης προς μεταϋλιστικές αξίες και σε χαμηλότερο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης (Inglehart 1988).

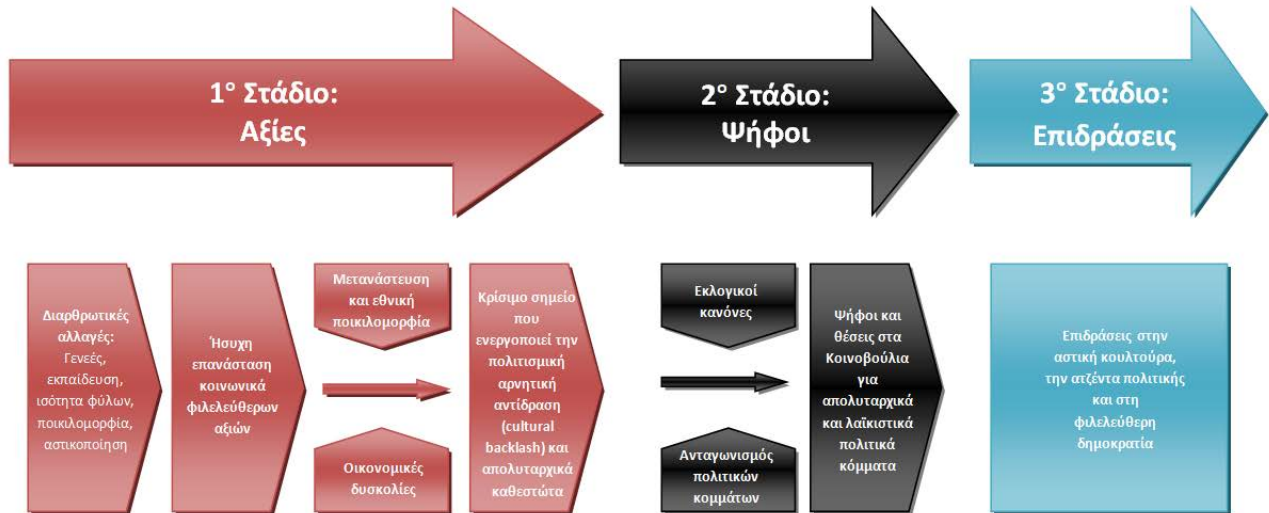
Διάγραμμα 2.1. Από υλιστικές σε μεταϋλιστικές αξίες και η σχέση με την οικονομική μεγέθυνση

Πηγή: Inglehart (1988).

Έτσι, όλη αυτή η διαδικασία αλλαγής των κοινωνιών και η μεταστροφή σε περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες για τις νεότερες γενιές (εξαιτίας όλων των παραγόντων που αναφέρθηκαν παραπάνω) ωθεί τις παλαιότερες γενιές στο να αντιδρούν στη μεταστροφή προς αξίες οι οποίες δε συμβαδίζουν με τις υλιστικές αξίες που έχουν γαλουχηθεί και ενηλικιωθεί. Αντίστοιχα, και η αστικοποίηση των κοινωνιών ωθεί τις παραδοσιακές επαρχιακές κοινωνίες να αντιδρούν στη μεγάλη συγκέντρωση δύναμης και στην εθνική ποικιλομορφία (Wilkinson 2019). Αποτέλεσμα των αντιδράσεων αυτών είναι να ενισχύονται αντιδραστικά ρεύματα με σκοπό τη διατήρηση ή την ενίσχυση παραδοσιακών αξιών. Ένας τρόπος για να γίνει αυτό είναι μέσω της δύναμης της ψήφου και πιο συγκεκριμένα μέσω της στήριξης σε πολιτικά κόμματα που έχουν τις βάσεις τους σε απολυταρχικά καθεστώτα (authoritarian reflexes). Αποτέλεσμα όλης αυτής της αντίδρασης είναι η αύξηση των ψηφοφόρων που στηρίζουν λαϊκιστικά κόμματα. Οι Norris and Inglehart (2019) αναφέρουν ότι ενώ οι παραδοσιακοί (traditionalists) μπορεί να είναι λιγότεροι σε πλήθος αλλά συμμετέχουν πολύ ενεργά στις εκλογικές αναμετρήσεις και γενικότερα είναι πολιτικά ενεργοί. Όλη αυτή η διαδικασία αναπόφευκτα οδηγεί σε συνολικότερες μεταβολές του πολιτισμικού υποβάθρου των κοινωνιών και περιγράφεται στο Διάγραμμα 2.2.

Διάγραμμα 2.2. Η υπόθεση της πολιτισμικής αρνητικής αντίδρασης (cultural backlash hypothesis)

Πηγή: Norris and Inglehart (2019).

Οι ρίζες της αύξησης του λαϊκιστικού κύματος μπορεί να επαφένται σε δύο διαφορετικούς ευρύτερους παράγοντες οι οποίοι θέτουν τον προβληματισμό για το αν οι οικονομικές εξελίξεις ή αν το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι υπεύθυνα για την αύξησή του (Rodrik 2019). Οι ρίζες αυτές εξηγούνται από (Norris and Inglehart 2019, Rodrik 2019):

α) τη θεωρία της πολιτισμικής αρνητικής αντίδρασης (cultural backlash thesis) που σχετίζεται με σταδιακή αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου. Με βάση τη θεώρηση αυτή η υποστήριξη σε λαϊκιστικά ρεύματα δύναται να εξηγηθεί ως μια οπισθοδρομική αντίδραση από εκείνα τα τμήματα του πληθυσμού που ήταν κάποτε κυρίαρχα απέναντι στην προοδευτική αλλαγή των αξιών. Πρόκειται δηλαδή για τη διαδικασία που αναλύθηκε παραπάνω και περιγράφεται από το Διάγραμμα 2.2.

Εάν η θεωρία της «πολιτισμικής αρνητικής αντίδρασης» είναι αληθής, τότε αυτό το επιχείρημα προβλέπει ότι η πιο ισχυρή υποστήριξη στα λαϊκιστικά κόμματα εντοπίζεται μεταξύ των παλαιότερων γενεών, ατόμων χωρίς ανώτερη εκπαίδευση και μεταξύ των παραδοσιακών (traditionalists) που αντιτίθενται περισσότερο στις προοδευτικές πολιτισμικές αξίες, όπως στις στάσεις τους έναντι της σεξουαλικότητας, της θρησκείας, της πολυπολιτισμικότητας, του κοσμοπολιτισμού και της

ανοχής προς τους ξένους. Η σκληρή οικονομική ανασφάλεια και τα αυξανόμενα επίπεδα των κοινωνικών ανισοτήτων επίσης μπορούν να ενισχύσουν τις πολιτισμικές μετατοπίσεις, υποδηλώνοντας ένα αλληλεπιδραστικό φαινόμενο στο οποίο οι παραδοσιακές αξίες θα είναι πιο ισχυρές μεταξύ των φτωχότερων και των μεγαλύτερων ηλικιακά ομάδων των εκλογέων.

Εάν ισχύουν τα παραπάνω, οι ψήφοι προς λαϊκιστικά κόμματα είναι δυνατόν να προβλεφθούν από τη γενιά, το επίπεδο εκπαίδευσης, το βαθμό αστικοποίησης, το βαθμό θρησκευτικότητας, το φύλο, την εθνικότητα/φυλή και από παραδοσιακές, συντηρητικές και απολυταρχικές αξίες.

β) την οπτική της οικονομικής ανασφάλειας που συνδέεται με ξαφνική αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου ως εξωγενές σοκ. Η οικονομική ανασφάλεια αποτελεί μια υπόθεση που επικεντρώνεται στις συνέπειες βαθιών αλλαγών που μεταβάλλουν την κοινωνία και το εργατικό δυναμικό στις μεταβιομηχανικές οικονομίες. Εξηγεί το λαϊκισμό ως προϊόν της αύξουσας ανισοκατανομής του εισοδήματος, του αισθήματος της αδικίας των ζημιωμένων των παγκόσμιων αγορών, της δυσαρέσκειας με τα κυρίαρχα κεντροαριστερά κόμματα και της απώλειας της πίστης στην ικανότητα των κυρίαρχων κομμάτων να ανταποκριθούν σε αυτά τα ζητήματα.

Εάν ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε ο λαϊκισμός αναμένεται να έχει τη στήριξη ατόμων που νιώθουν οικονομικά ανασφαλείς, όπως εργατικό δυναμικό χωρίς δεξιότητες, αυτούς που δεν έχουν λάβει τριτοβάθμια εκπαίδευση, άνεργοι, άτομα που ζουν στην επαρχία, συνταξιούχοι και εξαρτώμενοι από κρατικά επιδόματα.

Πρόσφατες μελέτες διασυνδέουν την άνοδο των λαϊκιστικών ρευμάτων με οικονομικά σοκ. Για παράδειγμα, οι Autor et al. (2017) έδειξαν ότι οι ψήφοι υπέρ του Donald Trump στις προεδρικές εκλογές του 2016 συσχετίστηκαν έντονα με το μέγεθος της εμπορικής κρίσης με την Κίνα, καθώς από την ανάλυσή τους προκύπτει ότι όσο μεγαλύτερη αναμενόταν η απώλεια θέσεων εργασίας λόγω της αύξησης των εισαγωγών από την Κίνα, τόσο μεγαλύτερη ήταν η υποστήριξη για τον Donald Trump. Άλλες εμπειρικές μελέτες έδειξαν ότι η υψηλότερη διείσδυση των κινεζικών

εισαγωγών έχει βρεθεί ότι εμπλέκεται στη στήριξη του Brexit στη Βρετανία και στην άνοδο των ακροδεξιών εθνικιστικών κομμάτων ηπειρωτική Ευρώπη (Rodrik 2019). Επίσης, η λιτότητα και τα ευρύτερα μέτρα οικονομικής ανασφάλειας έχουν αποδειχθεί ότι έχουν διαδραματίσει στατιστικά σημαντικό ρόλο.

Η ανάπτυξη των οικονομιών και των κοινωνιών, ο εκσυγχρονισμός αλλά και ζητήματα ανισοτήτων αποτελούν κρίσιμους παράγοντες ώστε να αποσαφηνιστεί εάν τα άτομα αισθάνονται υπαρξιακή ασφάλεια ή όχι σχετικά με τη φυσική τους επιβίωση. Μετά τις δύο πρώτες βιομηχανικές επαναστάσεις η αίσθηση υπαρξιακής ασφάλειας έχει αυξηθεί σημαντικά, αν και αυτό εξαρτάται από το αν οι διαθέσιμοι πόροι και ο πλούτος είναι συγκεντρωμένος στα χέρια λίγων ή όχι. Ταυτόχρονα, όταν η υπαρξιακή ασφάλεια κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα, τότε τα άτομα φαίνεται ότι είναι περισσότερο δεκτικά στους ξένους και σε νέες ιδέες.

Γενικότερα, αν ο αυταρχικός λαϊκισμός έχει τις ρίζες του στα οικονομικά αποτελέσματα, τότε η κατάλληλη θεραπεία του είναι ένας λαϊκισμός που στόχο έχει να καταπολεμηθούν οι οικονομικές αδικίες -πλουραλιστικός όμως στην πολιτική του- που δε βλάπτει αναγκαστικά τη δημοκρατία. Εάν όμως έχει ρίζες στο πολιτισμικό υπόβαθρο και τις αξίες υπάρχουν λιγότερες επιλογές. Η φιλελεύθερη δημοκρατία μπορεί να καταδικαστεί από τη δική της εσωτερική δυναμική και τις αντιφάσεις στις συμπεριφορές των οικονομικά δρώντων (Rodrik 2019).

2.4 Οι Επιδράσεις του Πολιτισμικού Υποβάθρου στην Οικονομική Μεγέθυνση

Στον Adam Smith και συγκεκριμένα στο βιβλίο του με τίτλο «The Theory of Moral Sentiments» (1759) συναντάται -μεταξύ άλλων- η πρώτη αναφορά για το πώς το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει την οικονομική μεγέθυνση. Μετέπειτα υπήρξε μια σχετική σιωπή για το πολιτισμικό υπόβαθρο και τη σημασία του καθώς και την εμπλοκή του στα οικονομικά μοντέλα μέχρι να αποτελέσει ξανά αντικείμενο μελέτης.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '60, τα μοντέλα της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής (rational choice models) βασίζόμενα σε οικονομικές

μεταβλητές αποτέλεσαν τον κυρίαρχο τρόπο ανάλυσης στην οικονομική σκέψη. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην αποσιώπηση του ρόλου του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση των κοινωνιών (Κεφάλαιο 1). Ταυτόχρονα, υπάρχει μια συζήτηση για το αν η έλλειψη στοιχείων για τις πολιτισμικές αξίες που εκφράζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο και η ταυτόχρονη ύπαρξη στοιχείων οικονομικών μεταβλητών οδήγησαν σε αυτή τη στροφή ή αν συνειδητά παραγκωνίστηκε ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου (Inglehart 1988).

Γενικότερα, ο προσδιορισμός και ο αντίκτυπος του πολιτισμικού υποβάθρου είναι ένα ζήτημα το οποίο απασχολεί διάφορες επιστήμες όπως τα οικονομικά (Schumpeter 1934), την κοινωνιολογία (Smith 1759, Weber 1930) και την ψυχολογία (McClelland 1961). Τα αποτελέσματα των περισσότερων από αυτές τις μελέτες δείχνουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομική μεγέθυνση (Minkov and Blagoev 2009). Ο τρόπος με τον οποίο εισήλθε το πολιτισμικό υπόβαθρο στην οικονομική επιστήμη ήταν η πολιτισμική αξία της «εμπιστοσύνης» (Guiso et al. 2006).

Στη βιβλιογραφία αρχικά καταγράφονται αρκετές μελέτες που ακολουθούν μια περισσότερο θεωρητικο-ιστορική προσέγγιση προκειμένου να υποστηρίξουν ότι οι διαφορές των πολιτισμικών αξιών που συνθέτουν το πολιτισμικό υπόβαθρο μιας κοινωνίας οφείλονται για τις παρατηρούμενες διαφορές στη μεγέθυνση των οικονομιών (Landes 2000, Sen 2002, Boettke 2001, Greif 1994). Ο Weber στο βιβλίο του «The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism» (1930) χρησιμοποιεί τις θρησκευτικές αξίες για να εκφράσει το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών. Το βιβλίο αυτό αποτελεί την έμπνευση για τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τις οικονομικές επιδόσεις και τις θρησκευτικές αξίες. Η τεκμηρίωση των επιπτώσεων του πολιτισμού στη μεγέθυνση δέχεται αρκετές κριτικές διότι στερείται εμπειρικής υποστήριξης (Καράς 2017).

Οι ποσοτικές αναλύσεις άρχισαν εμπεριστατωμένα να αποδεικνύουν το ρόλο του πολιτισμικού υποβάθρου (Καράς 2017) και έγιναν δυνατές μετά την εμφάνιση διαπολιτισμικών συνόλων δεδομένων όπως της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών (European Value Systems Study Group (EVSSG) στα τέλη της δεκαετίας του 1970, τώρα χρησιμοποιώντας το όνομα European Values Study- EVS), της

Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (Worldwide Survey Survey - WVS) (Inglehart 1997), της βάσης δεδομένων του Hofstede (Hofstede 1980, 2001), της βάσης δεδομένων του Schwartz (Schwartz 1994, 2006) και της βάσης που προέκυψε μετά τη μελέτη του Global Leadership and Organic Behavior Effectiveness (GLOBE) (House et al. 2004). Το Ευρωβαρόμετρο αποτελεί επίσης μια σειρά από έρευνες της κοινής γνώμης, οι οποίες διεξάγονται τακτικά από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή από το 1973. Οι έρευνες αυτές πραγματοποιούνται σε μια σειρά από ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις χώρες μέλη της. Στις έρευνες αυτές συμπεριλαμβάνονται ερωτήσεις που αντικατοπτρίζουν σαφώς τη στάση των πολιτών απέναντι σε βασικές πολιτισμικές αξίες. Έτσι, από τα τέλη του 20ου αιώνα και έπειτα, παρατηρείται στη βιβλιογραφία μια σταδιακή εμφάνιση αναλύσεων όπου με τη χρήση εμπειρικών μοντέλων αποσκοπούν στο να εξηγήσουν τις επιπτώσεις του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση (Hofstede and Bond 1988, Harisson 1992, Granato et al. 1996, Swank 1996, Marini 2004, House et al. 2004, Noland 2005, Pryor 2005, Alesina and Giuliano 2015).

Οι πολιτισμικές διαστάσεις, σύμφωνα με τον Hofstede (1980), αφορούν στα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών. *«Η διαφορετική επίδοση που η κάθε χώρα σημειώνει σε κάθε διάσταση φανερώνει ότι διαφορετικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν αυτά τα προβλήματα με διαφορετικό τρόπο»* (Hofstede 1980). Με εξαρτημένη μεταβλητή τους ρυθμούς ανάπτυξης μεταξύ 1960 και 1970 και το δείγμα να περιλαμβάνει μόνο χώρες υψηλού εισοδήματος, η έρευνα του Hofstede (1980) καταλήγει ότι κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από χαμηλή αποφυγή αβεβαιότητας (uncertainty avoidance) και χαμηλή απόσταση ισχύος (power distance) πετυχαίνουν συνήθως υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Γενικότερα, με την έρευνα του ο Hofstede (1980, 1991, 2001) κάλυψε ένα σημαντικό κενό στο πεδίο της αξιακής διεθνικής συγκριτικής έρευνας, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά αξιών που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να μετρήσουν το πολιτισμικό υπόβαθρο μια κοινωνίας.

Συμπληρωματικά, οι Franke et al. (1991), παλινδρομούν σε δείγμα 18 χωρών τις πολιτισμικές αξίες του Hofstede με υστερήσεις της οικονομικής μεγέθυνσης για τις περιόδους 1965-1980 και 1980-1987. Συμπεραίνουν ότι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά έχουν την ικανότητα να ερμηνεύσουν πάνω από το

50% της διακύμανσης του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης. Το δείγμα τους συμπεριλαμβάνει τέσσερεις δυτικές αξίες και τέσσερεις κινέζικες αξίες από τη Κινεζική Έρευνα Αξιών (Chinese Values Survey) (Hofstede and Bond 1988).

Ο Schwartz (1994) με τη θεωρία του των πολιτισμικών αξιών επιδιώκει να προσδιορίσει μια σχέση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και σημαντικών κοινωνικών φαινομένων. Από την έρευνα του Schwartz, προκύπτει ότι η οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση προάγει την αυτονομία και την ισονομία και καταστέλλει την ιεραρχία και τη δράση σε ομάδες. Επίσης, το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει τη μεγέθυνση καθώς η ιεραρχία και η ενσωμάτωση σε ομάδες καταπνίγουν τα κίνητρα και τη δημιουργικότητα των ατόμων. Από τη μελέτη του προέκυψε ότι οι επενδύσεις σε διεθνές επίπεδο ήταν περισσότερες για κοινωνίες με χαμηλό σκορ για τις μεταβλητές της ενσωμάτωσης σε ομάδες και της ισονομίας αλλά και ότι η αρμονία ενθαρρύνει τις διεθνείς επενδύσεις.

Ο Inglehart (1997) εντοπίζει ομάδες χωρών που μοιράζονται ίδιες πολιτισμικές αξίες. Βασιζόμενος σε στοιχεία από τρία κύματα της WVS (1970-1971, 1981 and 1990) εξετάζει στη σχέση μεταξύ πολιτισμικού υποβάθρου και οικονομικής μεγέθυνσης. Τα υψηλότερα εισοδήματα οδηγούν τα άτομα στο να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους με εύκολο τρόπο και αυτό οδηγεί τα άτομα στο να αλλάζουν από εκεί και πέρα τις προτεραιότητές τους. Αυτή η αλλαγή προτεραιοτήτων αφορά κυρίως στη στροφή προς περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες (όπως για παράδειγμα η προστασία του περιβάλλοντος, η αποδοχή της ομοφυλοφιλίας, ζητήματα σχετικά με την ποιότητα της ζωής, κλπ.). Το γεγονός ότι σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι κοινωνίες δεν έχουν προσανατολισμό προς την απόδοση οδηγεί, σε μειωμένους ρυθμούς ανάπτυξης.

Οι διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες που διαμορφώνουν το πολιτισμικό υπόβαθρο κάθε κοινωνίας καθοδηγούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και το χαρακτήρα όλων των εμπλεκομένων. Οι διαδικασίες αυτές είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνία με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται διαφορετικές κοινωνικές δομές και άρα διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο μεταξύ των κοινωνιών (Greif 1994). Βέβαια, όπως σημειώνει ο Greif (1994) αυτές οι διαφορές στο πολιτισμικό υπόβαθρο εν τέλει έχουν επιδράσεις σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με την κατανομή του πλούτου, ενώ ταυτόχρονα η οικονομική ανάπτυξη σχετίζεται με τα πολιτισμικά

στερεότυπα και τις συμπεριφορές και τις αξίες των κοινωνιών και την επίδραση αυτών των πολιτισμικών χαρακτηριστικών με τις οικονομικές συναλλαγές.

Ένας τρόπος αποτύπωσης της σχέσης μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και της μεγέθυνσης προσεγγίζεται από κάποιους μελετητές μέσω της πολιτικής επιστήμης και συγκεκριμένα μέσω του όρου «πολιτική κουλτούρα (political culture)» (Putnam 1993, Inglehart 1990). Προς αυτή την κατεύθυνση, οι Jackman and Miller (1996) διερευνούν τη σχέση μεταξύ της πολιτικής κουλτούρας με μια σειρά από μακροοικονομικές μεταβλητές. Ακολουθώντας τη λογική του Inglehart (1990) σχετικά με το πώς περιγράφεται η πολιτική κουλτούρα, οι συγγραφείς καταλήγουν ότι η σχέση μεταξύ πολιτικής κουλτούρας και μεγέθυνσης είναι αρκετά αδύναμη. Τα συμπεράσματά τους έρχονται σε σύγκρουση με τα ευρήματα του Inglehart (1990). Η κριτική που δέχτηκαν σχετικά με τα συμπεράσματά τους βασίζεται στο ότι το δείγμα τους αποτελείται μόνο από τις πλέον προηγμένες χώρες και ότι το μοντέλο που χρησιμοποιείται στην εμπειρική έρευνα είναι μια μορφή περιορισμένης μορφής του μοντέλου μεγέθυνσης. Συνεπώς, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να έχουν παραληφθεί ικανοποιητικές μεταβλητές ελέγχου (Swank 1996, Καράς 2017).

Οι Granato et al. (1996) ακολουθώντας ένα μοντέλο εκτίμησης όπως αυτό των Jackman and Miller (1996) εξετάζουν την επεξηγηματική ικανότητα του ενδογενούς μοντέλου μεγέθυνσης και τη συγκρίνουν με δύο πολιτισμικές αξίες οι οποίες εκφράζουν παράγοντες υποκίνησης (motivational factors): πρόκειται για την παρακίνηση προς επιτεύγματα και για τις μεταϋλιστικές αξίες. Βασιζόμενοι στα στοιχεία της WVS κατασκευάζουν ένα δείκτη ώστε να μετρήσουν το βαθμό κατά τον οποίο η υποκίνηση προς τα επιτεύγματα έχει αντίκτυπο στην οικονομική μεγέθυνση. Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι, σε ένα δείγμα 25 χωρών, η οικονομική μεγέθυνση επηρεάζεται τόσο από οικονομικούς παράγοντες όσο και από το χάρτη των πολιτισμικών αξιών της κοινωνίας, διαδραματίζοντας μάλιστα συμπληρωματικό ρόλο, καθώς ο συνδυασμός των δύο εννοιών είναι σε θέση να ερμηνεύσει πτυχές της μεγέθυνσης που η κάθε μια έννοια ξεχωριστά αδυνατεί.

Το 2009, οι Edwards and Patterson επιχειρούν να επεκτείνουν το μοντέλο των Granato et al. (1996) μελετώντας διαφορετικές χρονικές περιόδους καθώς και χώρες. Κατέληξαν όμως ότι η διασύνδεση του πολιτισμικού

υποβάθρου με τη μεγέθυνση δεν είναι τόσο ξεκάθαρη και σαφής όπως υποστήριζαν οι Granato et al. (1996). Η απόκλιση αυτή αποδόθηκε στην πολιτισμική αλλαγή που διαπίστωσαν πως είχε συμβεί και στα προβλήματα ενδογένειας. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας ως τεχνητές μεταβλητές την παρακίνηση προς τα επιτεύγματα και τις μεταύλιστικές αξίες καταλήγουν ότι η υποκίνηση προς τα επιτεύγματα αποτελεί μια ικανοποιητική ερμηνευτική μεταβλητή της οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ οι υπόλοιπες πολιτισμικές αξίες όχι.

Ο Swank (1996) πραγματοποίησε μια ακόμη μελέτη με σκοπό να αξιολογήσει τα αποτελέσματα των Granato et al. (1996). Προκειμένου να αξιολογήσει τις επιδράσεις του πολιτικού πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση, χρησιμοποιεί δύο μεταβλητές: τον Κομφουκιανό κρατισμό (Confucian statist) και τα κοινωνικά εταιρικά συστήματα (social corporatist systems). Θεωρεί ότι οι δύο μεταβλητές επηρεάζουν με τους εξής μηχανισμούς την οικονομική μεγέθυνση: α) Οι συμπεριφορές γενικευμένης «προσοδοθηρίας» (rent seeking) και λαθρεπιβάτη (free-riding) αναμένεται να είναι μικρότερες σε κοινωνικά εταιρικά συστήματα, και στην περίπτωση του Κομφουκιανού κρατισμού, μπορεί να υπάρξει άμεση επίδραση που αφορά στις βιομηχανικές πολιτικές. β) Αυτές οι δύο μεταβλητές, μέσω της προώθησης της συναίνεσης και της συνεννόησης, μπορεί να τείνουν να παράγουν πολιτική σταθερότητα, η οποία με τη σειρά της προωθεί την οικονομική μεγέθυνση. Ο Swank (1996) έκανε έλεγχο των υποθέσεων αυτών χρησιμοποιώντας το μοντέλο των Granato et al. (1996), προσθέτοντας τις δύο παραπάνω μεταβλητές. Πραγματοποιώντας διάφορους ελέγχους ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων του, καταλήγει ότι και οι δύο μεταβλητές έχουν σημαντική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση.

Ο Marini (2004) βασισμένος στη μελέτη των Granato et al. (1996) χωρίζει την εξέλιξη των οικονομιών σε τρεις φάσεις από τις οποίες διέρχονται ώστε να φτάσουν στην οικονομική μεγέθυνση. Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από παραδοσιακές δομές της οικονομίας με την υπακοή, την πίστη στη θρησκεία και την ανοχή να κυριαρχούν στο πλέγμα των αξιών της κοινωνίας. Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από την ανάγκη για ατομική πρόοδο και γενικευμένη εμπιστοσύνη. Τέλος, στην τρίτη περίοδο οι αξίες οι οποίες φαίνεται ότι επικρατούν είναι η φαντασία και η ανιδιοτέλεια. Ο Marini

(2004) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια αρνητική σχέση μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και των παραδοσιακών αξιών (πρώτη περίοδος) ενώ θετική είναι η σχέση με αξίες όπως η ανεξαρτησία, η λιτότητα και η επιμέλεια. Τέλος, οι αξίες που επικρατούν στην τρίτη περίοδο δε φαίνεται να έχουν στατιστικά σημαντική σχέση με την οικονομική εξέλιξη.

Η μετάβαση μιας κοινωνίας από χώρες χαμηλού εισοδήματος σε χώρες υψηλού εισοδήματος επηρεάζεται από τις πολιτισμικές αξίες (Paldam 2002). Ο Paldam (2002) προσπαθεί να βρει σε ποιο βαθμό οι πολιτισμικές αξίες επηρεάζουν την πορεία μετάβασης (transition path) της κάθε κοινωνίας. Έτσι, χώρες με το ίδιο πλέγμα «βασικών πολιτισμικών αξιών» ακολουθούν την ίδια πορεία μετάβασης. Εστιάζοντας στο επίπεδο της διαφθοράς των κοινωνιών, ο Paldam (2002) υποστηρίζει ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι ένας μικρός επεξηγηματικός παράγοντας καθώς οι χώρες εντός του ίδιου πολιτισμικού χώρου παρουσιάζουν παραπλήσια επίπεδα κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Ο Tabellini (2008, 2010) επιχειρεί να αποτυπώσει το πολιτισμικό υπόβαθρο μέσω τεσσάρων πολιτισμικών αξιών (εμπιστοσύνη, σεβασμός, έλεγχος και υπακοή) έτσι ώστε να μελετήσει τη διασύνδεση του με την οικονομική μεγέθυνση. Οι πολιτισμικές αξίες αυτές σκιαγραφούνται μέσω απαντήσεων σε τέσσερα σχετικά ερωτήματα της WVS. Καταλήγει ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο αποτελεί το μέσο υπό το οποίο οι θεσμοί επηρεάζουν τα οικονομικά αποτελέσματα, καθώς επίσης και ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο διαμορφώνεται από ιστορικά γεγονότα και παράγοντες (όπως οι πολιτικοί θεσμοί και το επίπεδο αναλφαβητισμού) καθώς και τις ευρύτερες επικρατούσες συνθήκες.

Ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα, που έχει εξεταστεί στη σχετική βιβλιογραφία, αφορά στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζονται τα οικονομικά αποτελέσματα από το βαθμό συλλογικότητας των κοινωνιών (Triandis 1995). Ο Triandis (1995) βασιζόμενος στο επίπεδο του ατομικισμού και της συλλογικότητας των κοινωνιών εξετάζει την επίδρασή τους στο οικονομικό αποτέλεσμα. Τα υψηλά επίπεδα συλλογικότητας παρά το γεγονός ότι αποτελούν συγκριτικό πλεονέκτημα για την παραγωγή των τελικών προϊόντων, όταν συνυπάρχουν με παραδοσιακές δομές της κοινωνίας δημιουργούν εμπόδια στην οικονομική μεγέθυνση. Η συλλογικότητα δίνει έμφαση στη λειτουργία του ατόμου στο πλαίσιο της ομάδας αφαιρώντας του την ανάληψη πρωτοβουλιών και την ελευθερία της έκφρασης. Αντίθετα, κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από

ατομικισμό τείνουν να ενισχύουν την οικονομική μεγέθυνση και να ωθούν το άτομο στην ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Ο De Jong (2009) στην ανάλυσή του προσφέρει εξηγήσεις σχετικά με το πώς το πολιτισμικό υπόβαθρο επιδρά στους θεσμούς και στα οικονομικά αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα της εμπειρικής του ανάλυσης επιβεβαιώνουν την αρνητική σχέση του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ με την αβεβαιότητα. Συμπερασματικά, η ανάλυσή του καταλήγει στο ότι οι πολιτισμικές αξίες διαμορφώνουν τον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επηρεάζουν απαραίτητα και τα οικονομικά αποτελέσματα.

Η Williamson (2009) ακολουθώντας τον προσδιορισμό του πολιτισμικού υποβάθρου όπως ορίστηκε από τον Tabellini (2008) και του θεσμικού υποβάθρου όπως ορίζεται από τους Glaeser et al. (2004) υπολογίζει τη διαφορά μεταξύ τυπικών (οικονομικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί θεσμοί) και άτυπων (πολιτισμικό υπόβαθρο) θεσμών και την επίδρασή τους στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών. Διαφοροποιείται -ως προς τα αποτελέσματα της ανάλυσης- από τον Tabellini καθώς εντοπίζει μια σημαντική επίδραση των άτυπων θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη: οι ισχυροί άτυποι θεσμοί είναι καθοριστικοί παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης ανεξάρτητα από τη δύναμη των επίσημων θεσμών. Σε μια αντίστοιχη μελέτη, οι Williamson and Mathers (2011) δείχνουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι οικονομικοί θεσμοί είναι ανεξάρτητα σημαντικά στοιχεία για την επίτευξη οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ όταν εξετάζεται η ταυτόχρονη επίδρασή τους στην οικονομική μεγέθυνση, ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου εξασθενεί. Επιπρόσθετα, οι Mathers and Williamson (2011), χρησιμοποιώντας ένα αντίστοιχο πλαίσιο ανάλυσης, καταλήγουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο αυξάνει κατά περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες την επίδραση των οικονομικών θεσμών στην οικονομική μεγέθυνση. Έτσι, καταλήγουν ότι οι ίδιοι οικονομικοί θεσμοί μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα όταν συνδυάζονται με διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα.

Οι Voigt and Park (2008), χρησιμοποιούν ως μέτρο του πολιτισμικού υποβάθρου τις πολιτισμικές αξίες της μελέτης της GLOBE (House et al. 2004) για το πολιτισμικό υπόβαθρο, την ηγεσία και την οργάνωση. Η υπόθεση που κάνουν είναι ότι μακροπρόθεσμα αναμένεται να υπάρξει στενή αντιστοιχία μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών, καθώς οι θεσμοί που

είναι ασύμβατοι με το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο είναι πιθανό να εξαφανιστούν. Χρησιμοποιούν μια προσέγγιση ταυτόχρονης εξίσωσης ώστε να εξετάσουν την επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, μέσω των θεσμών. Όσον αφορά στην άμεση επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου, τα αποτελέσματά τους είναι ότι όταν χρησιμοποιείται το κράτος δικαίου ως μέτρο για το θεσμικό υπόβαθρο, το πολιτισμικό υπόβαθρο δεν έχει σημαντική επίδραση πέραν εκείνης του κράτους δικαίου, ενώ όταν χρησιμοποιούν ένα μέτρο των πολιτικών θεσμών, ορισμένες πολιτισμικές αξίες εμφανίζονται να έχουν σημαντική επίδραση. Ταυτόχρονα, δεν προκύπτει από την ανάλυσή τους στατιστικά σημαντική έμμεση επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου. Εν κατακλείδι, οι Voigt and Park (2008) διαπιστώνουν ότι ορισμένες συμπεριφορές έχουν σημασία για την οικονομική ανάπτυξη, αλλά ο αντίκτυπος αυτός εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή θεσμικού υποβάθρου που θα χρησιμοποιηθεί.

Οι Sacco and Serge (2009) προτείνουν έναν ενδογενή μηχανισμό οικονομικής μεγέθυνσης που γίνεται βιώσιμος μέσω επενδύσεων στο πολιτισμικό υπόβαθρο, προκειμένου να συνεισφέρουν αναφορικά με τους παράγοντες μέσω των οποίων το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να επηρεάσει την οικονομική μεγέθυνση.

Οι Bucci and Serge (2011) συμπεραίνουν ότι ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση είναι ιδιαίτερα κρίσιμος σε περίπτωση που οι συμπληρωματικότητες που αφορούν στο ανθρώπινο κεφάλαιο είναι σημαντικές. Δημιουργώντας ένα δυαδικό μοντέλο ενδογενούς μεγέθυνσης, όπου χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικοί τύποι κεφαλαίων (ανθρώπινο και πολιτισμικό κεφάλαιο) υποστηρίζουν ότι η επένδυση στο πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί μακροπρόθεσμα να επηρεάσει την οικονομική μεγέθυνση μόνο μέσω της συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο αυτών μορφών συσσώρευσης κεφαλαίου.

Οι Gorodnichenko and Roland (2010, 2011) χρησιμοποιώντας τα δεδομένα της WVS, του Hofstede και του Schwartz για την αποτύπωση του πολιτισμικού υποβάθρου μελετούν την επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν παραγόμενο προϊόν. Καταλήγουν η πολιτισμική αξία «ατομικισμός» έχει πάντα στατιστικά σημαντική σχέση, σε αντίθεση με τις άλλες πολιτισμικές αξίες. Η «ενσωμάτωση» είναι σημαντική αλλά επιδρά αρνητικά. Η «συναισθηματική

αυτονομία», η «πνευματική αυτονομία» και η «ισότητα» είναι από κοινού θετικά στατιστικά σημαντικές. Από την ανάλυσή τους προκύπτει μια ισχυρή αιτιώδη επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στη μακροχρόνια μεγέθυνση και το επίπεδο καινοτομίας (Gorodnichenko και Roland 2010). Συμπεραίνουν ότι ένα πιο ατομικιστικό πολιτισμικό υπόβαθρο καινοτομεί περισσότερο και άρα ευνοεί την οικονομική μεγέθυνση.

Ο Maseland (2013) εστιάζει στην εξήγηση του τρόπου με τον οποίο το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει το θεσμικό υπόβαθρο, και έτσι μέσω αυτής της έμμεσης επίδρασης το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Ως μέτρο του πολιτισμικού υποβάθρου χρησιμοποιεί το ρυθμό επικράτησης του παρασίτου *Toxoplasma gondii* καθώς έχει αποδειχθεί (Flegr 2007) ότι αυτό το παράσιτο έχει επιπτώσεις στην ατομική προσωπικότητα, αφού φαίνεται να συνδέεται με μεγαλύτερη εστίαση στον ανταγωνισμό και την προσωπική επιτυχία, εις βάρος των ανησυχιών για τους άλλους, και με μειωμένη συνείδηση και ηθική. Όταν αλλάζει η προσωπικότητα των ανθρώπων λόγω των παραγόντων αυτών, μειώνεται το επίπεδο της εμπιστοσύνης στην κοινωνία καθώς τα άτομα γίνονται περισσότερο καχύποπτα σε σχέση με τη συμπεριφορά των άλλων (Maseland 2013). Ως μέτρο για τον πολιτισμό, ο Maseland (2013) χρησιμοποιεί την πρώτη κύρια συνιστώσα τεσσάρων μέτρων (απόσταση ισχύος, ατομικισμός/ συλλογικότητα και αποφυγή αβεβαιότητας από τη μελέτη του Hofstede (2001) και δυσπιστία από τη WVS) καθώς και μια αντίστοιχη κύρια συνιστώσα των υποκατηγοριών των Παγκόσμιων Δεικτών Διακυβέρνησης για να μετρήσει την ποιότητα του θεσμικού υποβάθρου. Χρησιμοποιώντας τη στρατηγική εκτίμησης τεχνητών μεταβλητών με το *Toxoplasma gondii* ως τεχνητή μεταβλητή, το βασικό του συμπέρασμα είναι ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο ασκεί σημαντική επίδραση τόσο στο θεσμικό υπόβαθρο όσο και στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Οι Georgas and Berry (1995) εξετάζοντας δεδομένα ψυχολογίας που έχουν σχέση με κοινωνικά χαρακτηριστικά διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, κατέγραψαν ομοιότητες και διαφορές μεταξύ κοινωνιών κατηγοριοποιώντας με τον τρόπο αυτό τις κοινωνίες βάσει των χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς τους. Η κατηγοριοποίηση αυτή είναι χρήσιμη σε ζητήματα συγκρισιμότητας μεταξύ οικονομιών, ενώ ταυτόχρονα είναι χρήσιμη για λόγους μέτρησης και πρόβλεψης των επιδράσεων της ψυχολογίας στο πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών. Οι Georgas et al. (2004) επεκτείνουν τη μελέτη των Georgas and

Berry (1995) προκειμένου να εξετάσουν τη διασύνδεση μεταξύ ομάδων χωρών χρησιμοποιώντας οικολογικές, κοινωνικοπολιτικές και ψυχολογικές μεταβλητές.

Οι Giuliano and Spilimbergo (2014) εξετάζουν πως τα μεγάλα μακροοικονομικά σοκ τα οποία έχει βιώσει κάποιος σε παιδική ηλικία, επηρεάζουν τις προσωπικές του επιλογές και τα ατομικά του χαρακτηριστικά. Συμπεραίνουν ότι αυτές οι καταστάσεις διαμορφώνουν τα κίνητρα των ατόμων και τη γενικότερη στάση τους στη ζωή. Καθώς συντελούνται σε μια ηλικία που η ανθρώπινη προσωπικότητα ζυμώνεται και αναζητά ερεθίσματα από το ευρύτερο της περιβάλλον, οι καταστάσεις αυτές επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσω του υποσυνείδητου. Καταλήγουν ότι τα άτομα τα οποία μεγαλώνουν κατά τη διάρκεια ύφεσης τείνουν να υποστηρίζουν τη μεγαλύτερη κρατική αναδιανομή και να πιστεύουν ότι η τύχη είναι πιο σημαντική από την προσπάθεια για να καθοριστεί η οικονομική επιτυχία στη ζωή. Σε συμφωνία με αυτήν την άποψη μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτά τα άτομα αναπτύσσουν ένα πλέγμα κανόνων και συμπεριφορών τα οποία δρουν αποτρεπτικά για την ανάληψη οποιασδήποτε έκφρασης δημιουργικότητας, επηρεαζόμενα από κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και ψυχολογικές αξίες. Οι ασθενείς οικονομικές επιδόσεις σχετίζονται με υψηλή αβεβαιότητα (Bloom 2011). Καθώς το μέλλον είναι αβέβαιο, οι οικονομικά δρώντες είναι σκεπτικοί ως την εξέλιξη του γεγονότος που επηρεάζει τη συμπεριφορά τους.

Στη σχετική βιβλιογραφία, η εμπιστοσύνη θεωρείται έννοια ταυτόσημη με το πολιτισμικό υπόβαθρο, καθώς επίσης και τη σημαντικότερη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam 1993, Fukuyama 1995). Ο ορισμός της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου διευρύνθηκε από τον Putnam (1993), ο οποίος ουσιαστικά συμπεριέλαβε σε αυτόν και την έννοια της εμπιστοσύνης. Ο Putnam (1993) υποστηρίζει ότι οι διαφορές που παρατηρούνται στις κοινωνικές δομές μεταξύ διαφόρων γεωγραφικών περιοχών μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές στην οικονομική επίδοση των χωρών. Όταν οι κοινωνικές δομές χαρακτηρίζονται ως οριζόντιες και βασίζονται σε κοινές αξίες αλλά και στην εμπιστοσύνη, τότε το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μεγαλύτερο, όπως και τα οικονομικά αποτελέσματα. Ο Fukuyama (1995) αναδεικνύει την άμεση σχέση της εμπιστοσύνης με την οικονομική ανάπτυξη, αν και δεν πραγματοποιεί

διαχωρισμό μεταξύ της θεσμικής εμπιστοσύνης και της εμπιστοσύνης ως πολιτισμική αξία.

Οι Knack and Keefer (1997) πραγματοποίησαν μια πολύ σημαντική συμβολή στο πεδίο του κοινωνικού κεφαλαίου και με βάση τη μελέτη των Putnam et al. (1993) καταλήγουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη και τη συνεργασία (civic cooperation). Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι και η εμπιστοσύνη και η συνεργασία είναι ισχυρότερες σε χώρες με υψηλότερα εισοδήματα και με μικρές εισοδηματικές ανισότητες, με θεσμούς που αποτρέπουν ληστρικές ενέργειες και με καλύτερα εκπαιδευμένους και εθνικά ομογενείς πληθυσμούς. Έτσι καταλήγουν ότι η εμπιστοσύνη μπορεί να αυξήσει την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης και τις διαδικασίες συμβολαιοποίησης.

Σε παρόμοια με τις παραπάνω μελέτες συμπεράσματα καταλήγει ο Whiteley (2000), ο οποίος για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου χρησιμοποιεί έναν δείκτη που αποτελείται από τρεις υποδείκτες της WVS. Οι τρεις αυτοί υποδείκτες αφορούν σε ερωτήσεις σχετικά με την εμπιστοσύνη απέναντι στην οικογένεια, απέναντι σε ξένους πολίτες και στη γενικευμένη εμπιστοσύνη. Καταλήγει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση η οποία μάλιστα είναι αντίστοιχη με αυτή του ανθρωπίνου κεφαλαίου.

Οι Zak and Knack (2001) επεκτείνοντας την έρευνα των Knack and Keefer's (1997) πραγματοποιούν έλεγχο για τη σχέση ενδογένειας μεταξύ της εμπιστοσύνης και της οικονομικής μεγέθυνσης. Καταλήγουν ότι μια αύξηση της εμπιστοσύνης κατά 15 ποσοστιαίες μονάδες αναμένεται να αυξήσει το ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών κατά 1 ποσοστιαία μονάδα. Επιπρόσθετα, συμπεραίνουν ότι ένα μεγάλο μέρος της επίδρασης των τυπικών θεσμών και της ετερογένειας του πληθυσμού στην οικονομική μεγέθυνση πραγματοποιείται λόγω της επίδρασης της εμπιστοσύνης. Με τον τρόπο αυτό, οι Zak and Knack (2001) αναγνωρίζουν την εμπιστοσύνη όχι μόνο ως παράγοντα άμεσης επίδρασης προς την οικονομική μεγέθυνση αλλά και ως κανάλι που οδηγεί στην οικονομική μεγέθυνση.

Οι Beugelsdijk and Van Schaik (2005) εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και οικονομικής μεγέθυνσης και στο γιατί οι διάφορες περιοχές της Ευρώπης παρουσιάζουν διαφορές, επικεντρώνονται στο ρόλο της

εμπιστοσύνης και στο ρόλο της ενασχόλησης των πολιτών με τα κοινά. Συμπεραίνουν, σε πλήρη συσχέτιση με μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, ότι αφού κάνουν έλεγχο των αποτελεσμάτων τους με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου, το κοινωνικό κεφάλαιο σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση των οικονομιών.

Οι Berggren et al. (2007) πραγματοποιούν μια αρκετά πλήρη προσπάθεια ελέγχου της ανθεκτικότητας της σχέσης μεταξύ εμπιστοσύνης και της οικονομικής μεγέθυνσης και καταλήγουν ότι τα αποτελέσματα είναι λιγότερο ανθεκτικά από ότι αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία. Με βάση τους συγγραφείς *«ακόμη και αν η εμπιστοσύνη δεν παρουσιάζει την ανθεκτική σχέση που πιστεύαμε με την οικονομική μεγέθυνση, ο ρόλος της εξακολουθεί να είναι σημαντικός όσο άλλων κλασικών μεταβλητών»* (Berggren et al. 2007: 271).

Οι Akçomak and terWeel (2009) πραγματοποιούν μια μελέτη, η οποία εξετάζει την ύπαρξη έμμεσων επιδράσεων του κοινωνικού κεφαλαίου στην οικονομική μεγέθυνση χρησιμοποιώντας ως κανάλι αυτής της σχέσης το ρόλο της καινοτομίας. Όπως σημειώνουν: *«Ένα υψηλότερο απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο καθορίζεται από τους ιστορικούς θεσμούς, αυξάνει τις καινοτομικές επιδόσεις. Ο λόγος είναι ότι οι επενδύσεις σε καινοτόμες δραστηριότητες είναι επικίνδυνες και οι πάροχοι κεφαλαίων θέλουν να λάβουν δέσμευση ότι τα χρήματά τους δαπανώνται σωστά. Αυτό είναι ευκολότερο σε ένα περιβάλλον στο οποίο οι άνθρωποι εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον. Με τη σειρά του, αυτό αυξάνει το εισόδημα»* (Akçomak and terWeel 2009). Χρησιμοποιώντας στοιχεία από 102 περιοχές της Ευρώπης, συμπεραίνουν ότι η καινοτομία επιδρά με σημαντικό τρόπο στην οικονομική μεγέθυνση και επηρεάζεται από το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο δεν επηρεάζει την οικονομική μεγέθυνση. Έτσι λοιπόν καταλήγουν ότι σε άμεση αλλά σε έμμεση σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με την οικονομική μεγέθυνση.

Με βάση τον Karás (2017) το μοναδικό άρθρο που αναδεικνύει την αρνητική επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου στην οικονομική μεγέθυνση είναι αυτό του Roth (2009). Το θεωρητικό υπόβαθρο πίσω από αυτήν την αρνητική σχέση μεταξύ εμπιστοσύνης και οικονομικής μεγέθυνσης είναι η θεωρία της συλλογικής δράσης του Olson (1982) με βάση την οποία υπάρχει μια αρνητική επίδραση από τη συσσώρευση πολλών ομάδων πίεσης, οι οποίες εμποδίζουν την αποτελεσματική δράση των κυβερνήσεων. Ο Roth (2009)

συμπεραίνει επίσης πως όταν εξαιρούνται οι μεταβατικές χώρες από το δείγμα που χρησιμοποιεί, η σχέση γίνεται καμπυλόγραμμη, πράγμα που σημαίνει ότι σε χώρες με χαμηλή εμπιστοσύνη η αύξηση της εμπιστοσύνης οδηγεί σε υψηλότερη μεγέθυνση. Στις χώρες με υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης, η αύξηση της εμπιστοσύνης οδηγεί σε μείωση της μεγέθυνσης.

Οι Ahlerup et al. (2009) συμπεραίνουν ότι η εμπιστοσύνη και οι τυπικοί θεσμοί (όπως μετρώνται με βάση την ποιότητα διακυβέρνησης) υποκαθιστούν το ένα το άλλο όσον αφορά στη σχέση τους με την οικονομική μεγέθυνση. Οι θεσμοί και η εμπιστοσύνη έχουν θετική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση, ενώ ο όρος αλληλεπίδρασής τους (προκύπτει ως ο πολλαπλασιασμός των δύο μεγεθών) έχει αρνητική επίδραση. Έτσι, προκύπτει ότι η επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου μειώνεται με την ύπαρξη καλύτερων θεσμών και συνεπώς η εμπιστοσύνη παίζει σημαντικό ρόλο όταν οι τυπικοί θεσμοί είναι εξασθενημένοι. Αντίστοιχα, η εμπιστοσύνη επηρεάζει και το βαθμό που οι θεσμοί επιδρούν στην οικονομική μεγέθυνση.

Επιπρόσθετα, σημαντικά παραδείγματα συσχέτισης των πολιτισμικών αξιών που διαμορφώνονται μέσω της θρησκείας και τη διασύνδεσή τους με την οικονομική μεγέθυνση έχουν καταγραφεί από μελετητές.

Ο Weber (1930) υποστήριξε ότι ο προτεσταντισμός διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού και της επακόλουθης ταχείας ανάπτυξης των Δυτικών κοινωνιών (Weber 1958). Κατά τον Weber (1930), ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην αλλαγή της οικονομικής δομής στην Αγγλία από το φεουδαρχισμό στον καπιταλισμό και την ατομική ιδιοκτησία το 17ο αιώνα ήταν η προτεσταντική «ηθική» που έδινε έμφαση στον πλούτο και την αέναη απόκτηση αγαθών. Επιπρόσθετα, τονίζει ότι η συμπεριφορά του σύγχρονου ατόμου έχει καθοριστεί από την επίδραση του προτεσταντισμού, ενώ ταυτόχρονα ο καλβινισμός έδωσε έμφαση στην ατομικότητα και στην ενδυνάμωση των προσωπικών δυνατοτήτων και πρωτοβουλιών. Ο καπιταλισμός θεωρείται όχι μόνο αποτέλεσμα της δομής και της εξέλιξης των κοινωνιών του Δυτικού κόσμου, αλλά και του καλβινισμού καθώς αυτός ήταν που οδήγησε στην απελευθέρωση από τις αναστολές της παραδοσιακής ηθικής σχετικά με την απόκτηση αγαθών (Tayeb 2000).

Οι Barro and McCleary (2003) χρησιμοποιούν τις απαντήσεις από την WVS, στην ερώτηση περί πίστεως των ατόμων στην κόλαση ή/και στον

παράδεισο. Εκτός από τις μεταβλητές «πίστη στην κόλαση» και «πίστη στον παράδεισο», χρησιμοποιήθηκαν και μεταβλητές όπως ο μηνιαίος εκκλησιασμός. Η πίστη στην κόλαση σύμφωνα με τους Barro and McCleary (2003) φαίνεται να συμβάλει θετικά στην οικονομική ανάπτυξη. Στις περισσότερες περιπτώσεις η επιρροή του συντελεστή πίστη στον παράδεισο είναι μηδαμινή. Τέλος, ο εκκλησιασμός εμφανίζεται να έχει αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη των οικονομιών, κάτι που εξηγείται μέσω του κόστους ευκαιρίας λόγω του εκκλησιασμού.

Ο Οικονόμου (2008) αναζητά τις επιδράσεις της ορθόδοξης θρησκείας στην οικονομική μεγέθυνση και συμπεραίνει ότι το βασικό στοιχείο της ορθόδοξης πίστης (ότι δηλαδή όλα τα αγαθά αποτελούν «θεϊκά καταπιστεύματα» και ότι τα άτομα είναι απλά οι χρήστες και οι διαχειριστές του κόσμου) οδηγεί στο ότι η ορθόδοξη χριστιανική αντίληψη δεν αναγάγει στο υψηλότερο σημείο της ιεράρχησης των αξιών την έννοια της ιδιοκτησίας και συνεπώς τη διαδικασία της συσσώρευσης του πλούτου και της οικονομικής μεγέθυνσης. Ταυτόχρονα, η ορθόδοξη πίστη δε σχετίζεται θετικά με τη διαδικασία μεγιστοποίησης του κέρδους. Η θρησκευτική ανατροφή και η ενεργή θρησκευτική συμμετοχή, αυξάνουν την εμπιστοσύνη ανάμεσα στα κυβερνητικά όργανα, ενώ μειώνουν τη μη συμμόρφωση με τους νόμους και τους κανόνες (Guiso et al. 2003). Χώρες με αδύναμη νομική προστασία, όπως χώρες που υπάγονται στο Γαλλικό αστικό δίκαιο και των οποίων η κυρίαρχη θρησκεία είναι η Ρωμαιοκαθολική, είναι συνδεδεμένες με συγκεντρωμένες ιδιοκτησίες και χαμηλή επενδυτική προστασία (Porta et al. 1998).

Κατά τον Kuran (2004, 2007), η υπανάπτυξη που παρατηρείται στη Μέση Ανατολή μπορεί να εξηγηθεί από το κληρονομικό σύστημα, έναν από τους ελάχιστους οικονομικούς κανόνες, που περιλαμβάνονται στο Κοράνι. Σύμφωνα με αυτό, τα δύο-τρίτα από κάθε περιουσία προορίζονται σε μία λίστα συγγενών, ενώ το υπόλοιπο ένα-τρίτο αφορά επιμέρους αρμοδιότητες της διαθήκης. Μέσω αυτού του κληρονομικού συστήματος, ο καθένας είχε ένα λογικό μερίδιο στην ιδιοκτησία και περιοριζόταν η συγκέντρωση πλούτου. Ωστόσο, αυτό το σύστημα παρεμπόδιζε τη διατήρηση επιτυχών επιχειρήσεων ή άλλων περιουσιακών στοιχείων από γενιά σε γενιά.

Οι La Porta et al. (1997) αναζητώντας σε μακροοικονομικό επίπεδο τις επιδράσεις της θρησκείας, εντοπίζουν αρνητική σχέση μεταξύ της ιεραρχικής

θρησκείας (όπως είναι η Ρωμαιοκαθολική) και της εμπιστοσύνης. Αντίθετα, οι Guiso et al. (2003) αναζητώντας αντίστοιχες σχέσεις σε μικροοικονομικό επίπεδο, συμπεραίνουν ότι η θρησκευτική συμμετοχή είναι αυτή που επιδρά στην εμπιστοσύνη. Για όλες τις θρησκείες, η αυξημένη συμμετοχή σε θρησκευτικά γεγονότα σχετίζεται με υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης. Ειδικότερα, η θρησκευτική ανατροφή επηρεάζει αρνητικά την εμπιστοσύνη για τους Καθολικούς, τους Μουσουλμάνους και τους Ινδουιστές, ενώ επηρεάζει θετικά τις Χριστιανικές θρησκείες και τους Προτεστάντες. Η ελευθερία συχνά θεωρείται ως πηγή δημιουργίας πλούτου. Τα ανοιχτά σύνορα και η ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, σε συνδυασμό με υψηλά επίπεδα γνώσης και αυξημένης επιστημονικής έρευνας θεωρούνται ως πηγές ενίσχυσης της ανάπτυξης (Alon and Chase 2005). Την οικονομική μεγέθυνση επηρεάζει και η διαφθορά, η οποία θεωρείται επιζήμια όταν είναι απρόβλεπτη και διαρκής. Σε μία μελέτη του Paldam (2001), αναφέρονται δύο ομάδες θρησκειών, που μειώνουν την αντίληψη των πολιτών για τη διαφθορά, όπως προκύπτει από τον οργανισμό «Διεθνής Διαφάνειας» και είναι ο Μεταρρυθμισμένος Χριστιανισμός (Προτεστάντες και Αγγλικανοί) και η Φυλετική θρησκεία. Κανένα σημαντικό αποτέλεσμα δε διαπιστώθηκε για τις άλλες θρησκείες (Καθολικούς, Ορθόδοξους και Ισλαμιστές).

2.5 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία

Στην ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου οι υποθέσεις που εξετάζονται είναι ότι: α) ο τρόπος με τον οποίο έχει εξελιχθεί το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες όπου έχει οδηγήσει σε μια μετάβαση από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές παραδοσιακές αξίες, και β) κατά τη μετάβαση αυτή παρατηρείται πως όταν επικρατούν μεταϋλιστικές αξίες δίνεται μικρότερη έμφαση στα οικονομικά αποτελέσματα και παρατηρούνται χαμηλότεροι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ, σε αντίθεση με όταν επικρατούν παραδοσιακές αξίες (Inglehart and Baker 2000, Norris and Inglehart 2019).

Έτσι, βασικό πεδίο ενδιαφέροντος του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση. Η διασύνδεση αυτή επιχειρείται να διερευνηθεί μέσω της επιρροής μιας σειράς από πολιτισμικές αξίες οι οποίες το απαρτίζουν. Η παρούσα διατριβή προβαίνει

σε μια εκλεκτική επιλογή πολιτισμικών αξιών (γενικευμένη εμπιστοσύνη, σεβασμός, ανεξαρτησία, εργασιακή ηθική, τάση για ανταγωνισμό και εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς) έκφρασης του πολιτισμικού υποβάθρου των οικονομιών που απαρτίζουν το δείγμα υπό ανάλυση βασιζόμενη σε σημαντικές βιβλιογραφικές αναφορές (Inglehart 1988, Tabellini 2010, Bützer et al. 2013). Οι πολιτισμικές αυτές αξίες συμπληρώνονται από το ρόλο της θρησκείας διότι θεωρείται σημαντική πηγή διαμορφούμενων πολιτισμικών αξιών και νοοτροπίας (Tayeb 2000). Μέσω των ιδεών και πεποιθήσεων που προάγονται από τη θρησκεία και συμβάλουν στο σύστημα αξιών τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας (Weber 1958), η θρησκεία ασκεί επιρροή στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση των οικονομιών (Weber 1958, 2001 (1930), Inglehart 1988, Putnam 1993, Harrison and Huntington 2000, Tayeb 2000, Πετράκης 2010, Petrakis and Kostis 2013). «Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ως ολιστικές περιλαμβάνουν και αρχές που παράγουν ή εμπνέουν οικονομική θεωρία και πρακτική» (Οικονόμου 2008). Μέσα από αυτές τις πολιτισμικές αξίες μπορεί να χαρακτηριστεί το προκύπτων πολιτισμικό υπόβαθρο ως υλιστικό/ μεταϋλιστικό.

Προκειμένου να διερευνηθεί η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση, χρησιμοποιείται μια μη ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (unbalanced panel), για 34 χώρες του ΟΟΣΑ (OECD)¹. Η χρονική περίοδος της ανάλυσης αφορά το διάστημα 1981 - 2019 και διασπάται σε επτά (7) υποπεριόδους βασιζόμενη στα κύματα της Παγκόσμια Έρευνας Αξιών (World Value Survey- WVS) τα οποία είναι: 1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014, ενώ για την περίοδο 2017-2019 τα στοιχεία αντλούνται από την Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών (European Value Study- EVS) (2η δημοσιοποίηση στοιχείων, Ιούλιος 2019). Στοιχεία από την EVS (EVS 1981, 1990, 1999, 2008) συμπληρώνουν αντίστοιχα το δείγμα χωρών και στα υπόλοιπα 6 κύματα της WVS. Το σύνολο δεδομένων επικεντρώνεται στις χώρες του ΟΟΣΑ ώστε να υπάρχει ένα ομοιογενές σύνολο δεδομένων- χωρών με παρόμοια χαρακτηριστικά. Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο η ανάλυση επικεντρώνεται

¹Πρόκειται για τις Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Εσθονία, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, Ιαπωνία, Ιρλανδία, Ισλανδία, Ισπανία, Ισραήλ, Ιταλία, Καναδάς, Κορέα, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Τουρκία, Τσεχία, Φινλανδία, Χιλή.

στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι ότι πρόκειται για ανεπτυγμένες οικονομίες στις οποίες βασίζεται και η ανάλυση των Inglehart and Baker (2000) και των Norris and Inglehart (2019) με βάση τους οποίους κατά τις τελευταίες δεκαετίες στις ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου παρατηρείται μεταστροφή των κοινωνιών από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές αξίες.

Έτσι, το τελικό σύνολο των οικονομιών που εξετάζονται συνίσταται σε μια μη ισορροπημένη ομάδα των χωρών του ΟΟΣΑ. Προκειμένου να εκτιμηθεί η σχέση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και της μεγέθυνσης, χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη εξίσωση εκτίμησης:

$$Ρυθμός\ μεγέθυνσης\ ΑΕΠ_{it} = \alpha_i + \beta * Πολιτισμικό\ Υπόβαθρο_{it} + \gamma * Z_{it} + \lambda_t + u_{it} \quad (1)$$

όπου i αναπαριστά την κάθε οικονομία του δείγματος υπό ανάλυση ($N_{max} = 34$) και t το αντίστοιχο κύμα ($T_{max} = 7$). Η εξαρτημένη μεταβλητή *Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ* αφορά στον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ και αποτελεί τη μέτρηση για την οικονομική μεγέθυνση. Το *Πολιτισμικό Υπόβαθρο* είναι μια μεταβλητή που εκφράζει το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών, Z είναι ένα διάνυσμα μεταβλητών ελέγχου (control variables), α_i είναι ένας σταθερός όρος που αναπαριστά κάποιες σταθερές επιδράσεις που λαμβάνουν χώρα σε κάθε οικονομία (country-specific fixed effects) με σκοπό να καταγραφεί η επιρροή της μη παρατηρούμενης και χρονικά αμετάβλητης ετερογένειας στις χώρες και λ_t είναι μια ψευδομεταβλητή για το κάθε κύμα του δείγματος, η οποία κάνει έλεγχο για συγκεκριμένες επιδράσεις ανά κύμα οι οποίες είναι κοινές σε όλες τις χώρες.

Η εκτίμηση της εξίσωσης (1) γίνεται μέσω της ανάλυσης σταθερών επιδράσεων (fixed effects - FE), η οποία επιτρέπει την ειδική ανά οικονομία ετερογένεια χρησιμοποιώντας διαφορετικό σταθερό όρο ανά οικονομία και μπορεί να εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας τη συνήθη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται χρονικές ψευδομεταβλητές για κάθε κύμα προκειμένου να ενσωματωθούν στην ανάλυση χρονικές επιδράσεις οι οποίες είναι κοινές για όλες τις χώρες του δείγματος. Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (country specific clustered robust estimates of the standard errors) προκειμένου να

γίνει έλεγχος της αυτοσυσχέτισης και της ετεροσκεδαστικότητας για κάθε οικονομία.

Τα αποτελέσματα της εκτίμησης της εξίσωσης (1) υπόκεινται σε έλεγχο ανθεκτικότητας (robustness analysis), ακολουθώντας μιας σειρά από ελέγχους:

- α) προσθήκη μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση. Αφορά στην ένταξη διαφόρων συνδυασμών μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση και παρατήρηση για το αν η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ αλλάζει ή όχι.
- β) διαχωρισμό της χρονικής περιόδου υπό ανάλυση σε δύο χρονικές υποπεριόδους και έλεγχος της σχέσης του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ στις δύο αυτές υποπεριόδους. Η πρώτη χρονική υποπερίοδος ανάλυσης αφορά τα έτη από το 1981 έως το 1994 και η δεύτερη χρονική περίοδος ανάλυσης από το 1995 έως το 2019.
- γ) διαφορετική μέθοδο εκτίμησης των αποτελεσμάτων. Πέρα από τις εκτιμήσεις fixed effects, χρησιμοποιείται επίσης ο εμπλουτισμένος εκτιμητής Generalized Methods of Moments (GMM) (Arellano and Bond 1991) που λαμβάνει υπόψη του την ενδογένεια και τη μη παρατηρήσιμη ετερογένεια (endogeneity & unobserved heterogeneity). Η χρήση του συστήματος GMM βελτιώνει τα αποτελέσματα που λαμβάνονται από την τεχνική fixed effects επειδή το σύστημα GMM αυξάνει την αποτελεσματικότητα των εκτιμητών υπό συμπληρωματικές συνθήκες, δηλαδή την παρουσία της εμμονής (αυτοσυσχέτιση και επιμέρους επιδράσεις) μέσα στο χρόνο (Alonso-Borrego and Arellano 1996). Η διαφορά GMM (Arellano και Bond 1991) αντιμετωπίζει προβλήματα αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιώντας ως εσωτερικά όργανα μεταβλητές με χρονική υστέρηση, τα οποία εμφανίζονται στη δεξιά πλευρά της εξίσωσης. Η παρουσία ενδογένειας μεταξύ των ερμηνευτικών μεταβλητών και η ύπαρξη της συσχέτισης μεταξύ του όρου σφάλματος και της εξαρτημένης μεταβλητής με χρονική υστέρηση υποχρεώνει την εφαρμογή των βοηθητικών μεταβλητών.

Τα αποτελέσματα που λαμβάνονται με τη μέθοδο αυτή αξιολογούνται με την εφαρμογή των ακόλουθων ελέγχων: 1) τον έλεγχο Hansen J (Hansen 1982) της ορθογωνιότητας μεταξύ των εργαλείων και των καταλοίπων, ο οποίος επιτρέπει τον έλεγχο της εγκυρότητας των εργαλείων που

χρησιμοποιούνται για την παλινδρόμηση μέσω της σύγκρισης μεταξύ των εκτιμώμενων στιγμών και των στιγμών του δείγματος (κάτω από την παρουσία της ετεροσκεδαστικότητας ή της αυτοσυσχέτισης το αποτέλεσμα του Sargan τεστ (Sargan 1958) δεν είναι ισχυρό), και 2) τον έλεγχο Arellano και Bond (Arellano and Bond 1991) για τη σειριακή συσχέτιση πρώτης και δεύτερης τάξης, η οποία επιτρέπει να ελεγχθεί η μηδενική υπόθεση της απουσίας της αυτοσυσχέτισης μεταξύ των κατάλοιπων.

Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση αντλούνται από τις παρακάτω πηγές: τα στοιχεία για το ρυθμό μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ προέρχονται από τη βάση World Economic Outlook του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ). Τα στοιχεία για το ρυθμό μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ μετατράπηκαν από ετήσια σε μέσους όρους για το κάθε κύμα. Η πλειονότητα του συνόλου των δεδομένων που συντελούν το πολιτισμικό υπόβαθρο συγκεντρώθηκε από την WVS και συμπληρώθηκε με στοιχεία από την EVS, για αντίστοιχες ερωτήσεις στα αντίστοιχα κύματα. Πιο συγκεκριμένα, για τη μέτρηση του *Πολιτισμικού Υποβάθρου*, χρησιμοποιήθηκε ένα συνολικό μέτρο το οποίο προκύπτει ως η πρώτη κύρια συνιστώσα (principal component) μιας Ανάλυσης Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis - PCA) μιας σειράς πολιτισμικών αξιών των κοινωνιών. Οι πολιτισμικές αξίες που απαρτίζουν το *Πολιτισμικό Υπόβαθρο* είναι: η γενικευμένη εμπιστοσύνη (trust), η ανεξαρτησία (independence), ο σεβασμός (respect), η εργασιακή ηθική (work ethic), ο ανταγωνισμός (competition affinity), η θρησκεία (religion) και η εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς (trust in political institutions). Η μεταβλητή εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς προκύπτει από επιμέρους Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis - PCA) -ερωτήσεων που επιλέχθηκαν από την WVS και της EVS για να εκφράσουν τη μεταβλητή- ως η πρώτη κύρια συνιστώσα (principal component) της ανάλυσης.

Στην εμπειρική ανάλυση χρησιμοποιείται η Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών για να μειωθεί το πλήθος των ανεξάρτητων μεταβλητών αλλά και για να υπάρξει διαβεβαίωση ότι τα αποτελέσματα δεν είναι ευαίσθητα στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται οι μεταβλητές. Δεδομένου ότι η μεταβλητή του πολιτισμικού υποβάθρου είναι ένας δείκτης επιμέρους πολιτισμικών

χαρακτηριστικών, δεν μπορούμε να μιλάμε για το βαθμό στον οποίο τα επιμέρους στοιχεία ασκούν ανεξάρτητη επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση. Αντίθετα, η μεταβλητή του πολιτισμικού υποβάθρου θα πρέπει να ερμηνεύεται ως ένα συνολικό μέτρο.

Για τη μέτρηση της μεταβλητής **«γενικευμένη εμπιστοσύνη»** χρησιμοποιείται η ερώτηση της WVS και της EVS: «Σε γενικές γραμμές, θα λέγατε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι μπορεί να είναι έμπιστοι ή ότι θα πρέπει να είστε πολύ προσεκτικοί στην αντιμετώπιση των ανθρώπων;». Το επίπεδο εμπιστοσύνης σε κάθε χώρα μετράται ως το ποσοστό των ερωτηθέντων που απάντησαν ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης». Να σημειωθεί ότι στο παρόν κεφάλαιο χρησιμοποιείται η γενικευμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη η οποία σαφώς και διαφέρει από την εξατομικευμένη εμπιστοσύνη. Η γενικευμένη εμπιστοσύνη αναφέρεται στην εμπιστοσύνη στα άτομα που προέρχονται τυχαία από την κοινωνία ενώ η εξατομικευμένη εμπιστοσύνη αναφέρεται στην εμπιστοσύνη απέναντι σε άτομα με τα οποία οι ερωτώμενοι έχουν μια συγκεκριμένη σχέση, όπως είναι τα μέλη της οικογένειας, συνάδελφοι, φίλοι, κλπ. Τα αποτελέσματα για αυτούς τους δύο τύπους εμπιστοσύνης ενδέχεται να διαφέρουν σημαντικά. Τα άτομα όμως όταν ρωτούνται ως «γενικά μιλώντας...» δε σκέφτονται πάντα την ευρύτερη έννοια της εμπιστοσύνης, δηλαδή της εμπιστοσύνης στα ευρύτερο άγνωστο και μη περιβάλλον τους αλλά έχουν την τάση για πιο εσωστρεφείς -σε επίπεδο στενών τους ομάδων- σκέψεις (Tabellini 2010, Delhey et al. 2011). Μια πανομοιότυπη έννοια της εμπιστοσύνης είναι η αξιοπιστία (Tabellini 2010). Η εμπιστοσύνη αντανάκλα την ατομική αξιοπιστία καθότι το άτομο που δηλώνει πως εμπιστεύεται τους συνανθρώπους του γενικότερα θεωρείται πως και το ίδιο δρα με αντίστοιχα αξιόπιστο τρόπο (Gleaser et al. 2000). Η αξιοπιστία σχετίζεται με τη διάκριση μεταξύ της «γενικευμένης» και της «περιορισμένης» ηθικής (Platteau 2000). Στις ιεραρχικές κοινωνίες σε αντίθεση με τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, οι κώδικες ευπρεπούς και ειλικρινούς συμπεριφοράς περιορίζονται ως επί το πλείστον σε στενούς συγγενικούς κύκλους (μελών της στενής ή ευρύτερης οικογένειας). Οι περιστασιακές συναναστροφές με την επιδίωξη ενός σκοπού και η εγωκεντρική συμπεριφορά θεωρούνται ηθικά αποδεκτές προς τα μέλη της κοινωνίας εκτός της ομάδας. Κατά τον Weber (1970), η χειραφέτηση του ατόμου από το φεουδαρχικό κατεστημένο

συνηθίζεται να συνδέεται με τη διάδοση της γενικευμένης ηθικής. Η διάκριση μεταξύ της γενικευμένης και της περιορισμένης ηθικής παραμένει καίριο ζήτημα προκειμένου να κατανοηθούν οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων ομάδων χωρών της σύγχρονης Ευρώπης. Στην περίπτωση όπου η σπουδαιότητα των ηθικών αρχών εξανεμίζεται όταν αφορά άτομα εκτός της ομάδας, οποιαδήποτε προσπάθεια αποτύπωσης των σχετικών αξιών είναι αναξιόπιστη καθότι σκοντάφτει στην «ανήθικη οικογενειοκρατία» (amoral familism) (Banfield 1958). Να σημειωθεί ότι η διάκριση των δύο μορφών ηθικής έχει επιπτώσεις και στην οικονομική μεγέθυνση των οικονομιών (Banfield 1958, Tabelini 2008). Κοινωνίες στις οποίες αναγνωρίζεται η γενικευμένη ηθική, τα άτομα έχουν την τάση να αποφεύγουν να εξαπατήσουν άλλα άτομα της κοινωνίας και αποφεύγουν πρακτικές όπως η φοροδιαφυγή. Επιπλέον, αν τα άτομα δε σέβονται τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, αυτό αντανακλάται στη διαχείριση των δημοσίων αγαθών ενώ οι κατέχοντες εξουσία είναι πιθανό να εμπλακούν σε περιπτώσεις διαφθοράς, γεγονός που σαφώς επιδρά στην οικονομική μεγέθυνση.

Επειδή λοιπόν η εμπιστοσύνη συνδέεται στενά με την αξιοπιστία, αν μια κοινωνία δηλώνει σεβασμό και ανοχή μεταξύ των ατόμων επικρατεί η γενικευμένη αξιοπιστία (Banfield 1958, Tabelini 2008) και άρα η εμπιστοσύνη γίνεται αντιληπτή ως «γενικευμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη». Έτσι, στο παρόν κεφάλαιο, η μεταβλητή της εμπιστοσύνης συμπληρώνεται με τη μεταβλητή «**σεβασμός προς άλλους**». Για τη μέτρηση της μεταβλητής χρησιμοποιήθηκε το ερώτημα της WVS και της EVS: «ποια ποιότητα θεωρείτε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διδασκαλία των παιδιών σας;» Η μεταβλητή "σεβασμός" ορίζεται ως το ποσοστό των ερωτηθέντων σε κάθε χώρα που αναφέρει ως σημαντική την ποιότητα «ανοχή και σεβασμό προς τους άλλους». Οι Inglehart και Baker (2000) αναφέρουν ως παραδοσιακή αξία οι κοινωνίες να πιστεύουν ότι ο σεβασμός δεν είναι από τις αξίες που θα πρέπει να διδάξουν στα παιδιά τους και αναφέρουν ότι το αντίθετο χαρακτηρίζει τις μεταϋλιστικές αξίες.

Για τη μέτρηση της μεταβλητής «**ανεξαρτησία**» χρησιμοποιείται η ερώτηση της WVS -συμπληρωμένη από την EVS- «ποια ποιότητα θεωρείτε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διδασκαλία των παιδιών σας; Η υπακοή ή η ανεξαρτησία». Η μεταβλητή «ανεξαρτησία» ορίζεται ως το ποσοστό των

ερωτηθέντων που αναφέρουν «ανεξαρτησία» ως τη σημαντική ποιότητα. Η εν λόγω μεταβλητή λαμβάνεται υπόψη ως μια αξία που συμβάλει στη σκιαγράφηση του πολιτισμικού υποβάθρου μια κοινωνίας διότι μέσω αυτής σχολιάζεται ο ρόλος του ατομικισμού στην κοινωνία (Tabellini 2010). Ο ατομικισμός γεννάται από την έλλειψη εμπιστοσύνης και σεβασμού προς τους άλλους και αποτελεί χαρακτηριστικό που καλλιεργείται ως αντίδραση σε ιεραρχικές κοινωνίες. Έτσι, η ατομικτική συμπεριφορά θεωρείται ότι απορρέει από τον εξαναγκασμό και όχι από την εσωτερικοποίηση των αξιών της κοινωνίας. Ως εκ τούτου, ο ρόλος του κράτους είναι να υποχρεώνει τους πολίτες να συμπεριφέρονται καλά. Ομοίως, ο ρόλος της εκπαίδευσης από τους γονείς είναι ο έλεγχος των αρνητικών ενστίκτων των παιδιών, συχνά με χρήση βίας (Banfield 1958). Φυσικά, τέτοια καταναγκαστικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, που επιβάλλουν την υπακοή, καταπνίγουν την ατομική πρωτοβουλία και τη συνεργασία μέσα σε μια ομάδα και είναι ικανά μέσω των διαμορφούμενων αξιών να βλάψουν την ανάπτυξη και μεγέθυνση των οικονομιών. Οι Inglehart and Baker (2000) αναφέρουν ως παραδοσιακή αξία αυτούς που αναφέρουν ότι η υπακοή και όχι η ανεξαρτησία είναι σημαντικές αρετές για να διδάξουν στα παιδιά τους. Όπως σημειώνουν το αντίθετο ισχύει σε μεταϋλιστικές κοινωνίες.

Η μεταβλητή «**εργασιακή ηθική**» προκύπτει ως οι αποκρίσεις των ερωτηθέντων που απαντούν «η σκληρή δουλειά» στην ερώτηση για το ποια ποιότητα θεωρούν ιδιαίτερα σημαντική για να διδάξουν τα παιδιά τους. Η εργασιακή ηθική έχει σκοπό να συλλάβει το εσωτερικό κίνητρο των ατόμων να εργαστούν (Phelps 2006). Σε κοινωνίες όπου η εργασία είναι κεντρική στη ζωή των ατόμων και όπου τα άτομα ξεχωρίζουν μέσω της δουλειάς τους, τα άτομα αναμένεται να είναι περισσότερο εργατικά. Όταν υπάρχει εργασιακή ηθική θα πρέπει να αναμένεται αυξημένη παραγωγικότητα. Οι Inglehart and Baker (2000) χαρακτηρίζουν ως παραδοσιακή αξία το να υποστηρίζουν οι κοινωνίες ότι η εργασία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, να θεωρούν ότι η σκληρή εργασία θα πρέπει να διδάσκεται στα παιδιά τους ως αρετή και να απαντούν ότι η ανάπαυση δεν είναι σημαντική για τη ζωή τους.

Η μεταβλητή «**ανταγωνισμός**» προκύπτει ως οι απαντήσεις των ερωτηθέντων στην ερώτηση «πώς θα τοποθετούσατε την άποψή σας, σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10, από το ότι ο ανταγωνισμός είναι καλός έως ότι ο ανταγωνισμός επιβλαβής» και απαντούν ότι ο ανταγωνισμός είναι καλός. Ο

πληθυσμός με θετική στάση απέναντι στον ανταγωνισμό θα πρέπει να είναι πιο πιθανό να ευνοεί τον ανταγωνισμό, και επομένως την απελευθέρωση της αγοράς, στις αγορές προϊόντων και εργασίας. Ο Phelps (2006) χρησιμοποιεί την αποδοχή του ανταγωνισμού ως μια από τις διάφορες αντιλήψεις για να εξηγήσει την απασχόληση, τα ποσοστά συμμετοχής στην εργασία και την παραγωγικότητα της εργασίας. Επίσης, οι Inglehart and Baker (2000) αναφέρουν ως παραδοσιακές αξίες τις παρακάτω και οι οποίες θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι είναι αξίες οι οποίες ενισχύουν τον ανταγωνισμό: προτεραιότητα στην οικονομική εξασφάλιση αντί για την αυτοέκφραση και την ποιότητα ζωής, μεγάλη έμφαση στη εκμετάλλευση νέων τεχνολογιών, μεγάλη έμφαση στην αμοιβή και στην ασφαλή εργασία αντί στο να δουλεύει κάποιος με ανθρώπους που τον ευχαριστούν, οι άντρες πρέπει να έχουν περισσότερες πιθανότητες εργασίας από τις γυναίκες, οι επιστημονικές ανακαλύψεις βοηθούν την ανθρωπότητα, και δεν πρέπει να δίνεται βοήθεια από πλουσιότερες σε φτωχότερες οικονομίες.

Για τη μέτρηση της μεταβλητής «**θρησκεία**» χρησιμοποιήθηκε ένα μέτρο το οποίο προκύπτει ως το ποσοστό των ερωτηθέντων που απαντούν ότι η πίστη είναι σημαντική για τη ζωή τους. Η θρησκεία εισάγεται στην παρούσα ανάλυση ως πολιτισμική αξία διότι θεωρείται σημαντική πηγή αξιών και διαμορφούμενης νοοτροπίας (Tayeb 2000). Ως ένα κοινό σύνολο πεποιθήσεων, ιδεών και δραστηριοτήτων αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμικού υποβάθρου των κοινωνιών. Σύμφωνα με τον Inglehart (1997) και τον Williamson (2000), το σύστημα αξιών των προβιομηχανικών κοινωνιών διαμορφώθηκε από το εκάστοτε επικρατών θρήσκευμα. Όπως τονίζει ο Weber (2001 [1930]), ο ατομικισμός, η προτίμηση στην προσωπική επιλογή και την αυτονομία, καθώς και η επιδίωξη προσωπικών στόχων αποτελούν αξίες που συνδέονται με τον προτεσταντισμό. Αντίθετα, ο κομφουκιανισμός προωθεί αξίες που συνδέονται με τον προσανατολισμό στην οικογένεια και την ομάδα, το σεβασμό στην ηλικία και την ιεραρχία, την προτίμηση στην αρμονία και την αποφυγή συγκρούσεων και ανταγωνισμού. Όπως ο Inglehart (2000) αποτυπώνει μέσω του Χάρτη Πολιτισμικών Αξιών, η θρησκεία σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη παραδοσιακών αξιών στην κοινωνία. Ο κάθετος άξονας του χάρτη αντανάκλα την αντίθεση μεταξύ των κοινωνιών στις οποίες η παράδοση και η θρησκεία είναι σημαντική και αυτές στις οποίες δεν είναι. Κοινωνίες με βαθμό κοντά στο

-2, δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο θεσμό της οικογένειας, σέβονται ιδιαίτερα τις αρχές και τους νόμους και απορρίπτουν τα διαζύγια, τις εκτρώσεις, την ευθανασία και τις αυτοκτονίες. Τα αντίθετα χαρακτηριστικά συγκεντρώνουν κοινωνίες με βαθμό κοντά στο 2. Επίσης, οι Inglehart and Baker (2000) δίνουν μεγάλη έμφαση στο ρόλο της θρησκείας στις παραδοσιακές κοινωνίες, καθώς θεωρούν παραδοσιακές κοινωνίες αυτές που: θεωρούν ότι ο Θεός και η θρησκεία είναι σημαντικά στη ζωή τους, πιστεύουν ότι η πίστη πρέπει να διδάσκεται στα παιδιά τους ως σημαντική αξία, πιστεύουν στον παράδεισο και στην κόλαση, πηγαίνουν στην εκκλησία και εμπιστεύονται την εκκλησία ως θεσμό και απαντούν ότι η θρησκεία τους δίνει δύναμη και άνεση.

Ως μέτρηση της μεταβλητής «**εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς**» χρησιμοποιείται η πρώτη κύρια συνιστώσα τριών διαφορετικών απαντήσεων που εκφράζουν την εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς. Πρόκειται για το ποσοστό των ερωτηθέντων που απάντησαν ότι εμπιστεύονται σε πολύ μεγάλο βαθμό τον καθένα από τους παρακάτω τρεις πολιτικούς θεσμούς: το εθνικό κοινοβούλιο, την εθνική κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα. Οι Norris and Inglehart (2019) δίνουν μεγάλη έμφαση στη στάση των κοινωνιών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, καθώς θεωρούν ότι αποτελεί κρίσιμη μεταβλητή για την άνοδο του λαϊκισμού. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνουν ότι διάφοροι παράγοντες οδηγούν σε μια διαδικασία αλλαγής του πολιτισμικού υποβάθρου των κοινωνιών με την έμφαση να δίνεται από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές αξίες, δίνοντας χώρο για ανάπτυξη στάσεων απέναντι σε αυτήν την αλλαγή που εκφράζονται από λαϊκιστικά ρεύματα. Μάλιστα, σημειώνουν ότι η άνοδος των λαϊκιστικών ρευμάτων οφείλεται στο γεγονός ότι η μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων αποτελείται από άτομα τα οποία χαρακτηρίζονται από παραδοσιακές αξίες και οι οποίοι αντιτίθενται αυτής της αλλαγής που συμβαίνει στις κοινωνίες, ενώ αντίστοιχα οι νέες γενιές που χαρακτηρίζονται ως μεταϋλιστές δε δίνουν έμφαση στα πολιτικά τεκταινόμενα και στην άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων (μέρος 2.3.3).

Σύμφωνα με προηγούμενες μελέτες σχετικά με τον αντίκτυπο του πολιτισμικού υποβάθρου στα μακροοικονομικά αποτελέσματα (Knack and Keefer 1997, Bützer et al. 2013, Bjørnskov and Meon 2015), συμπεριλήφθηκε επίσης ένα διάνυσμα Z που περιλαμβάνει διάφορες μεταβλητές μακροοικονομικού και θεσμικού ελέγχου (control variables).

Πρόκειται για: το λογάριθμο του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ ως μέτρο του επιπέδου εισοδήματος (Knack and Keefer 1997, Knack 2002, Roth 2009), το επίπεδο ανοικτότητας του εμπορίου (Bjørnskov and Meon 2015, Barone and Mocetti 2016), το ποσοστό ανεργίας και το επίπεδο πληθωρισμού ως μέτρηση βραχυπρόθεσμων μακροοικονομικών μεγεθών (Barone and Mocetti 2016), το μέσο όρο των ετών στην εκπαίδευση ως τρόπο μέτρησης του ανθρωπίνου κεφαλαίου (Knack and Keefer 1997, Zak and Knack 2001, Roth 2009, Tabellini 2010), το λογάριθμο του πλήθους των πατεντών ως μέτρηση της ποιότητας των διαδικασιών έρευνας και ανάπτυξης (Westmore 2013), το επίπεδο των δαπανών για την εκπαίδευση και το δημόσιο χρέος ως μεγέθη που αποτυπώνουν την εικόνα του δημοσίου τομέα (Bjørnskov and Meon 2015), την ποιότητα των θεσμών και των κανονισμών και την πολιτική σταθερότητα ως μέτρα της ποιότητας των θεσμών (Marino et al. 2016), την εμπιστοσύνη στο δικαστικό σύστημα ως μέτρο της εμπιστοσύνης στους θεσμούς της κοινωνίας¹ (Tabellini 2010, Bützer et al. 2013, Bjørnskov and Meon 2015, Kaasa 2016), και την πυκνότητα του πληθυσμού ως μέτρηση των ευρύτερων συνθηκών διαβίωσης στις υπό μελέτη κοινωνίες (Yegorov 2015).

Όσον αφορά στις πηγές από τις οποίες προέρχονται τα δεδομένα για τις μεταβλητές ελέγχου πρόκειται: για την Παγκόσμια Τράπεζα για τις μεταβλητές της ανοικτότητας του εμπορίου, των δαπανών για την εκπαίδευση, το ύψος του δημοσίου χρέους, το πλήθος των πατεντών, το ύψος του πληθωρισμού, την πυκνότητα του πληθυσμού και τη συμμετοχή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την ποιότητα των θεσμών και των κανονισμών και την πολιτική σταθερότητα (World Governance Indicators), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για το επίπεδο του κατά κεφαλήν πραγματικού ΑΕΠ (World Economic Outlook Database), την Παγκόσμια Έρευνα Αξιών για την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και τη βάση των Barro and Lee (2013) για το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Ο Πίνακας 2.1 παρουσιάζει περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για τις μεταβλητές οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση.

¹Ακολουθώντας τη σχετική βιβλιογραφία (Tabellini 2010, Bützer et al. 2013, Bjørnskov and Meon 2015, Kaasa 2016) οι δύο αυτές μετρήσεις (η ποιότητα και η εμπιστοσύνη των θεσμών) συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση για να ελεγχθεί πιθανή επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση μέσω του μηχανισμού των θεσμών και, συνεπώς, για τον προσδιορισμό της ακριβούς επίδρασης του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση ανεξαρτήτως της επίδρασης των θεσμών.

Πίνακας 2.1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία

	<i>N</i>	Μέσος όρος	Τυπική Απόκλιση	Ελάχιστη Τιμή	Μέγιστη Τιμή
Ρυθμός Μεγέθυνσης ΑΕΠ	238	5,16	2,34	-1,51	12,81
Πολιτισμικό Υπόβαθρο	67	0,00	1,71	-4,84	3,34
<i>Ανεξαρτησία</i>	166	52,92	19,92	11,90	90,00
<i>Ανταγωνισμός</i>	143	19,72	8,96	3,70	55,20
<i>Γενικευμένη Εμπιστοσύνη</i>	168	35,65	15,83	4,80	77,40
<i>Εμπιστοσύνη σε Πολιτικούς Θεσμούς</i>	92	0,00	1,61	-3,47	3,65
<i>Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο</i>	150	39,86	15,28	6,00	84,30
<i>Εμπιστοσύνη στην Κυβέρνηση</i>	96	37,81	13,64	7,70	68,20
<i>Εμπιστοσύνη στα Πολιτικά Κόμματα</i>	95	20,91	9,39	3,40	50,20
<i>Εργασιακή Ηθική</i>	165	42,66	26,51	2,10	92,00
<i>Θρησκεία</i>	80	24,07	18,26	4,90	83,30
<i>Σεβασμός</i>	167	71,45	14,01	24,90	93,70
Ανεργία	227	7,62	3,94	0,17	23,31
Ανοικτότητα Εμπορίου	227	86,37	52,96	17,44	414,17
Δαπάνες για Εκπαίδευση	209	28,19	77,88	1,13	529,65
Εμπιστοσύνη σε Θεσμούς	159	11,63	7,34	0,20	39,70
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	230	10,28	0,47	8,72	11,46
Μέσα Έτη Εκπαίδευσης	204	9,91	1,88	3,97	13,42
Πατέντες	229	7,34	2,23	2,76	12,82
Πληθωρισμός	230	7,67	19,15	-0,49	189,16
Ποιότητα Θεσμών	170	1,28	0,42	0,04	2,05
Πολιτική Σταθερότητα	170	0,77	0,62	-1,80	1,70
Πυκνότητα Πληθυσμού	232	131,82	127,60	1,99	528,79
Χρέος	199	57,84	37,79	4,83	236,55

2.6 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα

Ο Πίνακας 2.2 παρουσιάζει τις συσχετίσεις μεταξύ των πολιτισμικών διαστάσεων που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση.

Πίνακας 2.2 Συσχετίσεις μεταξύ των πολιτισμικών διαστάσεων

	Ανεξαρτησία	Ανταγωνισμός	Γενικευμένη Εμπιστοσύνη	Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο	Εμπιστοσύνη στην Κυβέρνηση	Εμπιστοσύνη στα Πολιτικά Κόμματα	Εργασιακή Ηθική	Θρησκεία	Σεβασμός
Ανεξαρτησία	1,00								
Ανταγωνισμός	-0,40	1,00							
Γενικευμένη Εμπιστοσύνη	0,52	-0,28	1,00						
Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο	-0,09	0,13	0,41	1,00					
Εμπιστοσύνη στην Κυβέρνηση	-0,11	0,13	0,25	0,83	1,00				
Εμπιστοσύνη στα Πολιτικά Κόμματα	-0,29	0,29	0,19	0,80	0,75	1,00			
Εργασιακή Ηθική	-0,37	0,38	-0,50	-0,18	-0,06	-0,01	1,00		
Θρησκεία	-0,51	0,34	-0,49	0,12	0,20	0,16	0,15	1,00	
Σεβασμός	0,23	-0,26	0,51	0,15	-0,04	-0,08	-0,56	-0,19	1,00

Παρατηρείται υψηλή συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών. Υψηλή συσχέτιση παρατηρείται και μεταξύ των μεταβλητών που εκφράζουν την εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς. Έτσι, για τη δημιουργία της μεταβλητής εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς αλλά και για το συνολικό μέγεθος του

πολιτισμικού υποβάθρου ακολουθήθηκε η διενέργεια Ανάλυσης Κυρίων Συνιστωσών. Σε κάθε ανάλυση που πραγματοποιήθηκε λήφθηκε η πρώτη κύρια συνιστώσα (principal component).

Αναλυτικότερα, ο Πίνακας 2.3 παρουσιάζει την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς». Χρησιμοποιείται το ποσοστό των ερωτηθέντων που απάντησαν ότι εμπιστεύονται σε πολύ μεγάλο βαθμό τον καθένα από τους παρακάτω τρεις πολιτικούς θεσμούς: το εθνικό κοινοβούλιο, την εθνική κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα. Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών, η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 2,58 και ερμηνεύει το 86,08% της διακύμανσης. Η μεταβλητή «εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς» διαμορφώνεται με θετικό τρόπο και από τις τρεις υπομεταβλητές.

Πίνακας 2.3 Η διαμόρφωση της μεταβλητής «εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς»

Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο	0,59
Εμπιστοσύνη στην Κυβέρνηση	0,57
Εμπιστοσύνη στα Πολιτικά Κόμματα	0,57
Eigenvalue	2,58
Διακύμανση	86,08%

Με βάση τις ως άνω καταγεγραμμένες μεταβλητές, ο Πίνακας 2.4 παρουσιάζει την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «πολιτισμικό υπόβαθρο». Όπως αναφέρθηκε, η μεταβλητή αυτή προέκυψε από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών των μεταβλητών: γενικευμένη εμπιστοσύνη (trust), ανεξαρτησία (independence), σεβασμός (respect), εργασιακή ηθική (work ethic), ανταγωνισμός (competition affinity), θρησκεία (religion) και εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς (trust in political institutions). Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών, η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 2,91 και ερμηνεύει το 41,66% της διακύμανσης. Όλες οι επόμενες συνιστώσες πέραν της πρώτης, παρουσιάζουν αρκετά χαμηλές τιμές eigenvalues και διακύμανσης και για αυτό το λόγο δεν χρησιμοποιούνται στην ανάλυση.

Πίνακας 2.4 Ανάλυση κυρίων συνιστωσών για τη διαμόρφωση της μεταβλητής «πολιτισμικό υπόβαθρο»

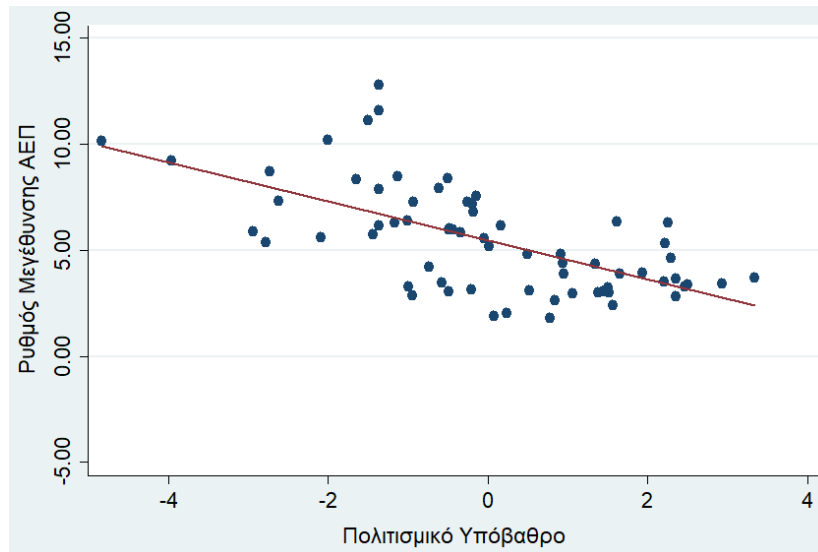
Ανεξαρτησία	0,42
Ανταγωνισμός	-0,36
Γενικευμένη Εμπιστοσύνη	0,47
Εμπιστοσύνη σε Πολιτικούς Θεσμούς	-0,01
Εργασιακή Ηθική	-0,42
Θρησκεία	-0,37
Σεβασμός	0,38
Eigenvalue	2,91
Διακύμανση	41,66%

Το πολιτισμικό υπόβαθρο διαμορφώνεται με θετικό τρόπο από τη γενικευμένη εμπιστοσύνη, την ανεξαρτησία και το σεβασμό και με αρνητικό τρόπο από την εργασιακή ηθική, τον ανταγωνισμό και τη θρησκεία (η επίδραση της εμπιστοσύνης σε πολιτικούς θεσμούς είναι μικρή). Με βάση το θεωρητικό υπόβαθρο της ανάλυσης των Inglehart and Baker (2000), ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η μεταβλητή πολιτισμικό υπόβαθρο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για τη χρονική περίοδο ανάλυσης το πολιτισμικό υπόβαθρο που διαμορφώνεται θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μεταϋλιστικό καθώς οι πολιτισμικές αξίες που το διαμορφώνουν με θετικό τρόπο είναι αξίες που παίζουν σημαντικό ρόλο σε μεταϋλιστικές κοινωνίες και οι αξίες που το διαμορφώνουν με αρνητικό τρόπο είναι αξίες που είναι σημαντικές σε παραδοσιακές/ υλιστικές κοινωνίες.

Με βάση λοιπόν και την ανάλυση του Inglehart (1997) και των Norris and Inglehart (2019) αναμένουμε ότι όταν επικρατούν μεταϋλιστικές πολιτισμικές αξίες αυτό οδηγεί σε χαμηλότερο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης καθώς οι κοινωνίες έχουν πλέον εξασφαλίσει με βεβαιότητα τη διαβίωσή τους και πλέον στρέφονται σε μεταϋλιστικές αξίες μη δίνοντας σημαντική προσοχή σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με τα οικονομικά αποτελέσματα. Αναμένουμε λοιπόν μια αρνητική σχέση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου που κατασκευάστηκε και του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Μια γραφική απεικόνιση της σχέσης του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ, παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2.3.

Διάγραμμα 2.3 Διασπρωματική συσχέτιση μεταξύ του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ και του πολιτισμικού υποβάθρου

Από το παραπάνω διάγραμμα προκύπτει μια πρώτη ένδειξη της σχέσης μεταξύ των δύο μεγεθών, η οποία μάλιστα αναμένεται να είναι αρνητική για το δείγμα των 34 χωρών του ΟΟΣΑ κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες (1981-2019).

Για να εκτιμηθεί ακριβέστερα η σχέση μεταξύ των δύο μεγεθών, πραγματοποιείται η εκτίμηση της εξίσωσης (1) για τα διασπρωματικά στοιχεία χρονολογικών σειρών, της ομάδας των 34 χωρών του ΟΟΣΑ, για τα επτά κύματα της WVS. Η μέθοδος των αμφίδρομων σταθερών επιδράσεων (two-way fixed effects) χρησιμοποιείται προκειμένου να επιτρέψει την καταγραφή και των επιμέρους επιδράσεων που παρατηρούνται ανά χώρα και ανά δεκαετία, και προκειμένου να αποτυπωθούν οι μη παρατηρήσιμες επιδράσεις στις διάφορες χώρες και με την πάροδο του χρόνου.

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.5.

Πίνακας 2.5 Πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή του στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ (fixed effects panel data estimation)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
Πολιτισμικό Υπόβαθρο	-0,79* (-1,84)	-0,73*** (-3,14)	-0,77*** (-4,46)	-0,88*** (-5,53)	-0,83*** (-5,22)	-0,81*** (-3,69)	-0,75*** (-4,32)	-0,92*** (-4,25)	-0,90*** (-3,48)	-0,94*** (-4,98)	-0,88*** (-6,73)	-0,87*** (-5,27)	-0,89*** (-4,22)	-0,89*** (-4,57)	-0,70** (-2,03)	-0,68** (-2,42)	-0,64** (-2,32)	-0,77** (-2,48)	-0,66* (-1,84)	-0,49* (-1,84)	
Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ Προηγούμενου Έτους		0,61*** (3,64)	0,60*** (4,46)	0,61*** (4,05)	0,61*** (4,59)	0,65*** (6,80)	0,51*** (3,71)	0,61*** (3,94)	0,56*** (4,04)	0,57*** (3,74)	0,59*** (3,96)	0,61*** (3,68)	0,51*** (3,38)	0,63*** (3,92)	0,53*** (2,90)	0,54*** (3,25)	0,50*** (2,72)	0,57*** (-2,48)	0,53*** (2,55)	0,59*** (4,19)	
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ			-3,07*** (-2,78)	-2,33* (-1,63)	-2,47* (-1,74)	-2,85** (-2,38)	-4,52*** (-3,00)	-2,45* (-1,63)	-3,15* (-1,70)	-2,67* (-1,67)	-2,63* (-1,78)	-2,37 (-1,53)	-3,13* (-1,83)	-2,49 (-1,64)							
Μέσα Έτη Εκπαίδευσης				-0,43** (-2,18)	-0,48** (-2,32)	-0,45** (-2,68)	-0,46*** (-3,05)	-0,45** (-2,14)	-0,41* (-1,77)	-0,56*** (0,01)	-0,47** (-2,16)	-0,44** (-2,15)	-0,43* (-1,83)	-0,45** (-2,04)							-0,27 (-1,229)
Πυκνότητα Πληθυσμού					0,03* (1,86)											0,04** (2,30)	0,03** (2,08)			-0,02 (-0,90)	
Δαπάνες για Εκπαίδευση						0,59*** (3,70)												0,01** (2,26)	0,01** (2,32)	1,28*** (2,90)	
Ποιότητα Θεσμών							1,97*** (2,55)													0,49 (0,71)	
Πληθωρισμός								-0,01 (-0,46)						0,02* (1,71)	0,02*** (2,96)	0,03** (2,49)			0,01 (1,42)	0,04** (2,06)	
Εμπιστοσύνη σε Θεσμούς									-0,04* (-1,79)					-0,04* (-1,61)	-0,03 (-1,32)	-0,03 (2,08)	-0,01 (-0,38)	-0,02 (-0,77)		0,03 (0,83)	
Χρέος										0,01 (0,43)							0,01 (0,26)			0,87 (0,99)	
Ανοικτότητα Εμπορίου											-0,01 (0,94)							-0,01 (-1,25)	-0,01 (-1,33)		
Ανεργία													-0,01 (-0,08)						0,03 (0,54)		
Πολιτική Σταθερότητα														0,48 (0,25)				-0,61 (-0,54)	-0,36 (-0,35)		
Πατέντες															0,14 (0,61)					0,07 (0,21)	
N	67	67	66	57	57	54	54	57	53	54	57	56	54	57	62	62	59	56	57	48	
R²	0,717	0,844	0,874	0,848	0,855	0,879	0,902	0,848	0,867	0,855	0,850	0,848	0,881	0,849	0,861	0,875	0,872	0,871	0,874	0,924	
F	58,03***	84,45***	74,97***	42,67***	49,82***	196,83***	46,84***	73,12***	31,36***	32,08***	51,66***	35,09***	31,53***	76,15***	72,14***	245,31***	48,34***	32,99***	79,47***	305,34***	

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Ο Πίνακας 2.5 στην παλινδρόμηση (1) παρουσιάζει τα αποτελέσματα της εκτίμησης της εξίσωσης (1) χωρίς τη χρήση μεταβλητών ελέγχου. Τα στοιχεία αποδεικνύουν την αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο πολύ τείνουν οι κοινωνίες προς μεταϋλιστικές αξίες τόσο χαμηλότερος/αργός αναμένεται να είναι ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ¹.

2.6.1 Έλεγχος ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων

Το παραπάνω αποτέλεσμα υπόκειται σε έλεγχο ανθεκτικότητας (robustness analysis) ακολουθώντας μιας σειρά από ελέγχους: α) προσθήκη μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση, β) διαχωρισμός της χρονικής περιόδου υπό ανάλυση σε δύο χρονικές υποπεριόδους, γ) διαφορετική μέθοδο εκτίμησης των αποτελεσμάτων.

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο πρώτος από τους παραπάνω ελέγχους ευστάθειας του υποδείγματος, οι εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) επεκτείνονται προσθέτοντας διάφορες μεταβλητές ελέγχου στην ανάλυση (Πίνακας 2.5, παλινδρομήσεις (2) έως (20)). Παρατηρείται ότι σε όλες τις περιπτώσεις η επίδραση του «μεταϋλιστικού» πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ παραμένει αρνητική, επιβεβαιώνοντας το αποτέλεσμα της παλινδρόμησης (1).

Ο δεύτερος έλεγχος ανθεκτικότητας πραγματοποιείται διαχωρίζοντας τη συνολική περίοδο μελέτης (1981-2019) σε δύο χρονικές υποπεριόδους: την υποπερίοδο από το 1981 έως το 1994 και την υποπερίοδο από το 1995 έως το 2019. Για το σκοπό αυτό απαιτείται αρχικά να πραγματοποιηθεί και πάλι μια ανάλυση κυρίων συνιστωσών μεταξύ των μεταβλητών που εκφράζουν τις πολιτισμικές αξίες για την κάθε επιμέρους χρονική περίοδο ανάλυσης.

Ο Πίνακας 2.6 παρουσιάζει την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «πολιτισμικό υπόβαθρο» για τις δύο υποπεριόδους ανάλυσης.

¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το συμπέρασμα αυτό δε σημαίνει ότι ο ρυθμός μεγέθυνσης γίνεται απαραίτητα αρνητικός. Το πιθανότερο είναι, όπως σημειώνουν και οι Inglehart and Baker (2000) ο ρυθμός μεγέθυνσης να γίνεται πιο αργός.

Πίνακας 2.6 Ανάλυση κυρίων συνιστωσών για τη διαμόρφωση της μεταβλητής «πολιτισμικό υπόβαθρο» στις δύο χρονικές υποπεριόδους

	Παραδοσιακό Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Μεταϋλιστικό Πολιτισμικό Υπόβαθρο
	1981-1994	1995-2019
Ανεξαρτησία	-0,43	0,40
Ανταγωνισμός	0,45	-0,24
Γενικευμένη Εμπιστοσύνη	-0,47	0,48
Εμπιστοσύνη σε Πολιτικούς Θεσμούς	0,13	0,06
Εργασιακή Ηθική	0,40	-0,44
Θρησκεία	0,32	-0,44
Σεβασμός	-0,30	0,38
Eigenvalue	2,79	2,93
Διακύμανση	39,98%	41,88%

Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη χρονική περίοδο 1981-1994, η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 2.79 και ερμηνεύει το 39,98% της διακύμανσης. Πρόκειται για μια συνιστώσα που παίρνει το χαρακτήρα του παραδοσιακού/ υλιστικού πολιτισμικού υποβάθρου καθώς προσδιορίζεται με θετικό τρόπο από τις παραδοσιακές αξίες του ανταγωνισμού, την εργασιακή ηθική και τη θρησκεία (η αξία της εμπιστοσύνης σε πολιτικούς θεσμούς παίζει μικρό ρόλο στη διαμόρφωση της πρώτης κύριας συνιστώσας) και με αρνητικό τρόπο από τις μεταϋλιστικές αξίες της ανεξαρτησίας, της γενικευμένης εμπιστοσύνης και του σεβασμού.

Αντίστοιχα, για τη χρονική περίοδο 1995-2019, η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 2,93 και ερμηνεύει το 41,88% της διακύμανσης. Πρόκειται για μια συνιστώσα που παίρνει το χαρακτήρα του μεταϋλιστικού πολιτισμικού υποβάθρου καθώς προσδιορίζεται με θετικό τρόπο από τις μεταϋλιστικές αξίες της ανεξαρτησίας, της γενικευμένης εμπιστοσύνης και του σεβασμού και με αρνητικό τρόπο από τις παραδοσιακές / υλιστικές αξίες του ανταγωνισμού, την εργασιακή ηθική και της θρησκείας.

Η ανάλυση κυρίων συνιστωσών για τις δύο χρονικές περιόδους επιβεβαιώνει την ανάλυση των Norris and Inglehart (2019) σύμφωνα με τους οποίους κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στροφή των κοινωνιών από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές αξίες.

Ο Πίνακας 2.7 παρουσιάζει την επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ για τις δύο χρονικές υποπεριόδους.

Πίνακας 2.7 Πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή του στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ για τις δύο υποπεριόδους ανάλυσης (fixed effects panel data estimation)

	Εξαρτημένη Μεταβλητή: Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ 1981-1994	Εξαρτημένη Μεταβλητή: Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ 1995-2019
1981 - 1994		
Παραδοσιακό Πολιτισμικό Υπόβαθρο	0,26* (1,71)	
Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ Προηγούμενου Έτους	1,45*** (5,26)	
1995 - 2019		
Μεταϋλιστικό Πολιτισμικό Υπόβαθρο		-0,72*** (-6,69)
Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ Προηγούμενου Έτους		0,12 (1,13)
N	24	37
R²	0.936	0,795
F	59,11**	40,34***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις κόρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Για την πρώτη χρονική περίοδο ανάλυσης, από το 1981 έως το 1994, κατά την οποία το πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως παραδοσιακό, η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου είναι θετική στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Αυτό έρχεται σε απόλυτη συμφωνία με την ανάλυση των Inglehart and Baker (2000) και των Norris and Inglehart (2019) σύμφωνα με τους οποίους όταν κυριαρχούν παραδοσιακές αξίες αυτό οδηγεί σε υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και στη δημιουργία πλούτου και αφθονίας στις κοινωνίες.

Για τη δεύτερη χρονική περίοδο ανάλυσης, από το 1995 έως το 2019, κατά την οποία το πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικό, η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου είναι αρνητική στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Αυτό έρχεται επίσης σε απόλυτη συμφωνία με την ανάλυση των Inglehart and Baker (2000) και των Norris and Inglehart (2019) κατά τους οποίους όταν έχουν ήδη κυριαρχήσει παραδοσιακές αξίες οι οποίες έχουν οδηγήσει σε υψηλό ρυθμό μεγέθυνσης και σε εξασφάλιση της υπαρξιακής βεβαιότητας και βιωσιμότητας των κοινωνιών, τότε οι κοινωνίες στρέφονται προς μεταϋλιστικές αξίες που δε δίνουν έμφαση στα οικονομικά αποτελέσματα με αποτέλεσμα ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ να μειώνεται.

Ο τρίτος τρόπος ελέγχου της ανθεκτικότητας αφορά στη χρήση διαφορετικού τρόπου εκτίμησης της επίδρασης του πολιτισμικού υποβάθρου

στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Χρησιμοποιείται ο εμπλουτισμένος εκτιμητής GMM (Arellano and Bond 1991) που λαμβάνει υπόψη του την ενδογένεια και τη μη παρατηρήσιμη ετερογένεια (endogeneity & unobserved heterogeneity) και βελτιώνει τα αποτελέσματα που λαμβάνονται από την τεχνική fixed effects επειδή το σύστημα GMM αυξάνει την αποτελεσματικότητα των εκτιμητών υπό συμπληρωματικές συνθήκες, δηλαδή την παρουσία της εμμονής (αυτοσυσχέτιση και επιμέρους επιδράσεις) μέσα στο χρόνο (Alonso-Borrego και Arellano 1996).

Ο Πίνακας 2.8 παρουσιάζει τα αποτελέσματα με τη χρήση της μεθοδολογίας Arellano – Bond (two stages GMM).

Πίνακας 2.8 Πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή του στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ (Arellano – Bond – two stages GMM)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Πολιτισμικό Υπόβαθρο	-1,14*** (-3,40)	-0,65** (-2,17)	-0,74* (-1,66)	-0,53* (-1,96)	-0,94* (-1,89)	-0,91* (-1,96)	-1,37** (-2,23)	-1,67** (-2,69)	-2,16*** (-3,48)
Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ Προηγούμενου Έτους		0,54** (2,46)	1,29*** (9,02)	0,28* (1,49)	0,14 (0,94)	0,93*** (3,60)	0,46** (1,99)	0,51* (1,76)	0,52* (1,73)
Μέσα Έτη Εκπαίδευσης			0,30 (1,00)				-0,18 (-0,76)	0,19 (0,55)	-0,09 (-0,33)
Πυκνότητα Πληθυσμού				-0,01 (-0,81)	0,01 (0,10)		0,01 (1,13)	0,01* (1,96)	0,01*** (3,26)
Δαπάνες για Εκπαίδευση			0,61* (1,74)			0,01* (1,93)	1,08** (2,38)	1,49*** (3,83)	1,44*** (3,31)
Ποιότητα Θεσμών						-0,01 (-0,22)	1,34 (0,98)	1,31 (0,76)	
Πληθωρισμός				0,04*** (3,30)	0,09*** (3,28)		0,02 (1,17)		-0,07 (-0,81)
Εμπιστοσύνη σε Θεσμούς				-0,08*** (-4,25)	-0,02 (-1,34)		-0,06* (-1,75)	-0,04 (-0,79)	0,03 (0,51)
Χρέος					-0,02*** (-2,98)			0,01 (1,17)	0,01 (0,64)
Ανοικτότητα Εμπορίου						-0,01** (-2,52)		-0,03* (-1,79)	-0,03** (-2,47)
Ανεργία						0,04 (1,18)		-0,06 (-1,19)	
Πολιτική Σταθερότητα					1,82* (1,96)	2,29** (2,43)			3,48*** (3,57)
Πατέντες							-1,08 (-0,41)	-0,61 (-1,54)	-0,77** (-2,26)
Arellano-Bond AR(1) test	0,05	0,28	0,53	0,81	0,32	0,12	0,37	0,39	0,37
Arellano-Bond AR(2) test	0,46	0,44	0,46	0,79	0,61	0,28	0,25	0,52	0,29
F-statistic	11,59***	10,82***	23,33***	45,36***	20,11***	15,40***	48,59***	16,84***	13,38***
Hansen test	0,17	0,45	0,10	0,35	0,51	0,23	0,33	0,76	0,58
No. of instruments	11	11	17	14	16	20	14	16	22
No. of groups	27	27	25	26	26	25	24	23	24
No. of observations	67	67	55	62	57	56	48	46	47

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics (χρησιμοποιούνται robust standard errors). *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Σε όλες τις παλινδρομήσεις εξαρτημένη μεταβλητή είναι ο ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ. Το πολιτισμικό υπόβαθρο εντάσσεται στην εξίσωση ως να έχει ενδογενή σχέση με τον ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Όλες οι υπόλοιπες μεταβλητές ελέγχου (διαφορετικοί συνδυασμοί σε κάθε στήλη) εισάγονται ως τεχνητές μεταβλητές (Instrumental Variables). Ως κανόνας τηρείται ο αριθμός των instruments να είναι μικρότερος από τον αριθμό των γκρουπ ώστε να μην υπάρχει αμφιβολία για την αξιοπιστία του τεστ του Hansen (Roodman 2008).

Η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ παραμένει αρνητική και στατιστικά σημαντική, υπό όλους τους συνδυασμούς επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Οι τιμές του τεστ Hansen είναι σε όλες τις περιπτώσεις άνω του 0,1 κάτι που αποδεικνύει την εγκυρότητα των εργαλείων που χρησιμοποιούνται στις παλινδρομήσεις, ενώ ταυτόχρονα τα τεστ Arellano–Bond AR(1) και Arellano–Bond AR(2) είναι πάνω από 0,1 κάτι που απορρίπτει την ύπαρξη αυτοσυσχέτισης μεταξύ των κατάλοιπων.

2.7 Συζήτηση και Συμπεράσματα

Οι οικονομίες παρουσιάζουν διαφορετικό επίπεδο μεγέθυνσης, γεγονός που οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στο διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο που τις χαρακτηρίζει. Το πλέγμα των πολιτισμικών αξιών που χαρακτηρίζει μια κοινωνία είτε ενθαρρύνει είτε αποθαρρύνει τα μέλη της να προσανατολίζονται προς τα οικονομικά αποτελέσματα, επηρεάζοντας έτσι τη μεγέθυνση των οικονομιών.

Αν και οι μεταβολές στο πολιτισμικό υπόβαθρο είναι συνήθως ιδιαίτερα αργές, τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες ορισμένες συνθήκες έχουν οδηγήσει σε αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου, είτε μέσω σταδιακών αλλαγών είτε μέσω ξαφνικών αλλαγών. Από τη μια μεριά, οι σταδιακές αλλαγές μπορεί να οφείλονται σε παράγοντες όπως η παγκοσμιοποίηση, η ηλικιακή ωρίμανση, η αντικατάσταση των γενεών, η αυξημένη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η αστικοποίηση, η αυξανόμενη ισότητα των φύλων, η αύξηση της εθνικής ποικιλομορφίας και οι αλλαγές σχετικά με τη διαθεσιμότητα των πόρων, το κλίμα και τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά. Από την άλλη μεριά, ξαφνικές αλλαγές μπορεί να οφείλονται σε εξωγενή σοκ που συνδέονται με τις ευρύτερες επικρατούσες συνθήκες των οικονομιών ή σε πολιτισμικά σοκ που συνδέονται με τη μετανάστευση και το σοκ που βιώνουν οι μετανάστες όταν εντάσσονται σε ένα νέο για αυτούς πολιτισμικό υπόβαθρο. Τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται πληθώρα τέτοιων εξελίξεων στις ανεπτυγμένες οικονομίες, με αποτέλεσμα η χρήση μιας ευρύτερης χρονικής περιόδου ανάλυσης, την οποία λαμβάνει η παρούσα ανάλυση, να κρίνεται πολύτιμη για

την κατανόηση των επιπτώσεων των αλλαγών του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.

Το κεφάλαιο αυτό διερευνά τη σχέση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και της οικονομικής μεγέθυνσης. Από την εμπειρική ανάλυση διαπιστώνεται ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά την υπό εξέταση περίοδο επιδρά αρνητικά και στατιστικά σημαντικά στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών. Μάλιστα, το πολιτισμικό υπόβαθρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικό, καθώς διαμορφώνεται από τη θετική επίδραση των μεταϋλιστικών αξιών της γενικευμένης εμπιστοσύνης, της ανεξαρτησίας και του σεβασμού και από την αρνητική επίδραση των παραδοσιακών αξιών της εργασιακής ηθικής, της τάσης για ανταγωνισμό και της θρησκείας. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο αρνητικός ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου στο ρυθμό μεγέθυνσης των οικονομιών, κάτι που προκύπτει με όλες τις μεθόδους εκτίμησης του βασικού υποδείγματος που εξετάζεται, σημαίνει ότι όσο περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες επικρατούν σε μια κοινωνία, τόσο χαμηλότερος (είτε πιο αργός είτε αρνητικός) αναμένεται να είναι ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης (Inglehart 1988). Επίσης, προκύπτει ότι κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες έχει πραγματοποιηθεί μια αλλαγή του πολιτισμικού υποβάθρου στις ανεπτυγμένες οικονομίες του ΟΟΣΑ, καθώς παρατηρείται μεταστροφή από παραδοσιακές αξίες σε μεταϋλιστικές αξίες. Η μεταστροφή αυτή, επιβεβαιώνεται και με τον έλεγχο ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων που προκύπτει από τη διάσπαση της συνολικής περιόδου μελέτης σε δύο υποπεριόδους. Κατά την περίοδο από το 1981 έως το 1994 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως παραδοσιακό/ υλιστικό, και φαίνεται να επηρεάζει με θετικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ κατά την περίοδο από το 1995 έως το 2019 το επικρατούν πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως μεταϋλιστικό, και φαίνεται να επηρεάζει με αρνητικό τρόπο το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει την ανάλυση του Inglehart (1990) και τη σχετική υπόθεση της αρνητικής πολιτισμικής μεταβολής (cultural backlash) των Norris and Inglehart (2019).

Η σταθερότητα του πολιτισμικού υποβάθρου ή η μετατόπιση των αξιών της κοινωνίας στο πέρασμα των χρόνων χρίζει ιδιαίτερης παρατήρησης για τους ιθύνοντες της οικονομικής πολιτικής. Ο βαθμός στον οποίο οι κοινωνίες

εστιάζουν σε συγκεκριμένες αξίες ευνοεί ή αποθαρρύνει την οικονομική μεγέθυνση. Σημασία όμως έχει κατά πόσο αυτές οι κοινωνίες μπορούν να διαφοροποιήσουν το χάρτη των επικρατούντων αξιών τους. Αυτό σίγουρα είναι μια δύσκολη αλλά και μακρόχρονη διαδικασία η οποία εξαρτάται από πληθώρα παραγόντων (ιστορικοί, γεωγραφικοί, ψυχολογικοί). Οι πολιτικά δρώντες και οι ασκούντες οικονομικής πολιτικής δεν μπορούν να αλλάξουν σημαντικά τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών μέσω των πολιτικών δράσεων και των αποφάσεών τους. Η αλλαγή μέσω άσκησης οικονομικής πολιτικής απαιτεί μια μακροπρόθεσμη αναμονή για αποτελέσματα που μπορεί να ξεπερνά ακόμη και τα 20 ή 30 έτη ενώ απαιτεί παρεμβάσεις που επικεντρώνονται στην εκπαίδευση των κοινωνιών. Αυτό όμως που δε θα πρέπει να παραλείπουν είναι να λαμβάνουν υπόψη τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας τους πριν λάβουν αποφάσεις. Δεν είναι όλες οι κοινωνίες έτοιμες να δεχτούν όλες τις οικονομικές πολιτικές και η κάθε οικονομική πολιτική αναμένεται να έχει διαφορετική αποτελεσματικότητα αναλόγως των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας για την οποία προορίζεται. Από τα ευρήματα της εμπειρικής ανάλυσης, λοιπόν, διαφαίνεται το ζήτημα της αναποτελεσματικότητας των πολιτικών που εφαρμόζονται σε όλες τις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο («one-size-fits-all» policies).

Επιπρόσθετα, τα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι σημαντικά για τους ιθύνοντες πολιτικής ώστε να αντιλαμβάνονται τη σημασία της επίδρασης των πολιτισμικών αξιών στη μεγέθυνση και για μία σειρά από άλλους λόγους. Πιο συγκεκριμένα, όσο περισσότερο οι κοινωνίες βασίζονται σε παραδοσιακές αξίες τόσο υψηλότερος αναμένεται να είναι ο ρυθμός μεγέθυνσής τους, ενώ το αντίθετο αναμένεται όταν βασίζονται σε μεταϋλιστικές αξίες. Βεβαίως αυτό δε σημαίνει ότι θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες επικέντρωσης προς παραδοσιακές/ υλιστικές αξίες. Η αλλαγή από τις παραδοσιακές προς τις μεταϋλιστικές αξίες αποτελεί ένα φυσικό επακόλουθο της αίσθησης οικονομικής ασφάλειας και ασφάλειας επιβίωσης που νιώθουν οι κοινωνίες, με αποτέλεσμα να προσανατολίζονται προς άλλες αξίες (τις μεταϋλιστικές). Ένα άλλο ζήτημα αφορά στο ότι η άνοδος του λαϊκισμού κατά τα τελευταία έτη υποκινεί και υποκινείται από παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες στις ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου. Αυτές οι αξίες συναντώνται κυρίως στο γηραιότερο πληθυσμό -που αποτελεί και την πλειονότητα του

ενεργού εκλογικού σώματος- οι οποίοι δεν ακολουθούν την τάση των νεότερων γενιών προς περισσότερο μεταϋλιστικές αξίες (Rodrik 2019). Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι η πλειοψηφία της κοινωνίας χαρακτηρίζεται από την επικράτηση παραδοσιακών πολιτισμικών αξιών ούτε ότι πρόκειται σε λαϊκιστικά ρεύματα και αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από αυτούς που ασκούν την οικονομική πολιτική. Τα ζητήματα αυτά, αναδεικνύουν -και πάλι- το γεγονός ότι θα πρέπει οι πολιτισμικές αξίες να λαμβάνονται υπόψη πριν το σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής, ώστε η οικονομική πολιτική να είναι περισσότερο στοχευόμενη και αποτελεσματική καθώς το πολιτισμικό υπόβαθρο διαφοροποιεί τις συμπεριφορές και επηρεάζει σημαντικά τις οικονομικές επιδόσεις και το πόσο έτοιμη είναι η κάθε κοινωνία να τις δεχτεί ή όχι τις αλλαγές που συνοδεύουν την άσκηση οικονομικής πολιτικής (EEAG 2017).

Η ανάλυση του κεφαλαίου αυτού παρουσιάζει κάποια μειονεκτήματα. Παρότι χρησιμοποιούνται όλα τα διαθέσιμα μέχρι σήμερα στοιχεία για να εκφραστεί το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών (από το πρώτο έως και το τελευταίο κύμα της WVS και της EVS- έχοντας συμπεριλάβει και τα τελευταία στοιχεία της EVS 2017, τα οποία ανακοινώθηκαν τον Ιούλιο του 2019) παρατηρούνται αρκετά κενά καθώς είναι πολλές οι οικονομίες που συμμετείχαν στις σχετικές έρευνες μόνο σε κάποια από τα κύματα αυτά. Λόγω του ότι η ανάλυση κυρίων συνιστωσών που χρησιμοποιείται για να εκφραστεί ένα συνολικό μέτρο του πολιτισμικού υποβάθρου, δε δημιουργεί τιμές για τις κύριες συνιστώσες της όταν σε έστω και μια από τις μεταβλητές που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση υπάρχει κενή τιμή, η ανάλυση στις περισσότερες περιπτώσεις περιορίζεται σε 67 παρατηρήσεις, όσες είναι δηλαδή και οι παρατηρήσεις της ανεξάρτητης μεταβλητής πολιτισμικό υπόβαθρο.

Μελλοντικές εργασίες, θα μπορούσαν μέσω εμπειρικής ανάλυσης να καταγράψουν το βαθμό που η άνοδος των λαϊκιστικών ρευμάτων στις ανεπτυγμένες οικονομίες οφείλεται στην αλλαγή των αξιών των κοινωνιών από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές ή σε οικονομικούς παράγοντες όπως η αύξηση της αβεβαιότητας για το μέλλον που συνδέεται με την εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Εντατικότερες μελλοντικές προσπάθειες επίλυσης των ζητημάτων ενδογένειας θα προήγαγαν τη μελέτη της συγκεκριμένης σχέσης. Επιπλέον, τα επόμενα κύματα της WVS και της EVS (και άλλων αντίστοιχων ερευνών) θα βοηθήσουν τους μελετητές να ενισχύσουν

την έρευνά τους σχετικά με τις αλλαγές του πολιτισμικού υποβάθρου και τις επιδράσεις του στα οικονομικά αποτελέσματα (Guiso et al. 2010), ειδικά μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 που σίγουρα αποτέλεσε και αποτελεί ένα εξωγενές σοκ στις οικονομίες μεταβάλλοντας τις συμπεριφορές των κοινωνιών.

Βιβλιογραφία

- Ahlerup P., O., O., Yanagizawa D. (2009) Social Capital vs Institutions in the Growth Process. *European Journal of Political economy* 25:1-14.
- Akçomak I. S., ter Weel B. (2009) Social Capital, Innovation and Growth: Evidence from Europe. *European Economic Review* 53:544-567.
- Alesina A., Giuliano P. (2015) Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4): 898-944.
- Alon I., Chase G. (2005) Religious freedom and economic prosperity. *Cato Journal* 25(2): Spring/Summer, 399-406.
- Alonso-Borrego C., Arellano M. (1996) Symmetrically normalised instrumental variable estimation using panel data. CEMFI Working Paper No. 9612, September.
- Arellano M., Bond S. (1991) Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies* 58: 277-297.
- Autor D., Dorn D., Hanson G., Majlesi K. (2017) Importing Political Polarization? The Electoral Consequences of Rising Trade Exposure, MIT Working Papers.
- Axelrod R. (1984) *The Evolution of Cooperation*, New York: Basic Books.
- Bandura A. (1963) Behavior theory and indemnificatory learning. *American Journal of Orthopsychiatry*, 33, 591-601.
- Bandura A. (1971) Behavior therapy from a social learning perspective. *Proceedings of the XIXth International Congress of Psychology*. London, England.
- Banfield C. E. (1958) "The Moral Basis of a Backward Society." New York: The Free Press.
- Barone G., Mocetti S. (2016) Intergenerational Mobility in the Very Long Run: Florence 1427-2011 (April 28, 2016). Bank of Italy Temi di Discussione (Working Paper) No. 1060. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2856359> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2856359>
- Barro J.R., McCleary R.M. (2003) Religion and Economic Growth Across Countries, *Am. Sociol. Rev.* 68 5.

- Barro J. R., Jong-Wha L. (2013) A new data set of educational attainment in the world, 1950–2010, *Journal of Development Economics* 104: 184–198.
- Bell A.V. (2010) Why cultural and genetic group selection are unequal partners in the evolution of human behavior. *Communicative & Integrative Biology* 3, 159 {161}.
- Berggren N. – Elinder, M. – Jordahl, H. (2007) Trust and Growth: A Shaky Relationship. *Empirical Economics* 35. 2:251-274.
- Beugelsdijk S. – van Schaik, A. B. T. M. (2005) Differences in Social Capital Between 54 Western European Regions. *Regional Studies* 39. 8:1053- 1064.
- Bjørnskov C., Méon P. (2015) The Productivity of Trust, *World Development*, Elsevier, vol. 70(C), pages 317-331.
- Bloom N. (2011) The uncertainty shock from the debt disaster will cause a double-dip recession, *VoxEU.org*, 22 August.
- Boettke P. J. (2001) Why Culture Matters: Economics, Politics, and the Imprint of History. In: Boettke, P. J., *Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy*. Routledge, New York. pp. 248-265.
- Borghans L., Duckworth A.L., Heckman J.J., Weel Bas ter (2008) The Economics and Psychology of Personality Traits, *IZA Discussion Paper No. 3333*, February.
- Bützer S., C. Jordan, L. Stracca (2013) Macroeconomic Imbalances: A Question of Trust? *European Central Bank, Working Paper 1584*.
- Boyd R. & Richerson, P.J. (1985) *Culture and the Evolutionary Process*. University of Chicago Press, Chicago.
- Boyd R., Richerson P.J. (1988) The evolution of reciprocity in sizable groups. *Journal of Theoretical Biology* 132:337-356.
- Boyd R., Richerson P.J. (2005) *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Boyd R., Richerson P.J. (2009) Culture and the evolution of human cooperation, *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2009 November 12; 364(1533): 3281–3288. doi: 10.1098/rstb.2009.0134.

- Bucci A., G. Segre (2011) Culture and human capital in a two-sector endogenous growth model, *Res. in Econ.* 65 279-293.
- Caldwell C.A., and A.E. Millen (2008) Experimental models for testing hypotheses about cumulative cultural evolution. *Evolution and Human Behavior* 29: 165–171.
- Caldwell C.A., H. Cornish, and A. Kandler (2016) Identifying innovation in laboratory studies of cultural evolution: Rates of retention and measures of adaptation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 371: 20150193.
- Cavalli-Sforza L. L. and Feldman M. (1981) *Cultural Transmission and Evolution*. Princeton University Press, Princeton.
- Chiao J.Y., Ambady N. (2007) Cultural neuroscience: Parsing universality and diversity across levels of analysis. In Kitayama, S. and Cohen, D. (Eds.) *Handbook of Cultural Psychology*, Guilford Press, NY, pp. 237-254.
- Chiswick B.R. and Miller P.W. (2005) ‘Do Enclaves Matter in Immigrant Adjustment?’, *City and Community*, 4(1), pp.5- 35.
- Cullen B. (1995) On cultural group selection. *Current Anthropology* 36, 819-820.
- De Jong E. (2009) *Culture and Economics: On values, economics, and international business*, London: Routledge.
- Diamond J. (1999) *Guns, germs, and steel*. New York: Norton.
- DiMaggio P. (1994) Culture and economy. In: Smelser NJ, Swedberg R (ed) *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton.
- Dressler D. and Carns D. (1969) *Sociology: The Study of Human Interaction* (New York: Alfred A. Knopf), pp. 56-59.
- Durham W. H. (1991) *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Edwards M. S. – Patterson, D. (2009) The Influence of Cultural Values on Economic Growth: An Expanded Empirical Investigation. *Journal of Political Science* 37:148-173.

- EEAG (2017) The EEAG Report on the European Economy, “Economic Policy and the Rise of Populism – It’s Not So Simple,” CESifo, Munich 2017, pp. 50–66.
- Eschbach D.M., Parker G.E., Stoeberl P.A. (2001) American repatriate employees’ retrospective assessment of the effects of cross-cultural training on their adaptation to international assignments. *International Journal of Human Resource Management*, 12(2), 270-287.
- Fehr E., Fischbacher U. (2003) The nature of human altruism. *Nature* 425:785–791.
- Flegr J. (2007) Effects of Toxoplasma on Human Behavior. *Schizophrenia Bulletin* 33. 3:757– 760.
- Franke R. H. – Hofstede, G. – Bond, M. H. (1991) Cultural Roots of Economic Performance: A Research Note. *Strategic Management Journal* 12:165-173.
- Fukuyama F. (1995) *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free.
- Georgas J., Berry J.W. (1995) An ecocultural taxonomy for cross-cultural psychology, *Journal of Cross Cultural Research*, 29, 121-157.
- Georgas J., Vijver F.J.R., Berry J.W. (2004) The ecocultural framework, ecosocial indices and psychological variables in cross cultural
- Giuliano P. & A. Spilimbergo, 2014. "Growing up in a Recession," *The Review of Economic Studies*, vol 81(2), pages 787-817.
- Glaeser E., Laibson, D. I., Scheinkman J. A., Soutter, C. L. (2000) Measuring Trust. *Quarterly Journal of Economics* CXV: 811-846.
- Glaeser E., Laibson, D. I., Bruce Sacerdote (2000) An Economic Approach to Social Capital, *Economic Journal* 112 (2002): 437-458.
- Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. (2004) Do Institutions Cause Growth? *Journal of Economic Growth* 9:271-303.
- Gorodnichenko Y., Roland, G. (2010) Culture, Institutions and the Wealth of Nations. NBER Working Paper 16368.
- Gorodnichenko Y., Roland G. (2011) Which Dimensions of Culture Matter for Long-run Growth?, *American Economic Review Papers and Proceedings*, vol. 101, no. 3, pp. 492–498.

- Gorodnichenko Y., Roland G. (2015) Culture, institutions and democratization. Technical report, National Bureau of Economic Research.
- Granato J. – Inglehart, R. – Leblang, D. (1996) The Effect of Cultural Values on Economic Development: Theory, Hypotheses, and Some Empirical Tests. *American Journal of Political Science* 40. 3:607-631.
- Greif A., Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies, *Pol. Econ.* 102 (1994) 912-50.
- Guiso L., Sapienza, P., and Zingales, L. 2003. People's opium? Religion and economic attitudes. *Journal of Monetary Economics* 50: 225-282.
- Guiso L., Sapienza P., Zingales L. (2006) Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives* 20. 2:23-48.
- Guiso L., Sapienza P. and Zingales L. (2010) Civic capital as the missing link. *European University Institute Economics Working Papers*, (ECO2010/08).
- Hansen L. P., Singleton K. J. (1982) Generalized Instrumental Variables of Nonlinear Rational Expectations Models. *Econometrica* 50:1269-1286.
- Harrison E. L. (1992) *Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success*. Harper Collins, Basic Books, New York.
- Harrison E. L., Huntington P.S. (2000) *Culture matters: How values shape human progress*. New York, basic books.
- Hauser M. (1988) Invention and social transmission: New data from wild vervet monkeys. In: *Machiavellian intelligence: Social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes, and men*, R. W. Byrne & A. Whitten, eds. (pp. 327-344). Oxford: Clarendon Press.
- Hayton J.C., Gerard G., Zahra A.S. (2002) National culture and entrepreneurship: a review of behavioral research, *Entrepr. Th. and Pr.* 26 33-52.
- Henrich J., McElreath R. (2007) Dual-inheritance theory: the evolution of human cultural capacities and cultural evolution, in *Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*, Series: Oxford Library of Psychology.

- Hermans H.J.M., Kempen H.J.G. (1998) Moving cultures: The perilous problems of cultural dichotomies in a globalizing society. *American Psychologist*, 53, 1111–1120.
- Hess J.D. (1994) *The whole world guide to culture learning*, Yarmouth: Intercultural Press.
- Hofstede G. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage (co-published in the PRC as Vol. 10 in the Shanghai Foreign Language Education Press SFLEP Intercultural Communication Reference Series, 2008).
- Hofstede G., (1980), *Culture's Consequences: International differences in Work-related Values*, Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Hofstede G., (1991), *Cultures and Organisations*, London: Harper Collins Business.
- Hofstede G. (1980) *Culture's Consequences: International differences in Work-related Values*, Beverly Hills, CA, Sage Publications.
- Hofstede G, Hofstede JG, Minkov M (2010) *Cultures and organizations-intercultural cooperation and its importance for survival*, 3rd edn. Mc Graw Hill, New York, NY.
- Hofstede G. (2001) *Culture's Consequences – Comparing values, behaviours, Institutions and organisations across nations*, 2nd ed. London, Sage Publications.
- Hofstede G., H.M. Bond (1988) The Confucius connection: From cultural roots to economic growth, *Organ. Dyn.* 16 4-21.
- Houkes W. (2012) Population thinking and natural selection in dual-inheritance theory, *Biology & Philosophy*, Volume 27, Issue 3, pp 401-417.
- House R.J, P.J. Hanges, M. Javidan, P.W. Dorfman, V. Gupta, (2004) *Culture, Leadership and Organisations – The GLOBE study of 62 societies*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Inglehart R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.

- Inglehart R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart R. (1988) The Renaissance of Political Culture. *American Political Science Review*. 82: 1028-1034, doi:10.2307/1961756.
- Inglehart R., (2000) *Globalization and Postmodern Values*, The Washington Quarterly, 2000 – MIT Press.
- Inglehart R., Baker W.E. (2000) Modernization, culture change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*.
- Inglehart R., *Modernization and Postmodernization: Changing values and political styles in advanced industrial society*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1997.
- Jackman R. W., Miller R. A. (1996) A Renaissance of Political Culture? *American Journal of Political Science* 40. 3:623-659.
- Jan Delhey Kenneth NMI Newton, Christian Welzel (2011) How General Is Trust in "Most People"? Solving the Radius of Trust Problem, October 2011, *American Sociological Review* 76(5):786-807, DOI: 10.1177/0003122411420817
- Johnston L., Resisting change: information-seeking and stereotype change, *Eur. J. of Soc. Psychol.* 26 (1996) 799–825.
- Jones J. (2006) The relative concentration of net maternity in chimpanzees and humans, *Am. J. of Hum. Biol.* 18, 2 260.
- Kaasa A. (2016), Social Capital, Institutional Quality and Productivity: Evidence from European Regions, *Economics and Sociology*, Vol. 9, No 4, pp. 11-26. DOI: 10.14254/2071-789X.2016/9-4/1
- Kapás J. (2017) How Cultural Values Affect Economic Growth: A Critical Assessment of the Literature, *Ekon. Misao I Praksa DBK. GOD XXVI. BR. 1.* (265-285).
- Kawai M. (1965) Newly acquired pre-cultural behavior of the natural troop of Japanese monkeys on Koshima Island. *Primates* 6:1–30.
- Knack S. (2002) Social capital, growth and poverty: a survey of cross-country evidence. Published in: *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment* (2002): pp. 42-84.

- Knack S., Keefer Ph. (1997) Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics* 112. 4:1251-1288.
- Kostis P.C., Kafka K.I., Petrakis P.E. (2018) Cultural Change and Innovation Performance, *Journal of Business Research*, Volume 88, July, Pages 306-313, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.010>.
- Kuran T. (2004) *Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kuran T. (2007) *Economic Underdevelopment in the Middle East: The Historical Role of Culture, Institutions and Religion*. Unpublished Manuscript, Durham: Duke University.
- Laland K. N., Odling-Smee, f., and Feldman, M.W. (2000) Niche construction, biological evolution, and cultural change. *Behavioral and Brain Sciences*, 23: 131-175.
- La Porta R., Lopez-De-Silanes, F., Shleifer A., Vishny R.W. (1997) Trust in large organizations. *The American Economic Review* 87(2): 333-338.
- Landes, D. (2000) Culture Makes Almost All the Difference. In: Harrison, L. E. – Huntington, S. P. (eds.), *Culture Matters*. New York, NY: Basic Books.
- Magee C.A., Miller L.M., Heaven P.C.L. (2013) Personality trait change and life satisfaction in adults: The roles of age and hedonic balance. *Personality and Individual Differences*, 55 (6), 694-698.
- Marini M. (2004) Cultural evolution and economic growth: a theoretical hypothesis with some empirical evidence, *J. of Socioecon.* 33 765-784.
- Marino Pedro de Barros Leal Pinheiro, Soares, Rômulo Alves, Luca, Márcia Martins Mendes De, & Vasconcelos, Alessandra Carvalho de. (2016) Global Governance Indicators: how they relate to the socioeconomic indicators of the Brics countries. *Revista de Administração Pública*, 50(5), 721-744.
- Maseland R. (2013) Parasitical Cultures? The Cultural Origins of Institutions and Development. *Journal of Economic Growth* 18. 2:109-136.
- McClelland D.C. (1961) *The achieving society*. Van Nostrand, Princeton.

- McGrew W.C., Tutin C.E.G. (1978) Evidence for a social custom in wild chimpanzees? *Man* 234:234–251.
- Miller G. (2009) Does evolution explain human nature? More fully by the day, In: *Celebrating the Bicentenary of the Birth of Charles Darwin*, Philadelphia: John Templeton Foundation (Supporting Science - Investing in the Big Questions) (www.templeton.org).
- Minkov M., V. Blagoev (2009) Cultural Values Predict Subsequent Economic Growth, *Int. J. of Cross-Cultural Manag.* 9 5-24.
- Mio J.S. (1999) *Key words in multicultural interventions: A dictionary*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Noland M. (2005) Religion and Economic Performance, *World Development* Vol. 33, No. 8, pp. 1215–1232, Published by Elsevier Ltd.
- Norris P., Inglehart, R. (2016) *Trump, Brexit and the rise of Populism: Economic have-nots and cultural backlash*. American Political Science Association 2016, USA.
- Norris P., Inglehart, R. (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/9781108595841>
- Oberg K. (1960) Cultural shock: Adjustment to new cultural environments, *Practical Anthropology* 7, pp. 177–182.
- Olson M. (1982) *The Rise and Decline of Nations*, New Haven: Yale University Press.
- Paldam M. (2001) Corruption and religion: adding to the economic model. *Kyklos* 54(2/3): 383-414.
- Paldam M., The cross-country pattern of corruption: economics, culture and the seesaw dynamics, *Eur. J. of Pol. Econ.* 18 (2002) 215-240.
- Peterson R.A. (1992) Understanding audience segmentation: from elite and mass to omnivore and univore, *Poetics* , Vol. 21 No. 4, pp. 243-258.
- Peterson R.A. and Kern, R.M. (1996) Changing highbrow taste: from snob to omnivore, *American Sociological Review* , Vol. 61 No. 5, pp. 900-907.
- Petrakis P.E. (2011) *The Greek Economy and the Crisis. Challenges and Responses*, New York and Heidelberg: Springer, ISBN 978-3-642-21174-4.

- Petrakis P.E., Kostis P.C. (2013) Economic Growth and Cultural Change, *Journal of Socio-Economics*, Issue C, Vol. 47, pp. 147-157, DOI 10.1016/j.socec.2013.02.011.
- Petrakis P.E. (2014) *Culture, Growth and Economic Policy*, New York and Heidelberg: Springer, ISBN 978-3-642-41439-8, p. 250 *owth and Employment in Europe: Sustainability and Competitiveness*.
- Petrakis P.E., Kostis, P.C. (2014) Medium term effects of culture, transactions and institutions on opportunity entrepreneurship. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 3(11).
- Phelps A. E. (2006) Emotion and Cognition: Insights from Studies of the Human Amygdala, *Annual Review of Psychology*, Vol. 57:27-53.
- Platteau J.P. (2000) *Institutions, Social Norms, and Economic Development*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam.
- Porta R., Lopez-De-Silanes, F, Shleifer, A., and Vishny, R.W. (1998) Law and finance. *Journal of Political Economy* 106(6): 1113-1155.
- Pryor F. (2005) National Values and Economic Growth, *Am. J. of Econ. and Soc.* 64, 2 451-483.
- Putnam R. D., Leonardi R., Nanetti R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam R.D., The prosperous community: social capital and public life, *The Am. Prospect* 4, 13 (1993) 11-18.
- Roberts B.W., Walton K.E. & Viechtbauer W. (2006) Patterns of mean-level change in personality traits across the life course: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, 132(1), 1-25.
- Rodrik D. (2019) *What's Driving Populism?*, Project Syndicate, 9 July.
- Rogers A.R. (1988) Does Biology Constrain Culture? *American Anthropologist* 90(4):819–831.
- Roth F. (2009) Does Too Much Trust Hamper Economic Growth? *Kyklos* 1:103-128.
- Sacco L.P., G. Segre (2009) Creativity, cultural investment and local development: a new theoretical framework for endogenous growth, in: U. Fratesi, L. Senn (Eds.) *Growth and Innovation of Competitive Regions*, Springer-Verlag: Berlin.

- Sargan J. D. (1958) The Estimation of Economic Relationships using Instrumental Variables. *Econometrica*. 26 (3): 393–415. doi:10.2307/1907619. JSTOR 1907619.
- Sargent-Cox K., Butterworth P., Anstey K.J. (2011) The global financial crisis and psychological health in a sample of Australian older adults: A longitudinal study. *Social Science and Medicine*, 73, 1105-1112.
- Schumpeter J., *The Theory of Economic Development*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1934.
- Schwartz S.H. (1994) Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values, in U. Kim, H.C. Triantis, C. Kagitcibasi, S.C. Choi, G. Yoon, *Individualism and collectivism*, pp.85-119. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schwartz S. H. (2006) A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology* 5. 2-3:137-182.
- Schwartz S.H. (2009) Culture Matters: National Value Cultures, Sources and Consequences, in: R. Wyer, C. Chiu, Y.Y. Hong (Eds.), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology Press.
- Sen A. (2002) How Does Culture Matter? In: Vijayendra, R. – Walton, M. (eds), *Culture and Public Action*. Stanford: Stanford University Press. pp. 37-58.
- Smith A. (1759) *The Theory of Moral Sentiments*. London: A. Millar. Available at: <http://www.econlib.org/library/Smith/smMS0.html>
- Spolaore E., Wacziarg R. (2013) How Deep Are the Roots of Economic Development? *Journal of Economic Literature*, 51(2): 325-69.
- Swank D. (1996) Culture, Institutions, and Economic Growth: Theory, Recent Evidence, and the Role of Communitarian Politics. *American Journal of Political Science* 40. 3:660-679.
- Tabellini G. (2008) Institutions and culture. *Journal of the European Economic Association* 6(23):255–294.
- Tabellini G. (2010) Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe, *Journal of the European Economic Association*, Volume 8, Issue 4, pages 677–716, June 2010.

- Tavassoli N.T. (2009) Climate, psychological homeostasis and individual behaviours across cultures, in: R. Wyer, C. Chiu, Y.Y. Hong (Eds.), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology Press.
- Tayeb M. (2000) National cultural characteristics. In *International Business Theories, Policies and Practices*, ed. M. Tayeb. Harlow, UK: Pearson Education Limited.
- Throsby D. (2001) *Economics and Culture*, Cambridge University Press,.
- Triandis H.C. (1995) *Individualism and Collectivism*. CO: Westview Press, Boulder.
- Triandis H.C. (2009) Ecological determinants of cultural variation, In: Wyer RS, Chiu C, Hong YY (ed) *Understanding culture: Theory, research and application*. Psychology press, p 189- 210.
- United Nations (2017) *World Population Prospects. Key Findings and Advance Tables, Economic and Social Affairs*". Available at https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf
- Van den Bergh Jeroen C.J.M., Gowdy G.M. (2009) A Group Selection Perspective on Economic Behavior, Institutions and Organizations. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Elsevier, 2009, 72 (1), pp.1.
- Voigt, S. – Park, S. (2008) *Values and Norms Matter – On the Basic Determinants of Long-run Economic Development*. MAGKS Discussion Paper No. 22-2008.
- Way B.M., Lieberman M.D. (2010) Is there a genetic contribution to cultural differences? Collectivism, individualism, and genetic markers of social sensitivity. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 5:203-211.
- Weaver G.R. (1994) Understanding and coping with cross-cultural adjustment stress. In: G.R. Weaver, Editor, *Culture, communication and conflict: Readings in intercultural relations*, Ginn Press, Needham Heights, MA, pp. 169–189.
- Weber M. (1958). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribners.

- Weber M. (1970) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, George Allen and Unwin.
- Weber M. 2001 [1930]. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (with an introduction by A. Giddens). Abingdon/New York: Routledge Classics.
- Westmore B. (2013), "R&D, Patenting and Growth: The Role of Public Policy", OECD Economics Department Working Papers, No. 1047, OECD Publishing, Paris.
- Whiteley P. F. (2000) Economic Growth and Social Capital. *Political Studies* 48:443-466.
- Wilkinson W. (2019) *The Density Divide: Urbanization, Polarization, and Populist Backlash*, Research Paper, Niskanen Center, June.
- Williamson C. R. – Mathers R. L. (2011) Economic Freedom, Culture, and Growth. *Public Choice* 148:313-335.
- Williamson C.R. (2009) Informal Institutions Rule: Institutional Arrangements and Economic Performance. *Public Choice* 139. 3.4:371-387.
- Williamson O. (2000) The New Institutional Economics: taking stock, looking ahead, *Journal of Economic Literature* 38 (3): 595-613.
- Xia J. (2009) Analysis of Impact of Culture Shock on Individual Psychology, *International Journal of Psychological Studies*, Vol.1, No.2.
- Yegorov Yuri (2015) : Economic Role of Population Density, 55th Congress of the European Regional Science Association: "World Renaissance: Changing roles for people and places", 25-28 August 2015, Lisbon, Portugal, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve
- Zak P. J., Knack S. (2001) Trust and Growth. *Economic Journal* 111:295-321.
- Zorlu A., Hartog J. (2005) The effect of immigration on wages in three European countries. *Journal of Population Economics*, 18(1), 113–151.
- Αριστοτέλης (Α, 1253α 7-19) Πολιτικά. Διαθέσιμο στον σύνδεσμο (τελευταία πρόσβαση 06 Απρ.

2017):http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-C119/464/3084,12338/index_04_05.html

- Οικονόμου Β. Η. (2008) Αξιώματα και αρχές της επιχειρηματικότητας στην Ορθοδοξία. Στο Πετράκης Π.Ε. 2008. Η Επιχειρηματικότητα, Π.Ε. Πετράκης. Αθήνα.
- Πετράκης Π.Ε. (2010) Η Ελληνική Οικονομία: Προκλήσεις (μέχρι το 2010), Εκδόσεις Παπαζήση.
- Πετράκης Π.Ε. (2017) Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση. Γενική και Ολοκληρωμένη Προσέγγιση, Εκδόσεις Quaestor, ISBN 978-960-99388-7-7.
- Πετράκης Π.Ε. (2018) σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλσαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο Ρόλος του Θεσμικού Υποβάθρου στην Καινοτομία

Θεσμικό Υπόβαθρο, Καινοτομική Ικανότητα και Ανάγκη για Διαρθρωτικές Μεταρρυθμίσεις

Περίληψη

Η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στα καινοτομικά αποτελέσματα -κατ' επέκταση και στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση- είναι μια σαφώς καθορισμένη σχέση στη σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, μέσω της εμπειρικής ανάλυσης του παρόντος κεφαλαίου, η σχέση αυτή φαίνεται να διαφέρει μεταξύ διαφορετικών ομάδων χωρών. Το κεφάλαιο αυτό υπογραμμίζει τις επιπτώσεις των θεσμών στην καινοτομική ικανότητα της εκάστοτε οικονομίας και διερευνά τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες χώρες παρουσιάζουν διαφορετικές θεσμικές επιδράσεις στην καινοτομία. Προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι του κεφαλαίου χρησιμοποιείται μια ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (balanced panel data) για 152 χώρες καθώς και ετήσια στοιχεία της χρονικής περιόδου από το 2007 έως το 2017. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται αφορά σε μια μέθοδο εκτίμησης σταθερών επιδράσεων (fixed effects - FE), με διαφορετικούς σταθερούς όρους για τις εξεταζόμενες οικονομίες και με χρήση ψευδομεταβλητών ανά έτος της ανάλυσης. Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (country specific clustered robust estimates of the standard errors) και χρήση μεταβλητών ελέγχου. Επίσης, οι χώρες υπό ανάλυση χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από τις "οικονομίες αναφοράς" (benchmark countries), δηλαδή τις οικονομίες με τις καλύτερες θεσμικές αλλά και καινοτομικές επιδόσεις για το πρώτο και για το τελευταίο έτος της χρονικής περιόδου ανάλυσης (2007 και 2017). Οι υπόλοιπες χώρες του δείγματος διαιρούνται σε 3 ομάδες (Α, Β και Γ), με την ομάδα Α να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη διαφορά και την ομάδα Γ τη μικρότερη διαφορά από τις χώρες αναφοράς όσον αφορά στις βαθμολογίες τους στη μεταβλητή θεσμικό υπόβαθρο. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι τα εξής: α) Υπάρχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις για τη συνολική χρονική περίοδο ανάλυσης. β) Παρατηρείται μια σχέση "σχήματος S" μεταξύ της καινοτομίας και των θεσμών. Η σχέση αυτή εξαρτάται από τις ικανότητες και τις δυνατότητες που υπάρχουν για βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου των οικονομιών. Στην καμπύλη "σχήματος S" οι τέσσερις συνολικά ομάδες χωρών (Α, Β, Γ και οικονομίες αναφοράς) χωρίζονται σε τέσσερις ευρύτερες ομάδες που σχετίζονται άμεσα και με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης τους: χώρες υψηλής, μεσαίας, χαμηλής και πολύ χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας (capacity). γ) Όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση μιας ομάδας από τις οικονομίες αναφοράς -αναφορικά με τις θεσμικές τους επιδόσεις- τόσο πιο υψηλή είναι η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην καινοτομία (και το αντίθετο) λόγω του ότι υπάρχει μεγαλύτερη καινοτομική ικανότητα και μεγαλύτερη δυνατότητα βελτίωσης του θεσμικού υποβάθρου. δ) Μεταξύ των τεσσάρων ομάδων χωρών, η μικρότερη θετική επίδραση των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις παρατηρείται για τις οικονομίες αναφοράς (μάλιστα η στατιστική σημαντικότητα χάνεται όταν χρησιμοποιούνται μεταβλητές ελέγχου) καθώς οι οικονομίες αυτές έχουν σχεδόν εξαντλήσει την καινοτομική τους ικανότητα και δεν έχουν μεγάλες δυνατότητες για βελτίωση του θεσμικού τους υποβάθρου. ε) Χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων της βασικής εξίσωσης της ανάλυσης για την κάθε ομάδα χωρών, προκύπτει ότι ακόμα και αν οι ομάδες των χωρών Α, Β και Γ βελτιώναν το θεσμικό τους υπόβαθρο τόσο ώστε να φθάσει στο επίπεδο των χωρών αναφοράς, αυτό δε θα ήταν αρκετό ώστε να φτάσουν στο αντίστοιχο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών αναφοράς. στ) Με βάση το μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής των θεσμών και των καινοτομικών επιδόσεων κατά την περίοδο 2007-2017 προκύπτει ότι οι χώρες θα έφταναν το επίπεδο των οικονομιών αναφοράς μόνο σε πολύ μακροπρόθεσμο επίπεδο. ζ) Απαιτούνται οικονομικές πολιτικές που να επιταχύνουν τη μεταβολή του θεσμικού υποβάθρου στις ομάδες χωρών Α, Β και Γ, όπως είναι οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Οι διαρθρωτικές αυτές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να στοχεύουν στο να μετατραπούν οι θεσμοί που παρεμποδίζουν την καινοτομία σε θεσμούς που προωθούν την καινοτομία (και επομένως την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση), εντός ευλόγου χρονικού ορίζοντα. Η ανάλυση καταλήγει στη δημιουργία θερμικών χαρτών (ένας χάρτης ανά ομάδα χωρών) οι οποίοι παρουσιάζουν -για την κάθε οικονομία- ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι θεσμοί οι οποίοι κρίνεται απαραίτητο να μεταρρυθμιστούν διαρθρωτικά, καταλήγοντας σε προτάσεις πολιτικής. η) Το θεσμικό υπόβαθρο αναδεικνύεται ως παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομίες μεταξύ τους και οδηγεί σε διαφορετικές απαιτήσεις οικονομικής πολιτικής. Έτσι, η ανάλυση συμβάλει στη συζήτηση γύρω από τις πολιτικές που εφαρμόζονται στις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο (one-size-fits-all policies).

3.1 Εισαγωγή

Το θεσμικό υπόβαθρο μιας χώρας έχει θετικό αντίκτυπο στην αύξηση του εισοδήματος, καθώς η ποιότητα των θεσμών επηρεάζει (μεταξύ άλλων) το ρυθμό της καινοτομίας μιας οικονομίας, την κινητήρια δύναμη δηλαδή της οικονομικής μεγέθυνσης¹ (Aghion and Jaravel 2015, Pece et al. 2015). Μάλιστα, οι θεσμικές επιδράσεις στην καινοτομία αποτελούν το επίκεντρο της νέο-Σουμπετεριανής εξελικτικής οικονομικής σκέψης (Nelson and Winter 1982, 2002, Witt 2008).

Ωστόσο, υπάρχουν πολλές ομάδες χωρών που δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη καινοτομική ικανότητα. Αυτό συμβαίνει λόγω του ότι στις οικονομίες αυτές υπάρχει ανεπάρκεια ή έλλειψη αρκετών χαρακτηριστικών που κρίνονται απαραίτητα για τη δημιουργία καινοτομιών (Cirera et al. 2017). Μέσω της παρούσας ανάλυσης προτείνεται ότι τέτοια χαρακτηριστικά αφορούν σε παράγοντες του θεσμικού υποβάθρου ενώ ταυτόχρονα εξετάζονται οι επιδράσεις των θεσμών στα καινοτομικά αποτελέσματα.

Το κεφάλαιο αυτό αποσκοπεί στο να αναδείξει τη σχέση μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και της καινοτομικής ικανότητας (capacity) και δυνατότητας καθώς και να οριστεί γιατί η σχέση αυτή διαφέρει μεταξύ ομάδων χωρών. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται ετήσια στοιχεία για 152 χώρες, για το χρονικό διάστημα από το 2007 έως το 2017. Επίσης μέσω της ανάλυσης επιδιώκεται να αποδειχθεί και εμπειρικά το θεσμικό υπόβαθρο ως παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομικές επιδόσεις των οικονομιών. Επιπρόσθετα, στόχος είναι η ανάλυση να οδηγήσει σε κρίσιμες προτάσεις πολιτικής ώστε να αναδειχθεί τι θα πρέπει οι οικονομίες να κάνουν για να βελτιώσουν το θεσμικό τους υπόβαθρο και κατ' επέκταση το επίπεδο καινοτομίας και οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσής τους, προκειμένου να συγκλίνουν με τις οικονομίες που πετυχαίνουν τις καλύτερες επιδόσεις.

Το παρόν κεφάλαιο συνεισφέρει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία καθώς αναδεικνύει: α) Τη σχέση μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και των καινοτομικών επιδόσεων. β) Ότι υπάρχουν ομάδες χωρών που παρουσιάζουν διαφορετικές επιπτώσεις των θεσμών στα καινοτομικά αποτελέσματα, ανάλογα με την καινοτομική και τη θεσμική ικανότητα (capacity) που διαθέτουν. γ) Ότι

¹ Για το λόγο αυτό, επί του παρόντος κεφαλαίου η καινοτομία χαρακτηρίζεται ως υποκατάστατη μεταβλητή (proxy) της οικονομικής μεγέθυνσης.

υπάρχει μια σχέση "οχήματος S" μεταξύ της καινοτομίας και των θεσμών, η οποία εξαρτάται από αυτές τις ικανότητες των οικονομιών. δ) Το ρόλο του παράγοντα χρόνου στην εξέλιξη των θεσμών και της καινοτομίας, προκειμένου να εξεταστεί εάν και πότε οι χώρες θα μπορέσουν να φτάσουν στο επίπεδο του θεσμικού υποβάθρου και των καινοτομικών επιδόσεων των οικονομιών αναφοράς. ε) Εάν υπάρχει ανάγκη ή όχι για διαρθρωτικές μεταβολές και ποια είναι τα πεδία του θεσμικού υποβάθρου τα οποία χρήζουν μεταβολών ανά οικονομία και ανά ομάδα οικονομιών και στα οποία οι ιθύνοντες της οικονομικής πολιτικής θα πρέπει να επικεντρωθούν. Αυτό επιτυγχάνεται με τη δημιουργία θερμικών χαρτών (ένας χάρτης ανά ομάδα χωρών) που βασίζονται στις διαφορές της κάθε οικονομίας από τις οικονομίες αναφοράς. Οι χάρτες παρουσιάζουν -για την κάθε οικονομία- ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι θεσμοί οι οποίοι κρίνεται απαραίτητο να μεταρρυθμιστούν διαρθρωτικά, καταλήγοντας σε προτάσεις πολιτικής. στ) Ότι το θεσμικό υπόβαθρο αποδεικνύεται παράγοντας που διαφοροποιεί τις οικονομίες μεταξύ τους και οδηγεί σε διαφορετικές απαιτήσεις οικονομικής πολιτικής. Έτσι, η ανάλυση συμβάλει στη συζήτηση γύρω από τις one-size-fits-all πολιτικές.

Το υπόλοιπο του κεφαλαίου οργανώνεται ως εξής. Στο μέρος 3.2 παρουσιάζεται η θεωρητική ανασκόπηση της σχέσης μεταξύ θεσμικού υποβάθρου και της οικονομικής μεγέθυνσης των κοινωνιών δια μέσω της καινοτομίας, ενώ στο μέρος 3.3 παρουσιάζεται η ισχυρή διασύνδεση της καινοτομίας με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Η σχέση αυτή είναι αρκετά ισχυρή ώστε επιτρέπει -στην παρούσα διδακτορική διατριβή- να χρησιμοποιείται η καινοτομία ως υποκατάστατη μεταβλητή (proxy) της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Στο επόμενο μέρος (3.4) περιγράφονται τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ενώ στο μέρος 3.5 παρουσιάζονται τα εμπειρικά αποτελέσματα και γίνεται μια συζήτηση επ' αυτών. Τέλος, μέρος 3.6, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που απορρέουν καθώς και οι προτάσεις πολιτικής.

3.2 Θεσμικό Υπόβαθρο και Οικονομική Μεγέθυνση μέσω της Καινοτομίας

Η καινοτομία είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες μεγέθυνσης και ευημερίας (Solow 1957). Ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας στις παγκόσμιες αγορές προκειμένου να καταστεί η παραγωγή πιο αποδοτική και οικονομικά αποδοτική είναι μέσω της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Οι επιχειρήσεις που δεν επενδύουν στην καινοτομία και την τεχνολογία αναγκάζονται να αποσυρθούν από την αγορά μετά από ένα χρονικό διάστημα (Yves and Leblanc 2002). Επιπλέον, η τεχνολογική πρόοδος αυξάνει τη ροή των πληροφοριών. Με αυτό τον τρόπο, η γνώση γίνεται βασικός παράγοντας της οικονομικής μεγέθυνσης (European Commission 2005), ενώ στρατηγικές εξειδίκευσης της τοπικής καινοτομίας κρίνονται πολύ σημαντικές για την οικονομική μεγέθυνση (Carayannis and Rakhmatullin 2014, Carayannis et al. 2019). Οι χώρες των οποίων οι επιχειρήσεις αποτυγχάνουν να καινοτομήσουν ανταγωνίζονται με τις αναπτυσσόμενες χώρες που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερο κόστος εργασίας και αυξανόμενη γνώση των υφιστάμενων τεχνολογιών και επιχειρηματικών μεθόδων (Savrul and Incekara 2015)

Έτσι, οι επιχειρήσεις και οι κυβερνήσεις πρέπει να δαπανούν μεγάλα χρηματικά ποσά και πόρους για να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν πολιτικές ενίσχυσης της καινοτομίας (Donges et al. 2016). Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν μεγάλα κενά στην κατανόηση του τι οδηγεί στην καινοτομία. Οι χώρες χαμηλού εισοδήματος επενδύουν ελάχιστα στην καινοτομία (Goñi and Maloney 2017) λόγω της μεγάλης έλλειψης ενός ευρέος φάσματος παραγόντων που συμπληρώνουν την καινοτομία. Αυτό εξηγεί και την έλλειψη σύγκλισης των χωρών χαμηλού εισοδήματος προς τις τεχνολογικές επιδόσεις ανεπτυγμένων χωρών.

Η σημαντική συμβολή των θεσμών στην οικονομική μεγέθυνση μέσω της τεχνολογίας και της καινοτομίας υποστηρίχθηκε από Σουμπετεριανούς και άλλους μελετητές που θεωρούν ότι ο σημαντικότερος παράγοντας για την ερμηνεία των διαφορών στη μεγέθυνση μεταξύ των χωρών είναι η ποιότητα των οικονομικών και πολιτικών θεσμών (Barro 1997, Hall and Jones 1999, Rodrik 2000, 2003, Sala-i-Martin 2002). Η ενδογενοποίηση της τεχνολογίας από τη νέα θεωρία μεγέθυνσης (Aghion and Howitt 1998, 2009, Lucas 1988)

περιόρισε την έμφαση στην επίδραση των θεσμών στην καινοτομία, αναγνωρίζοντας μόνο το κεφάλαιο, την εργασία και τη γνώση ως καθοριστικούς παράγοντες καινοτομίας.

Ωστόσο, οι θεσμοί ως οι κανόνες του παιχνιδιού (North 1990) -και η θεσμική ποιότητα- είναι οι καθοριστικοί παράγοντες της λήψης αποφάσεων των ατόμων και συνεπώς της καινοτομικής δραστηριότητας. Οι οικονομικοί θεσμοί επηρεάζουν κάθε είδους ανθρώπινες σχέσεις, είτε πρόκειται για πολιτικές, είτε για κοινωνικές ή οικονομικές (North 1990). Το θεσμικό πλαίσιο έχει θετική επίδραση στην αύξηση του εισοδήματος και στην οικονομία της γνώσης (Andrés et al. 2015), καθώς η ποιότητα των θεσμών επηρεάζει το ρυθμό της καινοτομίας μιας οικονομίας (Nour 2014, Casadella and Uzunides 2017) και είναι η κινητήριος δύναμη πίσω από την οικονομική μεγέθυνση.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ο αντίκτυπος της θεσμικής ποιότητας στην καινοτομία είναι θετικός, ανεξάρτητα από το επίπεδο της τεχνολογίας και το επίπεδο της έρευνας και ανάπτυξης. Οι Acemoglu and Robinson (2000) τονίζουν την επίδραση της θεσμικής ποιότητας στη συμπεριφορά των ελίτ που θα μπορούσαν να αποτρέψουν τις καινοτομικές αλλαγές, ενώ οι Omidi et al. (2018), στηριζόμενοι στην ανάλυση του Olsson (2000), διαπιστώνουν ότι η βελτίωση της θεσμικής ποιότητας καθιστά μια κατάλληλη βάση ώστε να είναι άλλες μεταβλητές περισσότερο αποτελεσματικές σε δραστηριότητες καινοτομίας. Οι Tebaldi and Elmslie (2013) διαπιστώνουν ότι οι θεσμοί εξηγούν πολλές από τις διαφορές μεταξύ των χωρών όσον αφορά στην παραγωγή διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας. Υποστηρίζουν επίσης ότι ο έλεγχος της διαφθοράς, οι φιλικές προς την αγορά πολιτικές, η προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και ένα πιο αποτελεσματικό δικαστικό σύστημα ενισχύουν το ρυθμό καινοτομίας των οικονομιών. Επιπλέον, οι εκτιμήσεις τους αποδεικνύουν ότι ο αντίκτυπος της θεσμικής ποιότητας στην καινοτομία είναι σημαντικός τόσο για τις χώρες που οδηγούν τις μεγάλες τεχνολογικές αλλαγές όσο και για τις χώρες που απέχουν πολύ από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Επιπρόσθετα, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο για την επίλυση προβλημάτων πληροφόρησης και κινήτρων που σχετίζονται με δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης (Xu and Huang 1999). Τέλος, η ύπαρξη αβεβαιότητας λόγω ενός ευμετάβλητου θεσμικού πλαισίου οδηγεί συχνά σε αναβολή των επενδυτικών αποφάσεων στην έρευνα και ανάπτυξη (Petraakis et al. 2014),

καθώς δεν υπάρχουν μηχανισμοί που θα μπορούσαν να προωθήσουν την καινοτομία και την οικονομική μεγέθυνση.

Με κριτήριο το αν ευνοούν ή παρεμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη οι θεσμοί που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία διακρίνονται -μεταξύ άλλων κατηγοριοποιήσεων- σε «περιεκτικούς (inclusive)» και σε «εκμεταλλευτικούς (extractive)» (Acemoglu and Robinson 2012). Ως εκ τούτου, στις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από εκμεταλλευτικούς θεσμούς εγείρονται εμπόδια στην ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται υψηλός συστηματικός κίνδυνος και βάλλεται η αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς (Petraakis et al. 2017)¹. Η επικράτηση των ιεραρχικών δομών και των εκμεταλλευτικών θεσμών στη διαδικασία παραγωγής δημιουργεί εμπόδια στην αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων, κάνοντας δύσκολη ή καθυστερώντας την προσαρμογή στη διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής που είναι κρίσιμη για την οικονομική αναγέννηση. Οι περιεκτικοί θεσμοί επιτρέπουν την ισότιμη πρόσβαση σε οικονομικές ευκαιρίες που προωθούν νέες ιδέες (Acemoglu et al. 2001).

Με τον τρόπο αυτό, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις και η δημιουργία περιεκτικών θεσμών είναι συνθήκες που επιδρούν στην καινοτομία μακροπρόθεσμα. Για παράδειγμα, η θέσπιση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, η εξάλειψη της διαφθοράς και ένα κατάλληλο νομικό πλαίσιο θα μπορούσαν να προωθήσουν την επιχειρηματικότητα και τα κίνητρα για καινοτομία. Οι χώρες με θεσμικά εμπόδια που παρεμποδίζουν ή περιορίζουν την υιοθέτηση νέων τεχνολογικών εφευρέσεων διαθέτουν σχετικά μικρό μερίδιο ανθρώπινου κεφαλαίου στον τομέα της έρευνας και ανάπτυξης (Tebaldi and Elmslie 2008, Khorsheed 2017).

3.3 Η Διασύνδεση της Καινοτομίας με την Ανάπτυξη και Μεγέθυνση των Οικονομιών

Ο ρόλος της καινοτομίας στην οικονομική ανάπτυξη έχει απασχολήσει τους οικονομολόγους από τα πρώτα σχεδόν βήματα των οικονομικών ως επιστήμη. Ο Smith (1776) τόνισε τη σημασία της προόδου της τεχνολογίας για τον πλούτο

¹ Petraakis P.E., Valsamis D.G., Kafka K.I. (2017) From an optimal to a stagnated growth prototype: The role of institutions and culture, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 97-105.

και την ανάπτυξη των οικονομιών. Για τον Smith καινοτομία αποτελούν οι νέες τεχνικές παραγωγής ενώ ανέφερε ότι οι νέες τεχνολογίες προκύπτουν από την καθιέρωση παραγωγικών διαδικασιών που επιτρέπουν την αύξηση της παραγωγικότητας. Γενικότερα για τους κλασικούς οικονομολόγους, η καινοτομία (εφεύρεση μηχανών) οφείλεται στον καταμερισμό της εργασίας και προέρχεται από τρεις πηγές: α) τη μάθηση μέσω χρήσης των εργατών στους οποίους έχουν εμπιστευτεί συγκεκριμένα μηχανήματα, β) τη μάθηση των παραγωγών μηχανημάτων μέσω εξειδίκευσης των μηχανών παραγωγής, και γ) την επίσημη επιστημονική μάθηση. Ο Ricardo (1821) και ο Malthus (1820) βασίστηκαν στη θεωρία του Smith, προσθέτοντας τη διασύνδεση μεταξύ τεχνολογικής προόδου και απασχόλησης. Για τον Ricardo η πρόοδος της τεχνολογίας προέρχεται από μεταβολές της εργασίας λόγω του ότι τα νέα μηχανήματα υποκαθιστούν εργατικό δυναμικό. Επιπρόσθετα, ο Mill (1848), σε συμφωνία και με τους Ricardo και Malthus, αντιμετωπίζει την καινοτομία ως εξωγενή στο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και έτσι η σχέση τεχνολογίας και ανάπτυξης δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί στο εσωτερικό του υποδείγματος. Επίσης, ο Marx (1867) κατανόησε πλήρως τη σημαντικότητα της τεχνολογικής ανάπτυξης για την οικονομία και την κοινωνία και -μολονότι επικριτής της καπιταλιστικής κοινωνίας- θεωρούσε ότι οι συγκρούσεις που δημιουργούνται μέσα στο οικονομικό σύστημα συνδέονται άμεσα με τις καταλυτικές επιδράσεις που έχουν πάνω σε αυτό οι τεχνολογικές αλλαγές.

Αργότερα, εμφανίστηκαν τα ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης. Στα υποδείγματα αυτά, οι επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο, τη γνώση και την καινοτομία αποτελούν κρίσιμο παράγοντα ώστε να αντιμετωπιστούν οι φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας και να οδηγηθούν οι οικονομίες σε μεγέθυνση, σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Έτσι, με βάση τα ενδογενή υποδείγματα η αφιέρωση πόρων και επενδύσεων για το ανθρώπινο κεφάλαιο και την καινοτομία στο παρόν, αναμένεται να οδηγήσει σε αυξημένη παραγωγικότητα στο μέλλον. Το πρώτο κύμα ενδογενούς μεγέθυνσης εμφανίστηκε με τα υποδείγματα AK (Arrow 1962) στα οποία οι φθίνουσες αποδόσεις του κεφαλαίου εξαφανίζονται επειδή το υπόδειγμα ενσωματώνει το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Το δεύτερο κύμα ενδογενούς μεγέθυνσης αφορά στα υποδείγματα μεγέθυνσης με βάση την καινοτομία. Πρόκειται για το υπόδειγμα πολλαπλών προϊόντων (Product Variety Model) του Romer (1986, 1990) με

πολλαπλά προϊόντα να οδηγούν στην εξάλειψη των συνολικών φθινουσών αποδόσεων, το μοντέλο του Lucas (1988) στο οποίο η συσσώρευση του ανθρωπίνου κεφαλαίου μέσω της γνώσης επιτυγχάνει το ίδιο αποτέλεσμα και τα Σουμπετεριανά υποδείγματα στα οποία η βελτίωση της ποιότητας μέσω της καινοτομίας στηρίζεται στη δημιουργική καταστροφή και έτσι εξαλείφονται οι φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας.

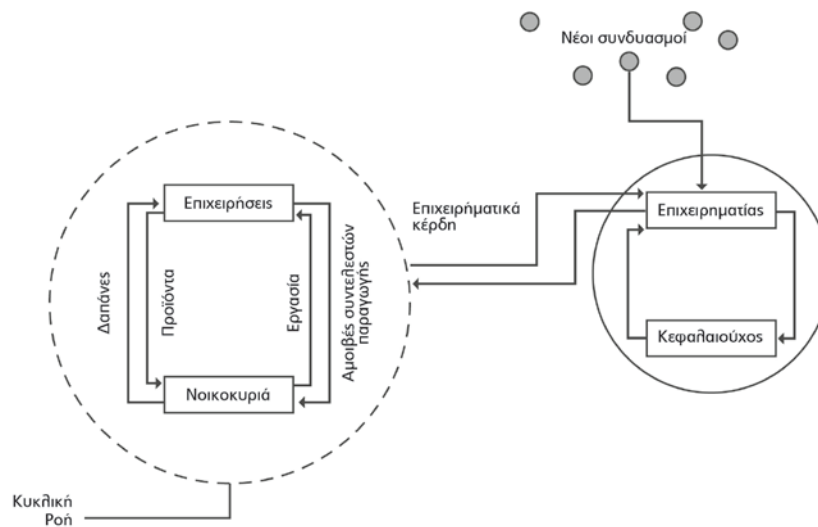
Μια πολύ σημαντική συμβολή στη διασύνδεση της καινοτομίας με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση είναι η θεωρία του Schumpeter¹ (1912). Αφορά σε μια στατική -από τη βάση της- οικονομία, με αποτέλεσμα η καινοτομία να εισέρχεται στα μοντέλα του ενδογενώς, αφού προέρχεται από τον επιχειρηματία. Τόσο η οικονομία όσο και η κοινωνία, και ιδιαίτερα η κοινωνία, είναι εχθρικές και ανθεκτικές απέναντι στην καινοτομία και η επιχειρηματική διαδικασία χρησιμοποιείται για να διασπαστεί αυτή η αντίσταση (Piore 2007).

Η κύρια ιδέα του Schumpeter (1912) που συνοψίζεται στη φράση "δημιουργική καταστροφή" σχετίζεται και με την ίδια την οικονομική μεγέθυνση καθώς θεωρεί πως οποιαδήποτε αναπτυξιακή διαδικασία φέρει μετέπειτα μια ποσοτική μεταβολή τόσο σε μικρο όσο και σε μακροοικονομικό επίπεδο. Οι δυνάμεις της δημιουργικής αυτής καταστροφής θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι εξής (Πετράκης 2017): α) η εισαγωγή νέου αγαθού ή σημαντική βελτίωση ποιότητας αγαθού που ήδη υπάρχει, β) η εισαγωγή νέας μεθόδου παραγωγής, γ) το άνοιγμα νέας αγοράς, δ) η κατάκτηση νέας πηγής προσφοράς πρώτων υλών ή ημικατεργασμένων αγαθών, και ε) η δημιουργία νέου είδους βιομηχανικής οργάνωσης.

Το Διάγραμμα 3.1 συνοψίζει τη σκέψη του Schumpeter σχετικά με το πώς η οικονομία οδηγείται στην ανάπτυξη μέσω της χρήσης των καινοτομιών.

¹ Παρά την πληθώρα βιβλιογραφικών αναφορών στη διασύνδεση της καινοτομίας με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη θεωρία του Schumpeter διότι πρόκειται για την περισσότερο ολοκληρωμένη θεωρία, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί τη θεωρητική βάση πάνω στην οποία ακουμπούν πολλές από τις σύγχρονες αναλύσεις.

Διάγραμμα 3.1 Το μοντέλο ανάπτυξης των οικονομιών κατά τον Schumpeter

Πηγή: Te Velde (2004).

Κατά τον Schumpeter σε πρώτο στάδιο η οικονομία είναι τέλεια ανταγωνιστική και βρίσκεται σε στάσιμη κατάσταση ισορροπίας, δεν πραγματοποιούνται κέρδη και δεν υπάρχουν επιτόκια, επενδύσεις, αποταμιεύσεις, και ακούσια ανεργία. Έτσι όμως ακολουθείται μια «κυκλική ροή» καθώς η ισορροπία επαναλαμβάνεται σε ετήσια χρονικά διαστήματα διότι τόσο τα παραγόμενα προϊόντα όσο και η διαδικασία παραγωγής που ακολουθείται είναι ίδια. Υπό αυτό το σκεπτικισμό ουσιαστικά δε συμβαίνουν αλλαγές στην οικονομία ενώ επίσης οι μεταβλητές που συμβάλλουν στη δημιουργία αλλαγών δε συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση (Sweezy 1943). Η οικονομική ανάπτυξη κατ' επέκταση αφορά σε μια μη συνεχή αλλαγή αυτής της «κυκλικής ροής» που εκδηλώνεται αυθόρμητα και παρεμποδίζει την ισορροπία που υπήρχε πριν, την οποία μεταβάλλει ολοκληρωτικώς. Δανειζόμενος την έννοια της γενικής ισορροπίας κατά Walras, η κατάσταση ισορροπίας για τον Schumpeter είναι μια έννοια θεωρητική και χρησιμοποιείται για να αποδείξει την ανισορροπία που προκαλεί η καινοτομία. Η καινοτομία προκαλεί εκτροπή της οικονομίας από μια ισορροπία οδηγώντας τη σε μια νέα κατάσταση ισορροπίας (Schumpeter 1912). Προκειμένου λοιπόν να ερμηνεύσει τη μετάβαση από την απλοποιημένη έννοια της οικονομικής ανάπτυξης σε αυτήν της δυναμικής οικονομικής ανάπτυξης, θεωρεί ότι η

οικονομική ανάπτυξη αποτελείται από τη δημιουργία νέων συνδυασμών. Κατά αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνεται την έννοια της καινοτομίας (Πετράκης 2017).

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι ο Schumpeter προασπίζεται τη σημασία της καινοτομίας στη διαδικασία της παραγωγής την οποία θεωρεί κινητήρια πηγή της οικονομικής ανάπτυξης. Με αυτόν τον τρόπο απεμπλέκει την αιτιότητα της οικονομικής ανάπτυξης που προέρχεται από την αύξηση των συντελεστών της παραγωγής. Αν και η είσοδος νέων επιχειρηματιών βαθμιαία συρρικνώνει τα μεγάλα κέρδη, ο Schumpeter θεωρεί ότι δια μέσω της ανάπτυξης καινοτομικών δραστηριοτήτων οι επιχειρηματίες βραχυχρόνια δημιουργούν μονοπώλια με αποτέλεσμα να αυξάνουν τους χρηματικούς πόρους τους προκειμένου να κάνουν απόσβεση τα κεφάλαια της επένδυσής τους. Αναλυτικότερα, υποστηρίζει ότι η «επιχειρηματική καινοτομία» αποτελεί τη διαδικασία κατά την οποία (Deakins and Freel 2007): αναδύονται νέες βασικές τεχνολογίες ωθούμενες από νέες επιστημονικές εξελίξεις, εμφανίζονται νέοι κλάδοι και νέες κατηγορίες προϊόντων, οι μικρές επιχειρήσεις παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις καινοτομίες, η αρχική τεχνολογία και οι αγορές ωριμάζουν, το μέσο μέγεθος επιχείρησης και ο βαθμός συγκέντρωσης αυξάνουν, τα περιθώρια για μεγάλες καινοτομίες ελαχιστοποιούνται, οι πελάτες είναι περισσότερο γνώστες με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι απαιτήσεις τους οι οποίες είναι περισσότερο συγκεκριμένες, η διαφορά μεταξύ των προϊόντων που θεωρούνται ανταγωνιστικά είναι μικρή, ενώ εμφανής είναι ο ανταγωνισμός όσον αφορά στις τιμές και τη μείωση του κόστους μέσω βελτίωσης των διαδικασιών.

Ο Hicks (1973) εναντιώθηκε στην ανάλυση του Schumpeter βασιζόμενος στο γεγονός ότι η καινοτομία και η ανάπτυξη είναι αποτελέσματα της διάσπασης μιας γενικής οικονομικής ισορροπίας η οποία είχε εγκαθιδρυθεί πριν (μια ισορροπία κατά Warlas) και έδειξε τον τρόπο με βάση τον οποίο αυτή η διάσπαση βγάζει την οικονομία εκτός ισορροπίας και οδηγεί σε μια διαδικασία μετάβασης που χαρακτηρίζεται από μια προσωρινή μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης και του επιπέδου απασχόλησης.

Από το υπόδειγμα του Griliches (1979) γίνεται σαφές ότι η επιχείρηση που λαμβάνεται υπόψη ως εξωγενής παράγοντας δημιουργεί καινοτομία μέσω των στρατηγικών και των επενδύσεων που αναπτύσσονται εντός αυτής. Κατά αυτόν τον τρόπο η καινοτομία λαμβάνεται ως ενδογενής μεταβλητή στο σύστημα (Audretsch and Erdem 2002).

Ο Englmann (1994) στην προσπάθειά του να αναπτύξει ένα ενδογενές μοντέλο καινοτομίας και μεγέθυνσης, θεωρεί ότι μπορεί κάποιος να φτάσει στη θεωρία της ενδογενούς μεγέθυνσης εάν λάβει υπόψη του το μακροχρόνιο ρυθμό τεχνολογικής προόδου ενδογενώς. Ουσιαστικά, πρόκειται για αυτό που έκανε και ο Arrow (1962) με την εκμάθηση μέσω της πράξης (learning by doing) σε συσσωρευμένες επενδύσεις, ωστόσο μη λαμβάνοντας υπόψη του το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της τεχνολογικής προόδου εξαρτάται από τις επενδύσεις για έρευνα και ανάπτυξη που δε χρησιμοποιούνται πλήρως για την παραγωγή αγαθών που μπορούν να καταναλωθούν ή να επενδυθούν. Έτσι, ο Englmann (1994) αναπτύσσει ένα οικονομικό μοντέλο που λαμβάνει υπόψη του τις επενδύσεις για έρευνα και ανάπτυξη, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι ένα σημαντικό μέρος των επενδύσεων αυτών είναι στοχαστικές. Θεωρείται ότι οι επιχειρηματίες επενδύουν ένα μέρος των λειτουργικών τους κερδών σε πραγματική συσσώρευση κεφαλαίου και ένα άλλο μέρος στην έρευνα και ανάπτυξη. Λόγω αυτής της στοχαστικότητας, οι επιχειρηματίες χρησιμοποιούν ρουτίνες κατά την παραγωγική διαδικασία. Επίσης, λαμβάνει υπόψη του τη διαδικασία διάχυσης της έρευνας και ανάπτυξης. Τέλος, υποστηρίζει ότι στη θεωρία οικονομικής ανάπτυξης του Schumpeter η οικονομική επίδραση της τεχνολογικής αλλαγής θεωρείται ένα φαινόμενο εκτός ισορροπίας.

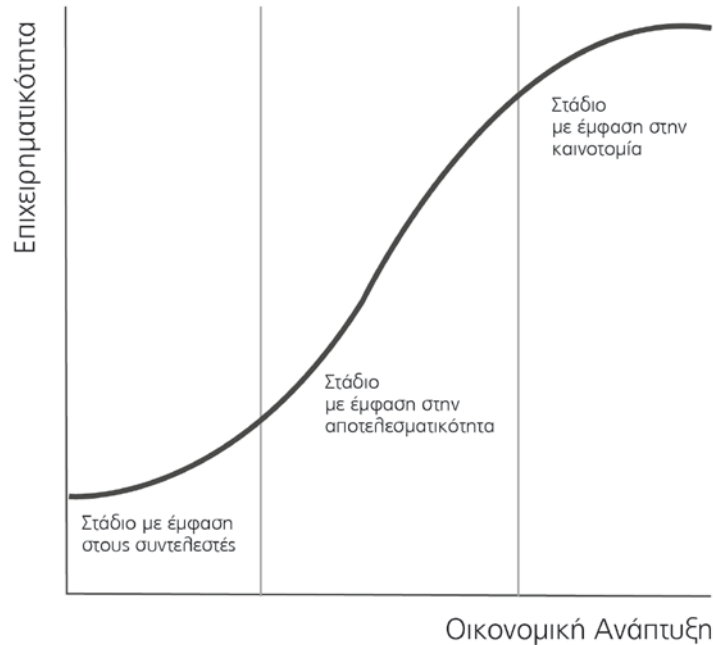
Επιπρόσθετα, η συνεισφορά των Acs et al. (2009) επεκτείνει τις μικροθεμελιώσεις των ενδογενών μοντέλων μεγέθυνσης (Lucas 1988, Romer 1990) μέσω της θεωρίας της διάχυσης της γνώσης (knowledge spillover theory) της επιχειρηματικότητας σύμφωνα με την οποία η δημιουργία της γνώσης μπορεί να οδηγήσει σε διάχυση της γνώσης, δημιουργώντας τεχνολογικές ευκαιρίες (Block et al. 2013).

Οι Porter et al. (2002), βασιζόμενοι στην προσέγγιση του Rostow (1960) πραγματοποίησαν μια μελέτη σχετικά με την κατηγοριοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης, καταλήγοντας σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες. Πρόκειται ουσιαστικά για τα στάδια επιχειρηματικής ανάπτυξης. Στην πρώτη κατηγορία, η κοινωνία έχει ως γνώμονα τους παραγωγικούς πόρους (στάδιο με γνώμονα τους συντελεστές). Σε αυτό το στάδιο, η κοινωνία παράγει προϊόντα χαμηλής αξίας αξιοποιώντας την υπάρχουσα γνώση, χωρίς να δημιουργείται οποιαδήποτε νέα γνώση ή καινοτομία. Η κοινωνία σαφώς παράγει για αυτοκατανάλωση ενώ δεν υπάρχει εξαγωγικός τομέας. Στη δεύτερη κατηγορία, η κοινωνία έχει ως

γνώμονα την αποτελεσματικότητα. Η εν λόγω κατηγορία αναπαριστά τις σταδιακές προσπάθειες μιας κοινωνίας να αναπτυχθεί και να εκσυγχρονιστεί, να "βγει" δηλαδή στη διεθνή αγορά και να αποκτήσει εθνική ταυτότητα. Μέσα από αυτήν την προσπάθεια, οι οικονομίες αυξάνουν την αποτελεσματικότητα της παραγωγής και τα επίπεδα εκπαίδευσης του εργατικού τους δυναμικού ενώ αναπτύσσουν αποτελεσματικές παραγωγικές πρακτικές ώστε να είναι σε θέση να εκμεταλλεύονται τις οικονομίες κλίμακας. Τα ποσοστά αυτοαπασχόλησης μειώνονται. Το κεφάλαιο, η εργασία και η τεχνολογία φαίνεται να διαδραματίζουν το σημαντικότερο ρόλο στην παραγωγικότητα. Στην τρίτη κατηγορία, η κοινωνία έχει εξαντλήσει κάθε πόρο (με γνώμονα τους συντελεστές) και μορφή της αποτελεσματικής αξιοποίησης τους (με γνώμονα την αποτελεσματικότητα) και η μόνη οδός για περαιτέρω ανάπτυξη είναι μέσω της γνώσης και της καινοτομίας (με γνώμονα την καινοτομία). Το εν λόγω στάδιο μπορεί να θεωρηθεί παράλληλο με την ανάδυση και την ανάπτυξη της έννοιας της επιχειρηματικότητας. Έτσι, η μετάβαση στο στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από επιχειρηματική δραστηριότητα που στηρίζεται στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

Οι Acs and Szerb (2010) διασυνδέουν τα στάδια των Porter et al. (2002) με την ανάπτυξη των οικονομιών (Διάγραμμα 3.2). Θεωρούν ότι η επιχειρηματικότητα διαδραματίζει κάποιο ρόλο σε κάθε στάδιο ανάπτυξης καθώς πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία που εκτυλίσσεται μέσα στα χρόνια (Πετράκης 2017).

Διάγραμμα 3.2 Τα στάδια επιχειρηματικής ανάπτυξης και η διασύνδεσή τους με την οικονομική ανάπτυξη

Πηγή: Acs and Szerb (2010).

Η άνω διαγραμματική αποτύπωση της σχέσης της οικονομικής ανάπτυξης με την επιχειρηματικότητα κατά τους Acs and Szerb (2010) μεταξύ -άλλων συμπερασμάτων- τονίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη φτάνει στο μέγιστο ρυθμό της όταν ταυτόχρονα η επιχειρηματική ανάπτυξη βρίσκεται στο στάδιο με γνώμονα την καινοτομία (Πετράκης 2017).

Συγκεντρωτικά, η καινοτομία θεωρείται κινητήρια δύναμη της οικονομικής μεγέθυνσης (Aghion and Jaravel 2015, Pece et al. 2015). Εάν οι οικονομίες επιθυμούν να είναι ανταγωνιστικές και να επιτυγχάνουν υψηλό επίπεδο απόδοσης θα πρέπει να καινοτομούν (Hana 2013). Αναμφίβολα, η καινοτομική δραστηριότητα και εν τέλει ο βαθμός ανταγωνιστικότητας μιας οικονομίας εξαρτώνται άμεσα από τις μακροοικονομικές συνθήκες που επικρατούν. Χώρες με εύρωστες οικονομίες μπορούν να κατευθύνουν πόρους προς την Έρευνα και Ανάπτυξη (E&A), να επενδύουν στην εκπαίδευση και στο ανθρώπινο κεφάλαιο ενώ ταυτόχρονα να αποτελούν ελκυστικό προορισμό για τις ξένες επιχειρήσεις. Αντίθετα, χώρες με υψηλά ελλείμματα και δημόσιο χρέος αναγκάζονται πολλές φορές να περικόπτουν δαπάνες προς νέες τεχνολογίες και εκπαίδευση υστερώντας έναντι των υπολοίπων χωρών

δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο μιας παγίδας μεγέθυνσης. Σε επίπεδο εθνικών οικονομιών, οι καινοτομίες μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά στις οικονομίες και μπορεί να συμβάλουν με καθοριστικό τρόπο στο να βγουν οι οικονομίες από συνθήκες κρίσης, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν την πρόσφατη παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση (Huang and Ribeiro-Soriano 2014, Hausman and Johnston 2014).

3.4 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία

Το δείγμα των χωρών που χρησιμοποιείται στην εμπειρική ανάλυση αποτελείται από μια ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (balanced panel data) για 152 χώρες¹ και αφορά σε ετήσια στοιχεία της χρονικής περιόδου από το 2007 έως το 2017. Η πηγή των δεδομένων είναι ο Δείκτης Παγκόσμιας Ανταγωνιστικότητας (Global Competitiveness Index) του World Economic Forum (WEF) και πιο συγκεκριμένα ο Πυλώνας 1 (Θεσμικό Υπόβαθρο) και ο Πυλώνας 12 (Καινοτομία).

Αρχικά, προκειμένου να εξεταστούν οι επιδράσεις των θεσμών στις καινοτομικές επιδόσεις χρησιμοποιείται η εκτίμηση της παρακάτω βασικής εξίσωσης:

$$\text{Καινοτομία}_{it} = \alpha_i + \beta * \text{Θεσμικό Υπόβαθρο}_{it} + \gamma * Z_{it} + \lambda_t + u_{it} \quad (1)$$

¹ Πρόκειται για τις εξής χώρες: Αγκόλα, Αζερμπαϊτζάν, Αίγυπτος, Αιθιοπία, Αϊτή, Ακτή Ελεφαντοστού, Αλβανία, Αλγερία, Αργεντινή, Αρμενία, Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Βενεζουέλα, Βιετνάμ, Βολιβία, Βοσνία και Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία, Βραζιλία, Γαλλία, Γερμανία, Γεωργία, Γκάμπια, Γκαμπόν, Γκάνα, Γουινέα, Γουατεμάλα, Γουιάνα, Δανία, Δημοκρατία της Κιργισίας, Δομινικανή Δημοκρατία, Εκουαδόρ, Ελ Σαλβαδόρ, Ελβετία, Ελλάδα, Εσθονία, Ζάμπια, Ζιμπάμπουε, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, Ηνωμένες Πολιτείες, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιαπωνία, Ινδία, Ινδονησία, Ιορδανία, Ιράν, Ιρλανδία, Ισλανδία, Ισπανία, Ισραήλ, Ιταλία, Καζακστάν, Καμερούν, Καμπότζη, Καναδάς, Κατάρ, Κένυα, Κίνα, Κολομβία, Κονγκό, Κορέα, Κόστα Ρίκα, Κουβέιτ, Κροατία, Κύπρος, Λάος, Λεσότο, Λετονία, Λίβανος, Λιβερία, Λιβύη, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μαδαγασκάρη, Μαλαισία, Μαλάουσι, Μάλι, Μάλτα, Μαρόκο, Μαυρίκιος, Μαυριτανία, Μαυροβούνιο, Μεξικό, Μογγολία, Μοζαμβίκη, Μολδαβία, Μπανγκλαντές, Μπαρμάντος, Μπαχρέιν, Μπελίτζ, Μπενίν, Μποτσουάνα, Μπουρκίνα Φάσο, Μπουρούντι, Μπουτάν, Μπρουνέι, Μυανμάρ, Ναμίμπια, Νέα Ζηλανδία, Νεπάλ, Νιγηρία, Νικαράγουα, Νορβηγία, Νότια Αφρική, Ολλανδία, Ομάν, Ονδούρα, Ουγγαρία, Ουγκάντα, Ουκρανία, Ουρουγουάη, Πακιστάν, Παναμάς, Παραγουάη, Βόρεια Μακεδονία, Περού, Πολωνία, Πορτογαλία, Πουέρτο Ρίκο, Πράσινο Ακρωτήριο, Ρουάντα, Ρουμανία, Ρωσία, Σαουδική Αραβία, Σενεγάλη, Σερβία, Σεϋχέλλες, Σιγκαπούρη, Σιέρα Λεόνε, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουαζιλάνδη, Σουηδία, Σουρινάμ, Σρι Λάνκα, Συρία, Ταϊβάν, Ταϊλάνδη, Τανζανία, Τατζικιστάν, Τζαμάικα, Τιμόρ, Τουρκία, Τρινιδάδ και Τομπάγκο, Τσαντ, Τσεχία, Τυνησία, Υεμένη, Φιλιππίνες, Φινλανδία, Χιλή, Χονγκ Κονγκ.

όπου i υποδηλώνει τη χώρα ($N_{\max} = 152$) και t το έτος ($T_{\max} = 11$). Η εξαρτημένη μεταβλητή $Kαινοτομία_{it}$ είναι ένας δείκτης που υπολογίζεται από το WEF χρησιμοποιώντας τις ακόλουθες μεταβλητές: ικανότητα για καινοτομία, ποιότητα των επιστημονικών ερευνητικών ιδρυμάτων, δαπάνες επιχειρήσεων για E&A, συνεργασία πανεπιστημίων-βιομηχανίας στον τομέα της E&A, κρατικές προμήθειες προϊόντων προηγμένης τεχνολογίας, διαθεσιμότητα επιστημόνων και μηχανικών, αιτήσεις για διπλώματα ευρεσιτεχνίας και προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανεξάρτητη μεταβλητή $\Thetaεσμικό Υπόβαθρο$ είναι ένας δείκτης που υπολογίζεται επίσης από το WEF χρησιμοποιώντας τις ακόλουθες μεταβλητές: δικαιώματα ιδιοκτησίας, προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας, διασπορά των δημοσίων κεφαλαίων, εμπιστοσύνη σε πολιτικούς, παράνομες πληρωμές και δωροδοκίες, ανεξαρτησία νομικού συστήματος, ευνοιοκρατία στις αποφάσεις των κυβερνητικών αξιωματούχων, αποτελεσματικότητα των κρατικών δαπανών, βάρος των κρατικών ρυθμίσεων, αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου για την επίλυση διαφορών, αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου σε προκλητικούς κανονισμούς, διαφάνεια της κρατικής πολιτικής, επιχειρηματικό κόστος της τρομοκρατίας, επιχειρηματικό κόστος του εγκλήματος και της βίας, οργανωμένο έγκλημα, αξιοπιστία των αστυνομικών υπηρεσιών, ηθική συμπεριφορά των επιχειρήσεων, ισχύς των ελέγχων και των προτύπων υποβολής εκθέσεων, προστασία των συμφερόντων των μειοψηφούντων μετόχων και ισχυρότερη προστασία των επενδυτών (0-10 με το 10 να υποδηλώνει ισχυρότερη προστασία). Επιπρόσθετα, α_i είναι ένας σταθερός όρος που αναπαριστά κάποιες σταθερές επιδράσεις που λαμβάνουν χώρα σε κάθε οικονομία (country-specific fixed effects) με σκοπό να καταγραφεί η επιρροή της μη παρατηρούμενης και χρονικά αμετάβλητης ετερογένειας στις χώρες, Z_t είναι ένα διάνυσμα μεταβλητών ελέγχου και λ_t είναι μια ψευδομεταβλητή για το κάθε έτος της ανάλυσης, που κάνει έλεγχο για συγκεκριμένες επιδράσεις ανά έτος οι οποίες είναι κοινές σε όλες τις χώρες.

Οι μεταβλητές ελέγχου που περιλαμβάνονται στην ανάλυση είναι οι εξής: α) η τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση ως μέτρο ανθρώπινου κεφαλαίου (Faems and Subramanian 2013, Diebolt and Hippe 2019, Fonseca et al. 2019). Πρόκειται για έναν από τους πυλώνες του Global Competitiveness Index του WEF που περιλαμβάνει τις ακόλουθες μεταβλητές: ποσοστό εγγραφών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ποσοστό εγγραφών στην

τριτοβάθμια εκπαίδευση, ποιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, ποιότητα της μαθηματικής και επιστημονικής εκπαίδευσης, ποιότητα των σχολών διοίκησης, πρόσβαση στο διαδίκτυο στα σχολεία, διαθεσιμότητα εξειδικευμένων υπηρεσιών κατάρτισης, βαθμός κατάρτισης του προσωπικού. β) Η αποτελεσματικότητα της αγοράς αγαθών καθώς και η αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας χρησιμοποιούνται ως ευρύτερα μέτρα για τον τρόπο λειτουργίας των αγορών αυτών (Ang and Cheng 2005, Gu 2005, Dima et al. 2018). Η αποτελεσματικότητα της αγοράς αγαθών είναι επίσης ένας από τους πυλώνες του WEF που αποτελείται από τις ακόλουθες μεταβλητές: ένταση τοπικού ανταγωνισμού, μέγεθος κυριαρχίας της αγοράς, αποτελεσματικότητα της αντιμονοπωλιακής πολιτικής, επίδραση της φορολογίας στα επενδυτικά κίνητρα, συνολικός φορολογικός συντελεστής, αριθμός διαδικασιών που απαιτούνται για την έναρξη μιας επιχείρησης, χρόνος που απαιτείται για την έναρξη μιας επιχείρησης, κόστος γεωργικής πολιτικής, επιβάρυνση από τις τελωνειακές διαδικασίες, επικράτηση της ξένης ιδιοκτησίας, αντίκτυπος των κανόνων στις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (ΑΞΕ) για τις επιχειρήσεις, βάρος των τελωνειακών διαδικασιών, εισαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ, βαθμός προσανατολισμού προς τον πελάτη, βαθμός ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, αγοραστική πολυπλοκότητα (buyer sophistication). Η αποτελεσματικότητα της αγοράς εργασίας είναι επίσης ένας από τους πυλώνες του WEF που αποτελείται από τις ακόλουθες μεταβλητές: συνεργασία στις σχέσεις εργασίας-εργοδότη, ευελιξία καθορισμού των μισθών, πρακτικές πρόσληψης και απόλυσης, κόστος απόλυσης, αποτέλεσμα της φορολογίας στα κίνητρα για εργασία, αμοιβές και παραγωγικότητα, εμπιστοσύνη στην επαγγελματική διαχείριση, η ικανότητα ανάληψης ταλέντων, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. γ) Ο πληθωρισμός χρησιμοποιείται ως μέτρηση των μακροοικονομικών συνθηκών στις εξεταζόμενες οικονομίες (Chu et al. 2018, He 2018). δ) Η κρατική αποτελεσματικότητα χρησιμοποιείται επίσης ως μέτρο για το πόσο αποτελεσματικά λειτουργούν οι κυβερνήσεις (Rodriguez-Bolivar 2014). ε) Επιπλέον, η πρόσβαση στο διαδίκτυο στα σχολεία χρησιμοποιείται ως μέτρο της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών (Collis 1996, Amour 2012). Προκύπτει ως οι απαντήσεις στο ακόλουθο ερώτημα: «Στη χώρα σας, σε ποιο βαθμό χρησιμοποιείται το διαδίκτυο στα σχολεία για εκπαιδευτικούς σκοπούς;». στ) Τέλος, οι αμοιβές και η παραγωγικότητα

χρησιμοποιούνται ως ο βαθμός στον οποίο οι αμοιβές θεωρούνται ένα κίνητρο που οδηγεί στην παραγωγικότητα (Ederer and Manso 2013). Προκύπτει ως οι απαντήσεις στην ακόλουθη ερώτηση: "Στη χώρα σας, σε ποιο βαθμό σχετίζεται η αμοιβή με την παραγωγικότητα των εργαζομένων;"

Όλες οι παραπάνω μεταβλητές προέρχονται από τις εκθέσεις Global Competitiveness Reports (ετήσιες εκθέσεις από το 2008 έως το 2018) του WEF.

Η εκτίμηση της εξίσωσης (1) γίνεται με τη χρήση διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών μέσω της ανάλυσης σταθερών επιδράσεων (fixed effects - FE), η οποία επιτρέπει την ειδική ανά οικονομία ετερογένεια χρησιμοποιώντας διαφορετικό σταθερό όρο ανά οικονομία και μπορεί να εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας τη συνήθη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται χρονικές ψευδομεταβλητές για κάθε έτος προκειμένου να ενσωματωθούν στην ανάλυση χρονικές επιδράσεις οι οποίες είναι κοινές για όλες τις χώρες του δείγματος. Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (cluster - robust estimates of the standard errors) προκειμένου να γίνει έλεγχος της συσχέτισης και της ετεροσκεδαστικότητας για κάθε οικονομία.

Ο Πίνακας 3.1 παρουσιάζει περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για τις μεταβλητές οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση.

Πίνακας 3.1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία

	N	Μέσος Όρος	Τυπική Απόκλιση	Ελάχιστη Τιμή	Μέγιστη Τιμή
Καινοτομία	1524	3,44	0,86	1,68	5,84
Θεσμοί	1524	4,07	0,88	2,09	6,19
Αμοιβές και Παραγωγικότητα	1524	3,98	0,67	2,09	6,04
Ανώτερη Εκπαίδευση και Κατάρτιση	1524	4,15	1,00	1,90	6,29
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Προϊόντων	1524	4,30	0,58	2,76	5,83
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Εργασίας	1524	4,30	0,56	2,55	5,95
Αποτελεσματικότητα Κυβέρνησης	1524	3,66	0,77	1,41	6,05
Πληθωρισμός	1519	5,35	8,82	-8,81	254,94
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα Σχολεία	1524	4,09	1,27	1,29	6,76

Στη συνέχεια, προκειμένου να προκύψουν κάποιες χώρες αναφοράς, αναζητούνται οι χώρες που κατατάσσονται στις πρώτες θέσεις για το έτος 2007 και για το έτος 2017 με βάση τόσο τις καινοτομικές τους επιδόσεις όσο και τη βαθμολογία τους για το θεσμικό τους υπόβαθρο. Η ανάλυση καταλήγει σε 20 χώρες οι οποίες παρουσιάζονται να πετυχαίνουν τις καλύτερες επιδόσεις και για το έτος 2007 και για το έτος 2017 και στις δύο μεταβλητές.

Στη συνέχεια, υπολογίζεται για την κάθε χώρα η διαφορά της από τις χώρες αναφοράς, για τις θεσμικές επιδόσεις. Για να γίνει αυτό, υπολογίζεται αρχικά ο μέσος όρος των θεσμικών επιδόσεων των χωρών αναφοράς ανά έτος και στη συνέχεια υπολογίζεται ο συνολικός μέσος όρος των ετήσιων επιδόσεων των χωρών αναφοράς, για τη συνολική περίοδο. Έπειτα υπολογίζεται για την κάθε χώρα ο μέσος όρος των ετήσιων θεσμικών της επιδόσεων για την περίοδο 2007-2017. Τέλος, υπολογίζεται η διαφορά του μέσου όρου των θεσμικών επιδόσεων της κάθε χώρας από το συνολικό μέσο όρο των χωρών αναφοράς.

Η εκτίμηση της εξίσωσης (1) πραγματοποιείται για το σύνολο των 152 χωρών υπό ανάλυση αλλά και για κάθε μια από τις τέσσερις ομάδες χωρών (ομάδες χωρών Α, Β, Γ και χώρες αναφοράς), προκειμένου να ελεγχθεί εάν ο τρόπος που το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά στις καινοτομικές επιδόσεις διαφέρει για τις επιμέρους ομάδες χωρών.

Επιπρόσθετα, προκειμένου να ελεγχθεί ποιο θα ήταν το όφελος για την καινοτομική επίδοση των χωρών εάν η κάθε ομάδα χωρών είχε την επίδοση του θεσμικού υποβάθρου των χωρών αναφοράς, χρησιμοποιούνται τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων της εξίσωσης (1) για την κάθε ομάδα χωρών σε συνδυασμό με το μέγεθος κατά το οποίο η κάθε ομάδα χωρών πρέπει να αυξήσει τη βαθμολογία της στο θεσμικό υπόβαθρο για να φτάσει την επίδοση των χωρών αναφοράς.

Παράλληλα, υπολογίζεται η χρονική διάσταση της βελτίωσης των θεσμών και της καινοτομίας μέχρι το επίπεδο των χωρών αναφοράς, για κάθε ομάδα, με βάση την εξέλιξη της καινοτομίας και των θεσμών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Πρώτον, υπολογίζεται ο ρυθμός μεταβολής των επιδόσεων των χωρών ανά έτος για την υπό εξέταση περίοδο αναφοράς για την καινοτομία και τους θεσμούς. Στη συνέχεια, υπολογίζεται ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής. Με βάση αυτό το μέσο ρυθμό μεταβολής εκτιμάται ο χρόνος στον οποίο κάθε ομάδα χωρών θα μπορούσε να επιτύχει την επίδοση των χωρών αναφοράς.

Η τελευταία διαδικασία είναι ενδεικτική του εάν οι επιδόσεις των χωρών κατά τα τελευταία 11 έτη (2007-2017) αρκούν από μόνες τους για να προσεγγίσουν τις χώρες αναφοράς ή εάν απαιτούνται επιπλέον προσπάθειες (διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις). Έτσι, με βάση τις διαφορές των χωρών από τις χώρες αναφοράς κατασκευάζονται για τις ομάδες χωρών Α, Β και Γ από ένας θερμικός χάρτης, ο οποίος αποτυπώνει τα επιμέρους πεδία του θεσμικού

υποβάθρου στα οποία κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθούν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις.

3.5 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα

Όπως αναφέρθηκε και στη μεθοδολογία, οι 132 χώρες (οι χώρες δηλαδή της ανάλυσης εξαιρουμένων των 20 χωρών¹ που απαρτίζουν τις χώρες αναφοράς) διαχωρίζονται σε τρεις ομάδες με βάση την απόσταση της κάθε χώρας -στη θεσμική της επίδοση- από τις χώρες αναφοράς, ως εξής:

$$-3,83 \leq \text{Ομάδα Χωρών Α} \leq -2,01$$

$$-2 \leq \text{Ομάδα Χωρών Β} \leq -1,01$$

$$-1 \leq \text{Ομάδα Χωρών Γ} \leq 0$$

Στην ομάδα χωρών Α ανήκουν όσες χώρες έχουν βαθμολογία στο θεσμικό υπόβαθρο μικρότερη κατά 3,83 έως 2,01 μονάδες σε σχέση με τις χώρες αναφοράς. Στην ομάδα χωρών Β ανήκουν όσες χώρες έχουν βαθμολογία στο θεσμικό υπόβαθρο μικρότερη κατά 2 έως 1,01 μονάδες σε σχέση με τις χώρες αναφοράς. Στην ομάδα χωρών Γ ανήκουν όσες χώρες έχουν βαθμολογία στο θεσμικό υπόβαθρο μικρότερη κατά 1 έως 0 μονάδες σε σχέση με τις χώρες αναφοράς.

Ο Πίνακας 3.2 παρουσιάζει τις τρεις ομάδες χωρών.

¹ Τις χώρες αναφοράς αποτελούν οι: Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιαπωνία, Ιρλανδία, Ισραήλ, Λουξεμβούργο, Μαλαισία, Νέα Ζηλανδία, Νορβηγία, Ολλανδία, Σιγκαπούρη, Σουηδία, Φινλανδία και Χονγκ Κονγκ.

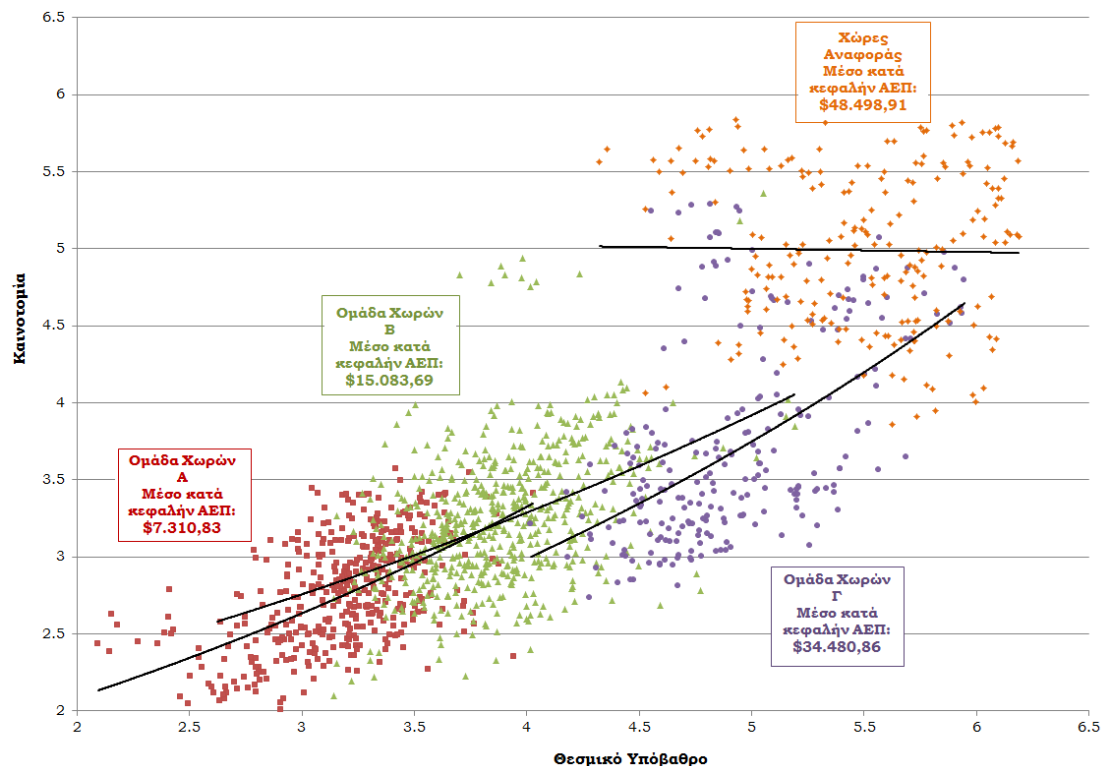
Πίνακας 3.2 Οι τρεις ομάδες χωρών και οι θεσμικές τους διαφορές από τις χώρες αναφοράς

Ομάδα Χωρών Α		Ομάδα Χωρών Β		Ομάδα Χωρών Γ	
Αγκόλα	-3,8	Βραζιλία	-2,0	Γκάμπια	-1,0
Μυανμάρ	-3,8	Καμπότζη	-2,0	Μπουτάν	-0,9
Βενεζουέλα	-3,2	Κένυα	-2,0	Κύπρος	-0,9
Αϊτή	-2,8	Λιβύη	-2,0	Ιορδανία	-0,9
Τσαντ	-2,8	Φιλιππίνες	-2,0	Μαυρίκιος	-0,9
Υεμένη	-2,8	Αλβανία	-1,9	Πουέρτο Ρίκο	-0,9
Μπουρούντι	-2,6	Ιταλία	-1,9	Μποτσουάνα	-0,8
Παραγουάη	-2,6	Κροατία	-1,9	Μπρουνέι	-0,8
Αργεντινή	-2,5	Λεσότο	-1,9	Μάλτα	-0,8
Βολιβία	-2,4	Μπενίν	-1,9	Ουρουγουάη	-0,8
Γουινέα	-2,4	Μπουρκίνα Φάσο	-1,9	Χιλή	-0,7
Δημοκρατία της Κιργισίας	-2,4	Ρουμανία	-1,9	Ταϊβάν	-0,7
Μαυριτανία	-2,4	Σλοβακία	-1,9	Γαλλία	-0,6
Μπανγκλαντές	-2,4	Σουρινάμ	-1,9	Μπαχρέιν	-0,5
Ουκρανία	-2,4	Τρινιδάμ και Τομπάγκο	-1,9	Μπαρμπάντος	-0,5
Βοσνία και Ερζεγοβίνη	-2,3	Αρμενία	-1,8	Εσθονία	-0,5
Γκαμπόν	-2,3	Βιεννάμ	-1,8	Ομάν	-0,4
Δομινικανή Δημοκρατία	-2,3	Ελλάδα	-1,8	Σαουδική Αραβία	-0,4
Εκουαδόρ	-2,3	Ιράν	-1,8	Ρουάντα	-0,2
Κονγκό	-2,3	Ουγγαρία	-1,8	Κατάρ	-0,2
Λίβανος	-2,3	Τανζανία	-1,8	Ισλανδία	-0,1
Μαδαγασκάρη	-2,3	Τζαμάικα	-1,8	Καναδάς	0,0
Μπελίζ	-2,3	Αίγυπτος	-1,7	Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα	0,0
Νικαράγουα	-2,3	Αιθιοπία	-1,7		
Τιμόρ	-2,3	Βόρεια Μακεδονία	-1,7		
Ακτή Ελεφαντοστού	-2,2	Σενεγάλη	-1,7		
Γουατεμάλα	-2,2	Τουρκία	-1,7		
Ελ Σαλβαδόρ	-2,2	Γκάνα	-1,6		
Ζιμπάμπουε	-2,2	Καζακστάν	-1,6		
Μογγολία	-2,2	Λιβερία	-1,6		
Μοζαμβίκη	-2,2	Μαλάουι	-1,6		
Μολδαβία	-2,2	Παναμάς	-1,6		
Νεπάλ	-2,2	Σουαζιλάνδη	-1,6		
Νιγηρία	-2,2	Συρία	-1,6		
Ρωσία	-2,2	Ταϊλάνδη	-1,6		
Σερβία	-2,2	Τσεχία	-1,6		
Αλγερία	-2,1	Αζερμπαϊτζάν	-1,5		
Βουλγαρία	-2,1	Γεωργία	-1,5		
Γουιάνα	-2,1	Ζάμπια	-1,5		
Καμερούν	-2,1	Ινδονησία	-1,5		
Κολομβία	-2,1	Λάος	-1,5		
Μάλι	-2,1	Λετονία	-1,5		
Μεξικό	-2,1	Πολωνία	-1,5		
Ονδούρα	-2,1	Πράσινο Ακρωτήριο	-1,5		
Ουγκάντα	-2,1	Σρι Λάνκα	-1,5		
Πακιστάν	-2,1	Τατζικιστάν	-1,5		
Περου	-2,1	Ινδία	-1,4		
Σιέρα Λεόνε	-2,1	Λιθουανία	-1,4		
		Μαρόκο	-1,4		
		Μαυροβούνιο	-1,4		
		Σεϋχέλλες	-1,4		
		Ισπανία	-1,3		
		Κίνα	-1,3		
		Κορέα	-1,3		
		Κόστα Ρίκα	-1,3		
		Σλοβενία	-1,3		
		Κουβέιτ	-1,2		
		Ναμίμπια	-1,1		
		Νότια Αφρική	-1,1		
		Πορτογαλία	-1,1		
		Τυνησία	-1,1		

Το Διάγραμμα 3.3 παρουσιάζει ένα διάγραμμα διασποράς (scatter plot) το οποίο αναπαριστά τη σχέση μεταξύ της καινοτομίας και του θεσμικού

υποβάθρου για τις ομάδες χωρών Α, Β, Γ και για τις χώρες αναφοράς, το χρονικό διάστημα 2007- 2017. Στο διάγραμμα αυτό παρουσιάζεται ταυτόχρονα και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της κάθε ομάδας χωρών, όπως αυτό εκφράζεται από το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των χωρών για τη συνολική χρονική περίοδο υπό ανάλυση.

Διάγραμμα 3.3 Διάγραμμα διασποράς της σχέσης μεταξύ της καινοτομίας και του θεσμικού υποβάθρου για τις ομάδες χωρών Α, Β και Γ καθώς και τις χώρες αναφοράς, 2007-2017

Από την παρατήρηση του διαγράμματος προκύπτει ότι αναμένεται τα εμπειρικά αποτελέσματα να οδηγήσουν στην ανάδειξη της θετικής σχέσης μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και της καινοτομίας για όλες τις ομάδες χωρών, με εξαίρεση την ομάδα των χωρών αναφοράς. Επιπρόσθετα, προκύπτει ότι για το σύνολο της περιόδου ανάλυσης η ομάδα χωρών Α παρουσιάζει το χαμηλότερο μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$7.310,83, η ομάδα χωρών Β μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$15.083,69, η ομάδα χωρών Γ μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$34.480,86 και η ομάδα των χωρών αναφοράς μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$48.498,91. Αναδεικνύεται

με τον τρόπο αυτό η θετική διασύνδεση τόσο του θεσμικού υποβάθρου όσο και του επιπέδου καινοτομίας στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης των χωρών.

Ακολούθως, πραγματοποιείται εμπειρική εκτίμηση της επίδρασης του θεσμικού υποβάθρου στο επίπεδο καινοτομικής δραστηριότητας, μέσω της εκτίμησης της εξίσωσης (1).

Ο Πίνακας 3.3 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) για το συνολικό δείγμα χωρών της ανάλυσης.

Πίνακας 3.3 Εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) – Συνολικό δείγμα (152 χώρες)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Θεσμικό Υπόβαθρο	0,48*** (13,38)	0,30*** (12,03)	0,24*** (9,51)	0,17*** (5,78)	0,16*** (5,35)	0,16*** (5,35)	0,08** (2,01)	0,08** (1,97)	0,07* (1,82)
Καινοτομία (1 έτος υστέρηση)		0,53*** (21,37)	0,49*** (18,32)	0,48*** (18,66)	0,47*** (18,04)	0,47*** (17,99)	0,47*** (18,54)	0,47*** (18,18)	0,46*** (17,56)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση			0,19** (5,89)	0,17*** (5,50)	0,18*** (5,68)	0,17*** (5,56)	0,17*** (5,41)	0,15*** (4,52)	0,14*** (4,50)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Αγαθών				0,15*** (3,86)	0,13*** (3,26)	0,13*** (3,27)	0,13*** (3,27)	0,12*** (3,09)	0,10*** (2,61)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Εργασίας					0,09*** (3,20)	0,08*** (3,18)	0,07*** (2,65)	0,08*** (2,94)	0,05* (1,73)
Πληθωρισμός						0,01*** (5,06)	0,01*** (3,77)	0,01*** (4,23)	0,01*** (2,91)
Κρατική Αποτελεσματικότητα							0,09*** (2,89)	0,08*** (2,79)	0,08*** (2,78)
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα Σχολεία								0,03*** (2,80)	0,04*** (3,24)
Αμοιβές και Παραγωγικότητα									0,05*** (4,54)
N	1524	1357	1357	1357	1357	1354	1354	1354	1354
R²	66,58%	94,13%	93,91%	93,83%	93,64%	93,64%	93,95%	93,67%	93,38%
F-stat	129,72***	667,42***	563,42***	465,62***	399,18***	418,08***	399,64***	402,90***	386,26***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά με θετικό και στατιστικά σημαντικό τρόπο στο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών (παλινδρόμηση 1). Αυτό σημαίνει ότι εάν η βαθμολογία που λαμβάνει το θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αυξηθεί κατά 1 μονάδα, η αντίστοιχη βαθμολογία του δείκτη καινοτομίας θα αυξηθεί κατά 0,48 μονάδες. Αυτή είναι η κατεύθυνση της σχέσης που συνδέει τα δύο μεγέθη οποιοσδήποτε συνδυασμός μεταβλητών ελέγχου και αν ληφθεί υπόψη (παλινδρομήσεις 2 έως 9).

Ο Πίνακας 3.4 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) για τις χώρες της ομάδας Α.

Πίνακας 3.4 Εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) – Ομάδα Χωρών Α (48 χώρες)

	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)
Θεσμικό	0,57***	0,43***	0,38***	0,31***	0,30***	0,31***	0,16*	0,17*	0,14
Υπόβαθρο	(9,39)	(10,01)	(10,24)	(5,50)	(5,50)	(5,69)	(1,75)	(1,90)	(1,56)
Καινοτομία		0,47***	0,47***	0,47***	0,47***	0,46***	0,47***	0,46***	0,45***
(1 έτος υστέρηση)		(9,52)	(9,59)	(9,28)	(9,26)	(9,02)	(9,43)	(9,04)	(8,93)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση και			0,11**	0,10**	0,11**	0,09*	0,07	0,05	0,05
κατάρτιση			(2,11)	(2,03)	(2,05)	(1,79)	(1,48)	(1,08)	(1,07)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς				0,14**	0,14**	0,16**	0,16**	0,15**	0,12*
Αγαθών				(2,09)	(2,05)	(2,25)	(2,30)	(2,23)	(1,71)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς					0,01	0,01	0,01	0,01	-0,03
Εργασίας					(0,13)	(0,05)	(0,12)	(0,12)	(-0,61)
Πληθωρισμός						0,01***	0,01***	0,01***	0,01***
						(5,26)	(5,82)	(5,64)	4,64)
Κρατική Αποτελεσματικότητα							0,13**	0,11*	0,14**
							(1,94)	(1,76)	(2,09)
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα								0,04	0,04
Σχολεία								(1,28)	(1,25)
Αμοιβές και Παραγωγικότητα									0,06**
									(1,99)
N	451	397	397	397	397	394	394	394	394
R²	32,94%	88,45%	80,95%	79,24%	79,23%	78,80%	79,42%	79,33%	78,98%
F-stat	61,21***	219,37***	179,05***	152,12***	126,49***	316,39***	256,16***	157,82***	148,52***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά με θετικό και στατιστικά σημαντικό τρόπο στο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών (παλινδρόμηση 10) και για την ομάδα χωρών Α. Παρατηρείται όμως ότι η επίδραση στην περίπτωση αυτή είναι μεγαλύτερη. Αυτό σημαίνει ότι εάν η βαθμολογία που λαμβάνει το θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αυξηθεί κατά 1 μονάδα, η αντίστοιχη βαθμολογία του δείκτη καινοτομίας θα αυξηθεί κατά 0,57 μονάδες. Αυτή είναι η κατεύθυνση της σχέσης που συνδέει τα δύο μεγέθη οποιοσδήποτε συνδυασμός μεταβλητών ελέγχου και αν ληφθεί υπόψη (παλινδρομήσεις 11 έως 17, μόνο στην παλινδρόμηση 18 η εκτιμήτρια του θεσμικού υποβάθρου δεν είναι στατιστικά σημαντική).

Ο Πίνακας 3.5 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) για τις χώρες της ομάδας Β.

Πίνακας 3.5 Εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) – Ομάδα Χωρών Β (61 χώρες)

	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)
Θεσμικό Υπόβαθρο	0,51*** (11,17)	0,31*** (8,42)	0,24*** (6,56)	0,17*** (4,08)	0,17*** (3,83)	0,17*** (3,81)	0,11** (1,93)	0,12** (2,22)	0,11** (2,03)
Καινοτομία (1 έτος υστέρηση)		0,51*** (11,70)	0,45*** (9,41)	0,44*** (9,83)	0,44*** (9,61)	0,44*** (9,42)	0,44*** (9,63)	0,42*** (9,37)	0,41*** (9,46)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση			0,20*** (4,07)	0,18*** (3,64)	0,19*** (3,69)	0,19*** (3,66)	0,19*** (3,64)	0,15*** (2,90)	0,15*** (3,00)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Αγαθών				0,17*** (3,67)	0,16*** (3,45)	0,16*** (3,47)	0,16*** (3,47)	0,16*** (3,47)	0,13*** (2,88)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς Εργασίας					0,04 (0,96)	0,04 (0,94)	0,03 (0,72)	0,03 (0,83)	-0,01 (-0,33)
Πληθωρισμός						0,01 (0,62)	0,01 (0,61)	0,01 (0,70)	0,01 (0,70)
Κρατική Αποτελεσματικότητα							0,06 (1,55)	0,05 (1,16)	0,05 (1,12)
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα Σχολεία								0,05 (2,75)	0,05 (2,76)
Αμοιβές και Παραγωγικότητα									0,08*** (2,67)
N	617	549	546	546	546	546	546	546	546
R²	22,01%	85,28%	81,92%	82,51%	82,36%	82,41%	83,38%	82,41%	80,29%
F-stat	84,95***	226,01***	267,42***	187,14***	162,98***	140,32***	122,89***	106,70***	117,37***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Και για την ομάδα χωρών Β το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά με θετικό και στατιστικά σημαντικό τρόπο στο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών (παλινδρόμηση 19), ωστόσο, η επίδραση αυτή είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη για την ομάδα χωρών Α. Αυτό σημαίνει ότι εάν η βαθμολογία που λαμβάνει το θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αυξηθεί κατά 1 μονάδα, η αντίστοιχη βαθμολογία του δείκτη καινοτομίας θα αυξηθεί κατά 0,51 μονάδες. Αυτή είναι η κατεύθυνση της σχέσης που συνδέει τα δύο μεγέθη, οποιοσδήποτε συνδυασμός μεταβλητών ελέγχου και αν ληφθεί υπόψη (παλινδρομήσεις 20 έως 27).

Ο Πίνακας 3.6 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) για τις χώρες της ομάδας Γ.

Πίνακας 3.6 Εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) – Ομάδα Χωρών Γ (23 χώρες)

	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)	(36)
Θεσμικό	0,44***	0,24***	0,17***	0,12	0,09	0,11	-0,07	-0,07	-0,07
Υπόβαθρο	(4,64)	(3,70)	(2,87)	(1,56)	(1,33)	(1,59)	(-0,78)	(-0,83)	(-0,77)
Καινοτομία		0,56***	0,54***	0,50***	0,48***	0,48***	0,47***	0,47***	0,47***
(1 έτος υστέρηση)		(10,12)	(8,41)	(8,56)	(7,76)	(8,03)	(7,89)	(8,13)	(7,93)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση και			0,22***	0,19**	0,18**	0,17**	0,15**	0,17*	0,17*
κατάρτιση			(2,66)	(2,27)	(2,29)	(2,29)	(2,03)	(1,97)	(1,93)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς				0,19	0,15	0,13	0,12	0,13	0,12
Αγαθών				(1,53)	(1,26)	(1,23)	(1,14)	(1,22)	(1,08)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς					0,16***	0,16***	0,12	0,12**	0,11*
Εργασίας					(2,66)	(2,58)	(2,23)	(2,30)	(1,67)
Πληθωρισμός						-0,01*	-0,01**	-0,01**	-0,01**
						(-1,95)	(-2,04)	(-2,00)	(-2,21)
Κρατική Αποτελεσματικότητα							-0,20**	0,20**	0,19**
							(2,43)	(2,47)	(2,02)
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα								-0,01	-0,01
Σχολεία								(-0,98)	(-0,66)
Αμοιβές και Παραγωγικότητα									0,03
									(0,53)
N	235	210	210	210	210	210	210	210	210
R²	26,09%	93,09%	93,09%	92,32%	92,11%	92,01%	90,79%	90,97%	90,91%
F-stat	10,87***	178,55***	108,20***	111,04***	100,39***	121,91***	112,89***	124,80***	190,46***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Επίσης, και για την ομάδα χωρών Γ το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά με θετικό και στατιστικά σημαντικό τρόπο στο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών (παλινδρόμηση 28). Ωστόσο, η επίδραση αυτή είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη των ομάδων χωρών Α και Β. Αυτό σημαίνει ότι εάν η βαθμολογία που λαμβάνει το θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αυξηθεί κατά 1 μονάδα, η αντίστοιχη βαθμολογία του δείκτη καινοτομίας θα αυξηθεί κατά 0,44 μονάδες. Αυτή είναι η κατεύθυνση της σχέσης που συνδέει τα δύο μεγέθη για τους συνδυασμούς μεταβλητών ελέγχου στις παλινδρομήσεις (29) και (30) ενώ στις παλινδρομήσεις (31) έως (36) γίνεται η στατιστική σημαντικότητα αναφορικά με την επίδραση των θεσμών στην καινοτομία.

Ο Πίνακας 3.7 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) για τις χώρες αναφοράς.

Πίνακας 3.7 Εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) – Χώρες Αναφοράς (20 χώρες)

	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(43)	(44)	(45)
Θεσμικό	0,21**	0,12	0,05	-0,01	-0,02	-0,04	0,05	0,07	0,07
Υπόβαθρο	(2,17)	(1,65)	(0,75)	(-0,08)	(-0,23)	(-0,51)	(0,68)	(0,93)	(0,88)
Καινοτομία		0,53***	0,46***	0,45***	0,41***	0,38***	0,38***	0,39***	0,39***
(1 έτος υστέρηση)		(7,30)	(6,20)	(6,40)	(8,67)	(7,13)	(7,45)	(7,65)	(7,77)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση και			0,32***	0,32***	0,31***	0,31***	0,31***	0,25***	0,26***
κατάρτιση			(5,02)	(5,07)	(4,94)	(5,41)	(5,33)	(3,78)	(3,72)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς				0,10	-0,01	0,02	0,03	0,04	0,04
Αγαθών				(0,97)	(-0,03)	(0,19)	(0,31)	(0,43)	(0,43)
Αποτελεσματικότητα Αγοράς					0,25***	0,26***	0,31	0,32***	0,33***
Εργασίας					(3,94)	(3,77)	(3,80)	(4,19)	(4,17)
Πληθωρισμός						0,01***	0,01***	0,01**	0,01**
						(2,71)	(2,81)	(2,31)	(2,14)
Κρατική Αποτελεσματικότητα							-0,09	-0,13*	-0,13*
							(-1,54)	(-1,95)	(2,68)
Πρόσβαση στο Διαδίκτυο στα								0,08**	0,08***
Σχολεία								(2,55)	(2,68)
Αμοιβές και Παραγωγικότητα									-0,04
									(-0,11)
N	220	200	200	200	200	200	200	200	200
R²	42,00%	88,45%	80,66%	80,04%	71,26%	67,79%	65,25%	62,52%	62,51%
F-stat	13,92***	154,78***	96,14***	93,36***	168,61***	102,37***	101,56***	73,04***	68,22***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Και για την ομάδα των χωρών αναφοράς το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά με θετικό και στατιστικά σημαντικό τρόπο στο επίπεδο καινοτομίας των οικονομιών (παλινδρόμηση 37). Ωστόσο, η επίδραση αυτή είναι ακόμα χαμηλότερη από την αντίστοιχη για την ομάδα χωρών Α, Β και Γ. Αυτό σημαίνει ότι εάν η βαθμολογία που λαμβάνει το θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αυξηθεί κατά 1 μονάδα, η αντίστοιχη βαθμολογία του δείκτη καινοτομίας θα αυξηθεί κατά 0,21 μονάδες. Μάλιστα, όταν στην ανάλυση συμπεριλαμβάνονται και οι διάφοροι συνδυασμοί των μεταβλητών ελέγχου (παλινδρομήσεις 38 έως 45) χάνεται η στατιστική σημαντικότητα αναφορικά με την επίδραση των θεσμών στην καινοτομία.

Παρατηρείται λοιπόν ότι όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά στο θεσμικό υπόβαθρο των χωρών από το αντίστοιχο θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αναφοράς, τόσο μεγαλύτερη είναι η θετική επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στα καινοτομικά αποτελέσματα των οικονομιών. Έτσι, οι χώρες ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν μπορούν να καταταχθούν σε χώρες υψηλής, μεσαίας, χαμηλής και πολύ χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας, με βάση τον τρόπο που επιδρά το θεσμικό υπόβαθρο στην καινοτομία.

Οι χώρες υψηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας καταγράφουν τη μεγαλύτερη απόσταση από τις χώρες αναφοράς (Ομάδα Χωρών Α). Πρόκειται κυρίως για χώρες χαμηλού εισοδήματος και χαμηλού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζονται από μικρά επίπεδα καινοτομίας και ποιότητας του θεσμικού υποβάθρου και εμφανίζουν -τουλάχιστον θεωρητικά- μικρή θεσμική και καινοτομική ικανότητα με μεγάλες δυνατότητες βελτίωσης τους (χώρες υψηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας).

Σε αντιστοιχία, οι χώρες μεσαίας θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας σημειώνουν μικρότερη απόσταση από τις χώρες αναφοράς, σε σχέση με την ομάδα των χωρών Α (Ομάδα Χωρών Β). Πρόκειται για χώρες κυρίως χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, με μεσαίο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερα επίπεδα καινοτομίας και ποιότητας του θεσμικού υποβάθρου και εμφανίζουν -τουλάχιστον θεωρητικά- μεγαλύτερη θεσμική και καινοτομική ικανότητα με ελαφρώς μικρότερες δυνατότητες βελτίωσης τους (χώρες μεσαίας θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας) συγκριτικά με την ομάδα χωρών Α.

Πλησιάζοντας τις χώρες αναφοράς, οι χώρες χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας είναι χώρες μεσαίου και υψηλού εισοδήματος, χαρακτηρίζονται ως αρκετά ανεπτυγμένες και από ακόμα μεγαλύτερα επίπεδα καινοτομίας και ποιότητας του θεσμικού υποβάθρου και εμφανίζουν -τουλάχιστον θεωρητικά- μικρότερη θεσμική και καινοτομική ικανότητα με μικρότερες δυνατότητες βελτίωσης τους (χώρες χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας) συγκριτικά με τις ομάδες χωρών Α και Β (Ομάδα Χωρών Γ).

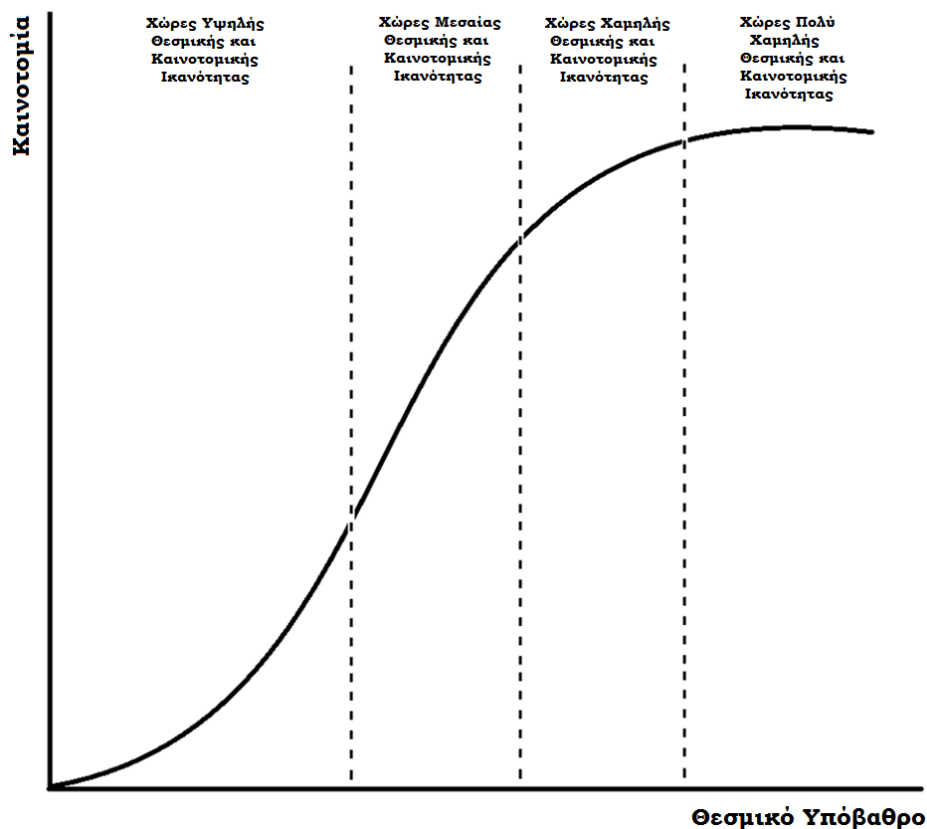
Οι χώρες πολύ χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας είναι χώρες υψηλού εισοδήματος, οι οποίες σημειώνουν το υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και παρουσιάζουν την καλύτερη επίδοση και στην καινοτομία αλλά και στο θεσμικό υπόβαθρο για τα έτη 2007 και 2017, ενώ όπως δείχνει και η εκτίμηση της παλινδρόμησης (1) δεν έχουν περιθώρια για βελτίωση της θεσμικής και καινοτομικής ικανότητάς τους καθώς έχουν φτάσει σε ένα «σχεδόν άριστο» επίπεδο (Χώρες Αναφοράς).

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει μια σχέση "σχήματος S" μεταξύ της καινοτομίας και των θεσμών, ανάλογα με την καινοτομική και θεσμική ικανότητα της κάθε ομάδας χωρών, πράγμα που σημαίνει ότι στην πρώτη φάση

αυτής της σχέσης υπάρχουν χώρες στις οποίες η καινοτομία παρουσιάζει αυξημένο ρυθμό μεταβολής όταν βελτιώνεται το επίπεδο των θεσμών, στο δεύτερο στάδιο ο ρυθμός αυτής της μεταβολής είναι λίγο πιο αργός σε σχέση με το πρώτο στάδιο, στο τρίτο στάδιο ο ρυθμός μεταβολής είναι ακόμη πιο αργός σε σύγκριση με το πρώτο και το δεύτερο στάδιο και στο τέταρτο στάδιο δεν υπάρχει σημαντική σχέση μεταξύ καινοτομίας και θεσμών, καθώς οι χώρες έχουν ήδη φτάσει κοντά στο να εξαντλήσουν την καινοτομική τους και θεσμική τους ικανότητα.

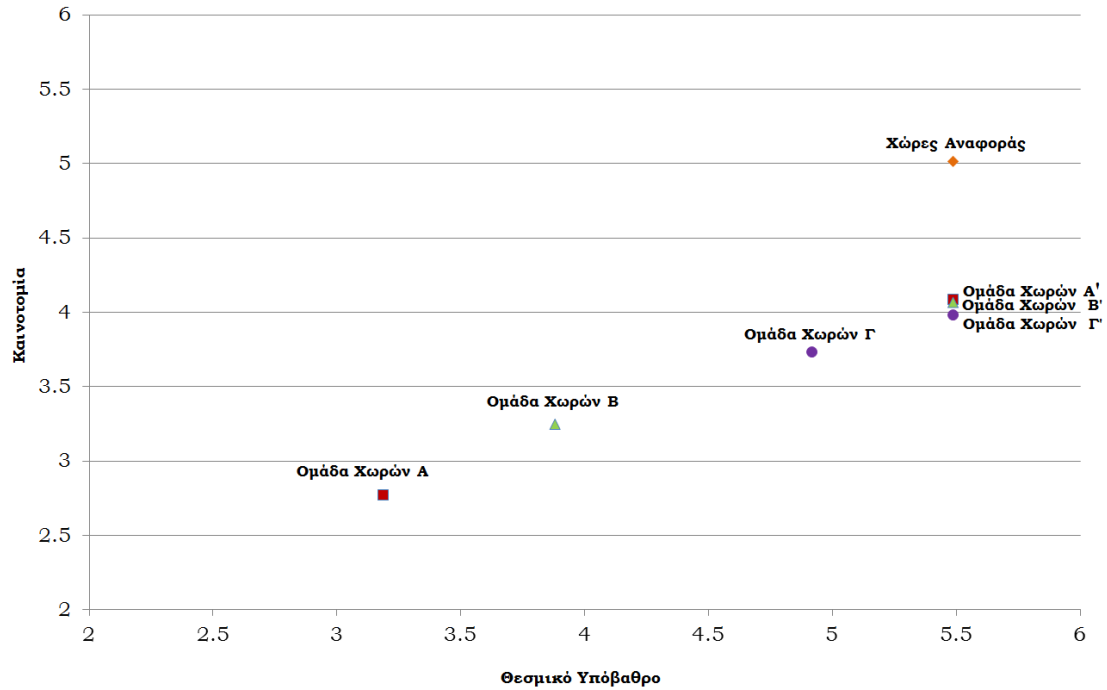
Το Διάγραμμα 3.4 αποτυπώνει τη θεσμική και καινοτομική ικανότητα για τις διάφορες ομάδες χωρών.

Διάγραμμα 3.4 Θεσμική και καινοτομική ικανότητα

Επιπρόσθετα, το Διάγραμμα 3.5 παρουσιάζει ποιο θα ήταν το όφελος για την καινοτομική επίδοση της κάθε ομάδας χωρών (Α, Β και Γ), εάν οι θεσμοί των χωρών αυτών αυξάνονταν στο επίπεδο των χωρών αναφοράς, χρησιμοποιώντας τις εκτιμήσεις των παλινδρομήσεων (10), (19) και (28) των Πινάκων 3.4 έως 3.6.

Διάγραμμα 3.5 Ποια θα ήταν η καινοτομική δραστηριότητα των ομάδων χωρών εάν είχαν το επίπεδο του θεσμών των χωρών αναφοράς

Με βάση τις σχέσεις που προέκυψαν από τα εμπειρικά αποτελέσματα της ανάλυσης για την κάθε ομάδα χωρών, προκύπτει ότι: ακόμη και αν το θεσμικό υπόβαθρο των τριών ομάδων χωρών αυξανόταν στο επίπεδο στο οποίο βρίσκεται το αντίστοιχο θεσμικό υπόβαθρο των χωρών αναφοράς, αυτό δε θα ήταν αρκετό ώστε να προσεγγίσουν το επίπεδο των καινοτομικών επιδόσεων των χωρών αναφοράς.

Μάλιστα, όσον αφορά στη χρονική διάσταση της βελτίωσης της καινοτομίας στο επίπεδο των χωρών αναφοράς, σημειώνεται ότι για την ομάδα χωρών Α απαιτούνται 95 χρόνια για να επιτύχει τις σημερινές επιδόσεις των χωρών αναφοράς (με βάση το μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής της καινοτομίας για την περίοδο 2007-2017), ενώ ο αντίστοιχος μέσος ρυθμός μεταβολής για τους θεσμούς αυτής της ομάδας χωρών, είναι οριακά κάτω από το μηδέν και συνεπώς δεν θα προσέγγιζε ποτέ τις επιδόσεις των χωρών αναφοράς όσον αφορά στους θεσμούς. Για την ομάδα χωρών Β και την ομάδα χωρών Γ, για την καινοτομία ο υπολογισμός ανέρχεται σε 114 έτη και 53 έτη αντίστοιχα, ενώ για

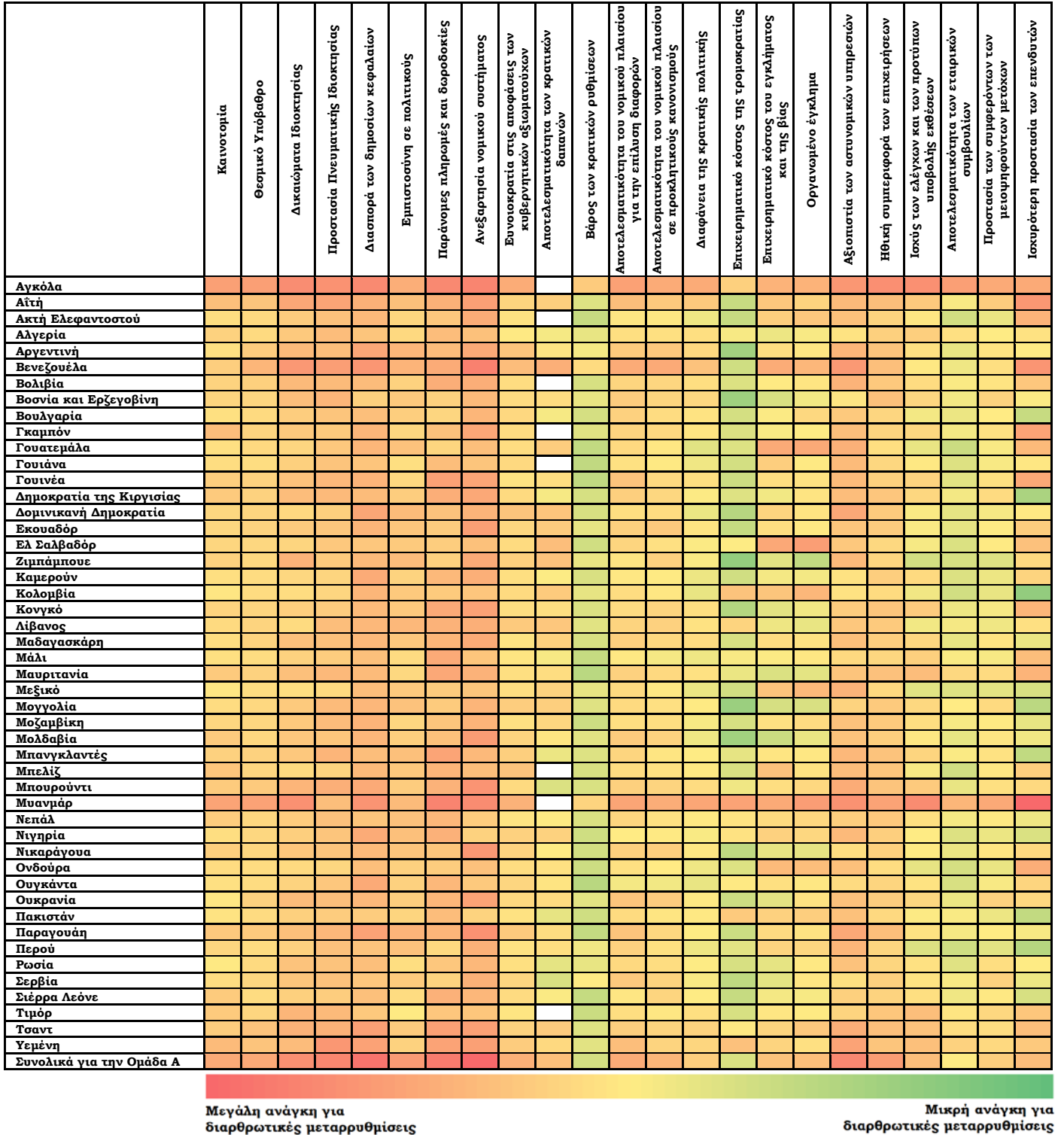
οι θεσμοί αναμένεται να πλησιάσουν το επίπεδο των χωρών αναφοράς σε 1750 χρόνια (!) και 712 ετών (!) αντίστοιχα¹.

Δεδομένου ότι ο ρυθμός μεταβολής της καινοτομίας και των θεσμών κατά την περίοδο 2007-2017 δεν επαρκεί ώστε οι χώρες των ομάδων Α, Β και Γ να φτάσουν στο επίπεδο καινοτομίας των χωρών αναφοράς, απαιτούνται οικονομικές πολιτικές που να επιταχύνουν τη μεταβολή του θεσμικού υποβάθρου, όπως είναι οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Εξάλλου, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης η βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ενίσχυση των καινοτομικών επιδόσεων των χωρών των τριών ομάδων χωρών.

Τα Διαγράμματα 3.6 έως 3.8 απεικονίζουν τους θερμικούς χάρτες (ένας για κάθε ομάδα χωρών), στους οποίους εντοπίζονται οι διαφορές της κάθε χώρας από τις χώρες αναφοράς, αναδεικνύοντας τους τομείς των χωρών οι οποίοι χρήζουν βελτίωσης. Όσο πιο κόκκινο είναι το χρώμα που παρουσιάζεται στα παρακάτω τρία διαγράμματα τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη για διαρθρωτικές μεταβολές στα πεδία αυτά, ώστε η χώρα να πλησιάζει στην απόδοση των χωρών αναφοράς, όσον αφορά στην καινοτομία και το θεσμικό υπόβαθρο. Αντιθέτως, όσο πιο πράσινο είναι το χρώμα τόσο περισσότερο η επίδοση της χώρας πλησιάζει αυτήν των χωρών αναφοράς.

¹ Φυσικά, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η περίοδος ανάλυσης περιλαμβάνει την περίοδο της κρίσης στην παγκόσμια οικονομία. Κατά συνέπεια, οι χρονικοί ορίζοντες αυτοί ίσως είναι συντομότεροι στην πραγματικότητα.

Διάγραμμα 3.6 Θερμικός χάρτης με τις ανάγκες για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την ομάδα χωρών Α

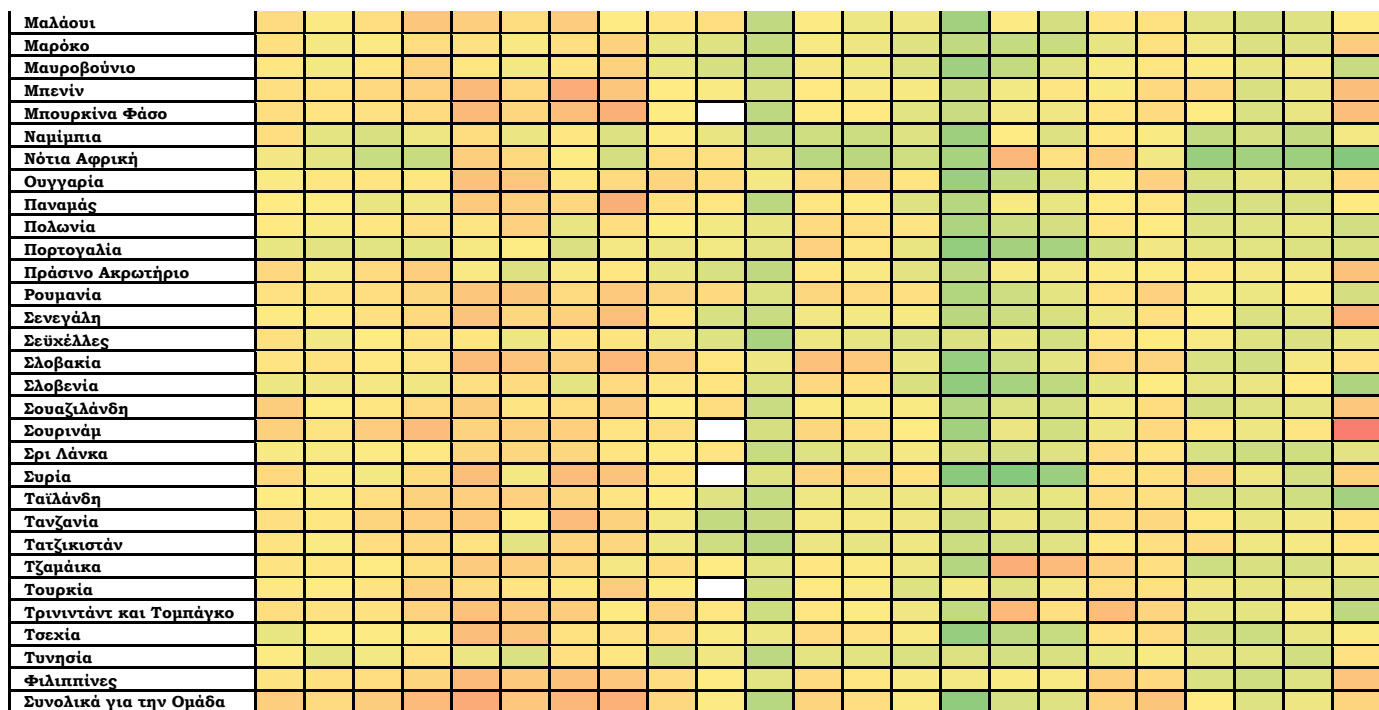

Σημείωση: Τα λευκά κελιά υποδηλώνουν μη διαθέσιμα στοιχεία.

Αναλυτικότερα, οι χώρες που ανήκουν στην ομάδα χωρών Α (Διάγραμμα 3.6) φαίνεται να αντιμετωπίζουν μεγαλύτερα προβλήματα και να έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό τους περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, συνολικά για την ομάδα χωρών Α κρίνονται αναγκαίες παρεμβάσεις σχεδόν σε όλες τις θεσμικές μεταβλητές, αλλά ιδιαίτερα όσον αφορά σε παρεμβάσεις όπως η ενδυνάμωση των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, η βελτίωση της διασποράς των δημοσίων κεφαλαίων, η αύξηση της εμπιστοσύνης σε πολιτικούς και της αξιοπιστίας των αστυνομικών υπηρεσιών, η μείωση των παράνομων πληρωμών και δωροδοκιών, η αύξηση της ανεξαρτησίας του νομικού συστήματος και η βελτίωση της ηθικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων.

Διάγραμμα 3.7 Θερμικός χάρτης με τις ανάγκες για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την ομάδα χωρών Β

	Καινοτομία	Θεσμικό Υπόβαθρο	Δικαιώματα Ιδιοκτησίας	Προστασία Πνευματικής Ιδιοκτησίας	Διασπορά των δημοσίων κεφαλαίων	Εμπιστοσύνη σε πολιτικούς	Παράνομες πληρωμές και δωροδοκίες	Ανεξαρτησία νομικού συστήματος	Ευνοικερτία στις αποφάσεις των κυβερνητικών αξιωματούχων	Αποτελεσματικότητα των κρατικών δαπανών	Βάρος των κρατικών ρυθμίσεων	Αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου για την επίλυση διαφορών	Αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου σε προκλητικούς κανονισμούς	Διαφάνεια της κρατικής διοικητικής	Επιχειρηματικό κόστος της τροφοκαταίας	Επιχειρηματικό κόστος του εγκλήματος και της βίας	Οργανωμένο έγκλημα	Αξιοπιστία των αστυνομικών υπηρεσιών	Ηθική συμπεριφορά των επιχειρήσεων	Ισχύς των ελέγχων και των προτύπων υποβολής εκθέσεων	Αποτελεσματικότητα των εταιρικών συμβουλίων	Προστασία των συμφερόντων των μειωηφούντων μετόκων	Ισχυρότερη προστασία των επενδυτών	
Αζερμπαϊτζάν																								
Αίγυπτος																								
Αιθιοπία																								
Αλβανία																								
Αρμενία																								
Βιετνάμ																								
Βόρεια Μακεδονία																								
Βραζιλία																								
Γεωργία																								
Γκάνα																								
Ελλάδα																								
Ζάμπια																								
Ινδία																								
Ινδονησία																								
Ιράν																								
Ισπανία																								
Ιταλία																								
Καζακστάν																								
Καμπότζη																								
Κένυα																								
Κίνα																								
Κορέα																								
Κόστα Ρίκα																								
Κουβέιτ																								
Κροατία																								
Λάος																								
Λεσότο																								
Λετονία																								
Λιβερία																								
Λιβύη																								
Λιθουανία																								

Σημείωση: Τα λευκά κελιά υποδηλώνουν μη διαθέσιμα στοιχεία.

Οι χώρες που ανήκουν στην ομάδα χωρών Β (Διάγραμμα 3.7) αντιμετωπίζουν και αυτές αρκετά μεγάλα προβλήματα και έχουν ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό τους περιβάλλον, αν και χαρακτηρίζονται από σαφώς καλύτερο θεσμικό περιβάλλον σε σχέση με τις χώρες της ομάδας Α. Πιο συγκεκριμένα, συνολικά για την ομάδα χωρών Β κρίνονται αναγκαίες παρεμβάσεις σε αντίστοιχους τομείς με αυτούς της ομάδας των χωρών Α, όπως η ενδυνάμωση της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, η βελτίωση της διασποράς των δημοσίων κεφαλαίων, η αύξηση της αξιοπιστίας των αστυνομικών υπηρεσιών, η μείωση των παράνομων πληρωμών και δωροδοκιών, η αύξηση της ανεξαρτησίας του νομικού συστήματος και η βελτίωση της ηθικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων.

Διάγραμμα 3.8 Θερμικός χάρτης με τις ανάγκες για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την ομάδα χωρών Γ

	Καινοτομία	Θεσμικό Υπόβαθρο	Δικαιώματα Ιδιοκτησίας	Προστασία Πνευματικής Ιδιοκτησίας	Διασπορά των δημοσίων κεφαλαίων	Εμπιστοσύνη σε πολιτικούς	Παράνομες πληρωμές και δωροδοκίες	Ανεξαρτησία νομικού συστήματος	Ευνοικρατία στις αποφάσεις των κυβερνητικών αξιωματούχων	Αποτελεσματικότητα των κρατικών δαπανών	Βάρος των κρατικών ρυθμίσεων	Αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου για την επίλυση διαφορών	Αποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου σε προκλήσεις οικονομονομίας	Διαφάνεια της δικαιοσύνης	Επιχειρηματικό κόστος τραπεζοεπισκευής	Επιχειρηματικό κόστος του εγγύοις του δικαστικού κόστους	Οργανωμένο έγκλημα	Αξιοπιστία των αστυνομικών υπηρεσιών	Ηθική συμπεριφορά των επιχειρήσεων	Ισχύς των ελέγχων και των προτύπων υποβολής εκθέσεων	Αποτελεσματικότητα των εταιρικών συμβουλίων	Προστασία των συμφερόντων των μειωηφούντων μετόχων	Ισχυρότερη προστασία των επενδυτών		
Γαλλία																									
Γκάμπια																									
Εσθονία																									
Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα																									
Ιορδανία																									
Ισλανδία																									
Καναδάς																									
Κατάρ																									
Κύπρος																									
Μάλτα																									
Μαυρίκιος																									
Μπαρμίντος																									
Μπαρέιν																									
Μποτσουάνα																									
Μπουτάν																									
Μπρουνέι																									
Ομάν																									
Ουρουγουάη																									
Πουέρτο Ρίκο																									
Ρουάντα																									
Σαουδική Αραβία																									
Ταϊβάν																									
Χιλή																									
Συνολικά για την Ομάδα Γ																									

Μεγάλη ανάγκη για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

Μικρή ανάγκη για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

Σημείωση: Τα λευκά κελιά υποδηλώνουν μη διαθέσιμα στοιχεία.

Τέλος, στην ομάδα χωρών Γ (Διάγραμμα 3.8) καταγράφονται οι λιγότερο προβληματικοί θεσμοί, μιας και η απόσταση των χωρών αυτών από τις χώρες αναφοράς είναι σχετικά μικρή. Για αυτό το λόγο η ανάγκη παρεμβάσεων περιορίζεται σε τομείς όπως η αύξηση της προστασίας των επενδυτών.

3.6 Συζήτηση και Συμπεράσματα

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να αναδείξει τη σχέση μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και της καινοτομικής ικανότητας (capacity) και δυνατότητας καθώς και να οριστεί γιατί η σχέση αυτή διαφέρει μεταξύ ομάδων χωρών.

Η εμπειρική διερεύνηση αναδεικνύει το γεγονός ότι υπάρχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στις καινοτομικές επιδόσεις για τη συνολική χρονική περίοδο ανάλυσης. Από το συνολικό δείγμα εξέχουν 20 χώρες, οι οποίες ξεχωρίζουν για τις θεσμικές και καινοτομικές τους ικανότητες τα έτη 2007 και 2017. Οι υπόλοιπες εξεταζόμενες χώρες χωρίζονται σε 3 ομάδες (Α, Β και Γ) βάσει των διαφορών τους από τις επιδόσεις των 20 χωρών αναφοράς αναφορικά με τη μεταβλητή θεσμικό υπόβαθρο, για το σύνολο της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου. Χρησιμοποιώντας την ίδια μεθοδολογία εκτίμησης για την κάθε ομάδα χωρών προκύπτει ότι όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση μιας ομάδας από τις οικονομίες αναφοράς τόσο πιο υψηλή είναι η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην καινοτομία λόγω του ότι υπάρχει μεγαλύτερη ικανότητα (capacity) και μεγαλύτερη δυνατότητα βελτίωσης του θεσμικού υποβάθρου. Για τις χώρες αναφοράς, παρατηρείται μικρή επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στις καινοτομικές επιδόσεις (μάλιστα δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές επιδράσεις όταν περιλαμβάνονται στην ανάλυση μεταβλητές ελέγχου), γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι χώρες αυτές έχουν ήδη εξαντλήσει ή εξαντλούν τη θεσμική και καινοτομική τους ικανότητα και δεν έχουν πλέον «χώρο» για σημαντική βελτίωση των θεσμών τους και της καινοτομίας τους. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης αντικατοπτρίζονται σε μια σχέση "σχήματος S" μεταξύ του θεσμικού υποβάθρου και των καινοτομικών επιδόσεων, στην οποία οι χώρες χωρίζονται σε χώρες υψηλής, μεσαίας, χαμηλής και πολύ χαμηλής θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας. Ο διαχωρισμός αυτός σχετίζεται άμεσα και με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης των οικονομιών.

Από την ανάλυση προκύπτει επίσης ότι ακόμα και αν οι ομάδες των χωρών Α, Β και Γ βελτίωναν το θεσμικό τους υπόβαθρο στο επίπεδο των χωρών αναφοράς, αυτό δεν θα ήταν αρκετό ώστε να φτάσουν στο επίπεδο καινοτομίας των χωρών αναφοράς (με βάση τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων της βασικής εξίσωσης της ανάλυσης). Επιπρόσθετα, με βάση το ρυθμό μεταβολής των θεσμών και των καινοτομικών επιδόσεων κατά την περίοδο 2007-2017 συμπεραίνεται ότι οι χώρες των ομάδων Α, Β και Γ θα έφταναν το επίπεδο των χωρών αναφοράς μόνο σε πολύ μακροπρόθεσμο επίπεδο. Έτσι, ο μόνος τρόπος ώστε να επιταχύνουν οι χώρες τη διαδικασία βελτίωσης των καινοτομικών τους επιδόσεων είναι μέσω διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που να ωθήσουν σε

ταχύτερη μεταβολή του θεσμικού τους υποβάθρου ώστε να μετατραπούν οι θεσμοί που παρεμποδίζουν την καινοτομία σε θεσμούς που προωθήσουν την καινοτομία. Μόνο με τον τρόπο αυτόν μπορεί να επιτευχθεί η οικονομική μεγέθυνση εντός ευλόγου χρονικού ορίζοντα. Από τους θεσμικούς χάρτες προκύπτει -για την κάθε οικονομία αλλά και για την κάθε ομάδα χωρών συγκεντρωτικά- ποιοι είναι οι θεσμοί οι οποίοι κρίνεται απαραίτητο να μεταρρυθμιστούν διαρθρωτικά. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι χώρες της ομάδας Α έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη για διαρθρωτικές μεταβολές που να βελτιώνουν το θεσμικό τους υπόβαθρο, και εν συνεχεία τις καινοτομικές τους επιδόσεις, ενώ οι χώρες της ομάδας Γ έχουν τη μικρότερη ανάγκη.

Τα αποτελέσματα της παραπάνω ανάλυσης έχουν μεγάλη σημασία για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, καθώς καταδεικνύουν ότι η βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου οδηγεί σε σημαντική βελτίωση των καινοτομικών επιδόσεων των οικονομιών. Εάν όσοι σχεδιάζουν την οικονομική πολιτική αντιληφθούν τα οφέλη των διαρθρωτικών αλλαγών σε συγκεκριμένους θεσμούς για τις καινοτομικές επιδόσεις των οικονομιών τους αυτό μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική ενίσχυση στις οικονομίες τους. Αποτελεί λοιπόν επιτακτική ανάγκη η επιτάχυνση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, ειδικά για τις χώρες που ανήκουν στις χώρες υψηλής και μεσαίας θεσμικής και καινοτομικής ικανότητας. Η ανάγκη αυτή γίνεται εντονότερη ιδιαίτερα μετά τις αναμενόμενες τεχνολογικές αλλαγές εντός του επόμενου αιώνα που μπορούν να αυξήσουν τον πλούτο και την οικονομική αποδοτικότητα ορισμένων οικονομιών και ενδεχομένως να οδηγήσουν σε μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ των ομάδων χωρών που περιλαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση. Οι οικονομίες των ομάδων χωρών Α και Β φαίνεται ότι έχουν κοινές ανάγκες σχετικά με τους συγκεκριμένους θεσμούς που απαιτούν διαρθρωτικές αλλαγές. Στις οικονομίες της ομάδας Α αλλά και της ομάδας Β, οι διαρθρωτικές αλλαγές πρέπει να επικεντρωθούν πρωτίστως στην ενδυνάμωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αξιοπιστίας των κυβερνήσεων, και στη βελτίωση της ηθικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων. Στις οικονομίες της ομάδας Γ, οι διαρθρωτικές αλλαγές πρέπει να επικεντρωθούν κυρίως στη διατήρηση της εμπιστοσύνης των επενδυτών.

Επιπρόσθετα, το ότι οι διάφορες ομάδες χωρών επιτυγχάνουν διαφορετικές επιδράσεις του θεσμικού υποβάθρου στα καινοτομικά αποτελέσματα αναδεικνύει το γεγονός ότι το θεσμικό υπόβαθρο αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης μεταξύ των οικονομιών. Η κάθε οικονομία απαιτείται να θεραπεύσει διαφορετικούς θεσμικούς τομείς της προκειμένου να συγκλίνει με τις χώρες αναφοράς. Αντίστοιχα, οι χώρες αναφοράς απαιτούν διαφορετική αντιμετώπιση για να βελτιώσουν περαιτέρω τις καινοτομικές τους επιδόσεις. Έτσι, τίθεται το θέμα της αποτελεσματικότητας των πολιτικών που εφαρμόζονται στις οικονομίες με τον ίδιο τρόπο (*one-size-fits-all policies*), καθώς το θεσμικό υπόβαθρο διαφοροποιεί μεταξύ τους τις οικονομίες και απαιτεί διαφορετική αντιμετώπιση από τους ασκούντες οικονομικής πολιτικής στην κάθε οικονομία.

Στα μειονεκτήματα της ανάλυσης, η χρονική περίοδος υπό ανάλυση περιλαμβάνει τα έτη κατά τα οποία ξέσπασε η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 και επηρέασε τις περισσότερες οικονομίες όλου του κόσμου. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε κάποιες παρερμηνείες καθώς οι καινοτομικές επιδόσεις των οικονομιών μπορεί να έχουν επηρεαστεί και από τις ευρύτερες συνθήκες του μακροοικονομικού περιβάλλοντος. Για το λόγο αυτό, στις εκτιμήσεις της εμπειρικής ανάλυσης πραγματοποιείται έλεγχος και για τις ευρύτερες μακροοικονομικές συνθήκες των οικονομιών με τη χρήση μεταβλητών ελέγχου.

Μελλοντικές μελέτες θα μπορούσαν να επιδιώξουν να αντιμετωπίσουν τις παραπάνω αδυναμίες και να επικεντρωθούν στη δημιουργία ενός υποδείγματος για τις συνολικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν. Για παράδειγμα, οι βασικές ιδέες του Σουμπετεριανού Παραδείγματος (*Schumpeterian Paradigm*) (Aghion et al. 2015, Aghion and Akcigit 2017) θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν θεωρητικά με τις ταυτόχρονες επιδράσεις των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου στα καινοτομικά αποτελέσματα. Εντατικότερες μελλοντικές προσπάθειες επίλυσης των ζητημάτων ενδογένειας -όχι μόνο μέσω των μεταβλητών ελέγχου- θα προήγαγαν τη μελέτη της συγκεκριμένης σχέσης. Επιπλέον, θα μπορούσε να διερευνηθεί εάν και γιατί χώρες ή γεωγραφικές περιοχές με συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και θεσμικά πλαίσια πετυχαίνουν διαφορετικές καινοτομικές επιδόσεις.

Βιβλιογραφία

- Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A. (2001) “The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation,” *American Economic Review*, December 2001, 91 (5), 1369–1401.
- Acemoglu D., Robinson, J. A. (2000). Political losers as a barrier to economic development. *The American Economic Review*, 90(2), 126–130.
- Acemoglu D., Robinson J.A. (2012) *Why Nations Fail: the origins of power, prosperity and poverty*, Crown Publishing, New York.
- Acs, Z., Szerb L. (2010) *The Global Entrepreneurship Index (GEINDEX)*,
- Acz, Z., Braunerhjelm, P., Audretsch, D., Carlsson, B., (2009) ‘The Knowledge Spill-Over Theory of Entrepreneurship’, *Small Business Economics*, 32, 15-30.
- Aghion P., Howitt P. (1998) *Endogenous Growth Theory*, MIT Press.
- Aghion P., Howitt P. (2009) *The Economics of Growth*, MIT Press.
- Aghion P., Jaravel X. (2015) Knowledge Spillovers, Innovation and Growth, *The Economic Journal*, 125: 582, pp. 533-573.
- Aghion P, Fehr E, Holden R, Wilkening T. (2015) *The Role of Bounded Rationality and Imperfect Information in Subgame Perfect Implementation: An Empirical Investigation*.
- Aghion, P., Akcigit, U. (2017) *Innovation and Growth: The Schumpeterian Perspective*. In L. Matyas, R. Blundell, E. Cantillon, B. Chizzolini, M. Ivaldi, W. Leininger, et al. (Eds.), *Economics without Borders: Economic Research for European Policy Challenges* (pp. 29-72). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316636404.003
- Amour L.S. (2012) *The Internet: An Unprecedented and Unparalleled Platform for Innovation and Change*, *The Global Innovation Index 2012*.
- Andrés A.R., Asongu S.A., Amavilah V. (2015) *The Impact of Formal Institutions on Knowledge Economy*, *J Knowl Econ*, 6: 1034. <https://doi.org/10.1007/s13132-013-0174-3>
- Ang J.S., Cheng Y. (2005) *Financial Innovations and Market Efficiency: The Case for Single Stock Futures*, *Journal of Applied Finance*, Vol. 15, No. 1, Spring/Summer 2005.

- Arrow, K. (1962) 'Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention', In Nelson, R. (ed.), *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton University Press, Princeton.
- Audretsch, B.D., Erdem K.D. (2002) "Determinants of scientific entrepreneurship: An integrative research agenda", *Discussion Papers on Entrepreneurship, Growth & Public Policy*, Max Plank Institute.
- Barro R. (1997) *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. Cambridge and London MIT Press.
- Block Joern H., Thurik R., Zhou H. (2013) What turns knowledge into innovative products? The role of entrepreneurship and knowledge spillovers, *J Evol Econ* (2013) 23:693–718
- Carayannis, E.G. & Rakhmatullin R., (2014) The Quadruple/Quintuple Innovation Helixes and Smart Specialisation Strategies for Sustainable and Inclusive Growth in Europe and Beyond, *R. J Knowl Econ*, 5: 212. <https://doi.org/10.1007/s13132-014-0185-8>
- Carayannis, E.G., Acikdilli, G. & Ziemnowicz, C. (2019) Creative Destruction in International Trade: Insights from the Quadruple and Quintuple Innovation Helix Models, *J Knowl Econ*, <https://doi.org/10.1007/s13132-019-00599-z>
- Casadella, V. & Uzunidis, D. (2017) On the Relevance of Innovation Capacities in the Institutionalist Approach Applied to Developing Countries: Bases of Analysis, *J Knowl Econ*. <https://doi.org/10.1007/s13132-017-0462-4>.
- Chu A.C., Cozzi G., Furukawa Y., Liao C.H. (2018) Inflation and Innovation in a Schumpeterian Economy with North–South Technology Transfer, *Journal of Money, Credit and Banking*, Volume 51, Issue 2-3.
- Cirera X., Pacchioni E.A.G., Maloney W. (2017) Why poor countries invest too little in R&D, 29 November, VoxEu.org.
- Collis B. (1996) The Internet as an Educational Innovation: Lessons from Experience with Computer Implementation, *Educational Technology*, Vol. 36, No. 6 (November-December 1996), pp. 21-30
- Deakins D. - M. Freel (2007) «Entrepreneurship», McGraw, 2007, Athens
- Diebolt C., Hippe R. (2019) The long-run impact of human capital on innovation and economic development in the regions of Europe,

Applied Economics, 51:5, 542-563, DOI:
10.1080/00036846.2018.1495820

Dima A.M., Begu L., Vasilescu M.D., Maassen M.A. (2018) The Relationship between the Knowledge Economy and Global Competitiveness in the European Union, Sustainability, 10(6), 1706; <https://doi.org/10.3390/su10061706>.

Donges A., Meier, Jean-Marie A., Silva, Rui C. (2016) The Impact of Institutions on Innovation, Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik 2016: Demographischer Wandel - Session: Institutions, No. G13-V2

Ederer F., Manso G. (2013) Is Pay-for-Performance Detrimental to Innovation? Management Science, Vol. 59, Issue 7, pp. 1496-1513.

Englmann F.C. (1994), 'A Schumpeterian model of endogenous innovation and growth', Journal of Evolutionary Economics, 4, pp. 227-241.

European Commission (2005) Oslo Manual, The Measurement of Scientific and Technological Activities, OECD Publishing, 2005, France.

Faems D., Subramanian A.M. (2013) R&D manpower and technological performance: the impact of demographic and task-related diversity, Res. Pol., 42 (9), pp. 1624-1633.

Fonseca T., de Faria P., Lima F. (2019) Human capital and innovation: the importance of the optimal organizational task structure, Research Policy, Volume 48, Issue 3, April 2019, Pages 616-627.

Gaffard J.L. (2008) Innovation, competition, and growth: Schumpeterian ideas within a Hicksian framework, J Evol Econ (2008) 18:295-311, DOI 10.1007/s00191-008-0102-z.

Goñi E, Maloney WF (2017) Why Don't Poor Countries do R&D? Varying rates of factor returns across the development process", European Economic Review 94: 126-147.

Griliches Z. (1979) 'Issues in Assessing the Contribution of R&D to Productivity Growth', Bell Journal of Economics, 10, 92-116.

Gu F. (2005) Innovation, Future Earnings, and Market Efficiency, Journal of Accounting, Auditing & Finance, October 1, 2005, Volume: 20 issue: 4, page(s): 385-418.

- Hall, R., Jones C (1999) “Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others?,” *Quarterly Journal of Economics*, February 1999, 114 (1), 83–116.
- Hana U. (2013) “Competitive advantage achievement through innovation and knowledge”, *Journal of Competitiveness*, Vol. 5 No. 1, pp. 82-96.
- He Q. (2018) Inflation and innovation with a cash-in-advance constraint on human capital accumulation, *Economics Letters*, Volume 171, October 2018, Pages 14-18.
- Hicks JR (1973) *Capital and time*. Clarendon, Oxford
- Khorsheed M.S. (2017) Learning from Global Pacesetters to Build the Country Innovation Ecosystem, *J Knowl Econ*, 8: 177. <https://doi.org/10.1007/s13132-016-0362-z>
- Lucas R. (1988) On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Malthus T.R. (1820) *Principles of Political Economy* (ed. J. Pullen), Cambridge University Press, Royal Economic Society, Cambridge, 1989, vol.1.
- Marx K. (1867) *Capital*, Modern Library, no date, vol.1, p.198
- Mill J.S. (1848) *Principles of Political Economy*.
- Nelson RR, Winter SG (1982) *An evolutionary theory of economic change*. Harvard Univ. Press, Cambridge, MA.
- Nelson RR, Winter SG (2002) Evolutionary theorizing in economics. *J Econ Perspect* 16:23–46.
- North D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York, Cambridge University Press.
- Nour, S.S.O.M. (2014) Regional Systems of Innovation and Economic Structure in the Arab Region, *J Knowl Econ* (2014) 5: 481. <https://doi.org/10.1007/s13132-014-0196-5>.
- Olsson O. (2000) Knowledge as a set in idea space: an epistemological view on growth. *Journal of Economic Growth*, 5(3), 253–275.
- Omidi V., Shahabadi, A., Mehregan, N. (2018) Innovation Drivers in Developing Countries, *Journal of the Knowledge Economy* <https://doi.org/10.1007/s13132-018-0568-3>.

- Pece A.M., Simona O.E.O., Salisteanu F. (2015) Innovation and economic growth: An empirical analysis for CEE countries, *Procedia Economics and Finance* 26, 461 – 467.
- Petrakis P.E., Kostis P.C., Valsamis D.G. (2014) “Innovation and Competitiveness: Culture as a Long-Term Strategic Instrument. Culture on Innovation and Competitiveness during the European Great Recession”, 3rd Global Innovation and Knowledge Academy (GIKA) Conference, Spirit of Strategy (SOS): the New S.O.S. for Competitive Business, 7-9 July 2014, Valencia, Spain.
- Petrakis P.E., Valsamis D.G., Kafka K.I. (2017) From an optimal to a stagnated growth prototype: The role of institutions and culture, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 97-105.
- Piore M.J. (2007) A Critical View of Schumpeter’s ‘Theory’ of Innovation, Prepared for Presentation at Conference on Capitalism and Entrepreneurship, Cornell University, September 28.
- Porter M, Sachs, J. and McArthur, J., (2002) ‘Executive Summary: Competitiveness and Stages of Economic Development’, in Porter, M., Sachs, J., Cornelius, P., McArthur, J. and Schwab, K. (eds.), *The Global Competitiveness Report 2001- 2002*, Oxford University Press, New York.
- Rebelo S., (1991) ‘Long- Run Policy Analysis and Long- Run Growth’, *Journal of Political Economy*, 99, 500- 521.
- Ricardo D. (1821) *Principles of Political Economy and Taxation*.
- Rodriguez-Bolivar M.P. (Ed.) (2014) *Measuring E-government Efficiency. The Opinions of Public Administrators and Other Stakeholders*, Springer.
- Rodrik D. (2000) Institutions for high-quality growth: what they are and how to acquire them, *Studies in comparative international development* 35 (3), 3-31.
- Rodrik D. (2003) *Institutions, integration, and geography: In search of the deep determinants of economic growth*, Princeton University Press, Princeton, NJ
- Romer P. (1986) ‘Increasing Returns and Long Run Growth’, *Journal of Political Economy*, 94, 1002- 1037.

- Romer, Paul M, (1990) "Endogenous Technological Change," *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, vol. 98(5), pages 71-102, October.
- Rostow, W., (1960) *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sala-i-Martin X. (2002) "The Disturbing Rise of Global Income Inequality." NBER Working Paper #8904.
- Savrul M., Incekara A. (2015) The Effect of R&D Intensity on Innovation Performance: A Country Level Evaluation, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 210 (2015) 388-396.
- Schumpeter, J.A. (1912) *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Dunker & Humblot, Leipzig. *The Theory of Economic Development* Translated by R. Opie. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1934.
- Smith A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.
- Solow R.M. (1957) Technical Change and the Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320.
- Sweezy P. M (1943) Rationing and the War Economy. *Science and Society* 7 (1):64 – 71.
- Te Velde R. (2004) Schumpeter's Theory of Economic Development Revisited, in Brown T.E., Ulijn J. (Eds.) *Innovation Entrepreneurship and Culture. The Interaction Between Technology, Progress and Economic Growth*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Tebaldi E., Elmslie B. (2008) Institutions, innovation and economic growth. *Journal of Economic Development*, 33(2): 1-27.
- Tebaldi E., Elmslie, B. (2013) Does Institutional Quality Impact Innovation? Evidence from Cross-Country Patent Grant Data, *Applied Economics* Volume 45, 2013 - Issue 7. pp 887-900.
- Witt U. (2008) What is specific about evolutionary economics? *Journal of Evolutionary Economics*, 18: 547. <https://doi.org/10.1007/s00191-008-0107-7>
- Xu C., Huang H. (1999) Institutions, Innovations, and Growth, *American Economic Review*, American Economic Association, vol. 89(2), pages 438-443, May.

Yves B., Leblanc S. (2002) Innovation In Atlantic Canada, The Canadian Institute For Research On Regional Development, Maritime Series, Canada, 2002, p.32.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Πολιτισμικό Υπόβαθρο και Θεσμοί: Το Ζήτημα της Συνεξέλιξης

Η Συμπληρωματικότητα του Πολιτισμικού και του Θεσμικού Υποβάθρου
και η Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση

Περίληψη

Το κεφάλαιο αυτό υποστηρίζει ότι οι απαιτήσεις της συνεξέλιξης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου είναι κρίσιμες για την αναπτυξιακή διαδικασία μιας οικονομίας. Όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο συνεξελίσσονται, εξελίσσονται δηλαδή ταυτόχρονα και προς την ίδια κατεύθυνση, διευκολύνεται η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Αντίθετα, όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο παρεκκλίνουν από τη συνεξέλιξη αυτή, η ασύγχρονη ή προς διαφορετική κατεύθυνση μεταβολή τους ενδέχεται να καταλήξει σε μια σειρά αποτυχημένων προσπαθειών για την εφαρμογή ενός εκσυγχρονισμένου αναπτυξιακού πλαισίου για το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών. Έτσι, σκοπός του κεφαλαίου είναι να αναδείξει εάν το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν με συμπληρωματικό ή με υποκατάστατο τρόπο όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη. Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση αφορούν σε μια μη ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (unbalanced panel data) για 113 χώρες για τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες (1981-2019). Αρχικά, επιχειρείται -μέσω ενός διαγράμματος διασποράς- μια περιγραφική θεμελίωση της συμπληρωματικής ή υποκατάστατης σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου για την οικονομική ανάπτυξη, για τη συνολική περίοδο μελέτης. Το διάγραμμα αυτό διαχωρίζεται σε τέσσερα τεταρτημόρια. Σε αυτά αποτυπώνονται οι χώρες που περιλαμβάνονται στην ανάλυση με βάση το εάν το θεσμικό και το πολιτισμικό τους υπόβαθρο είναι ισχυρό ή ασθενές και υπολογίζεται το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ για το κάθε τεταρτημόριο. Για τον εμπειρικό έλεγχο της υπόθεσης που εξετάζεται, η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται αφορά σε μια μέθοδο εκτίμησης σταθερών επιδράσεων (fixed effects), με διαφορετικούς σταθερούς όρους μεταξύ των εξεταζόμενων οικονομιών και με χρήση ψευδομεταβλητών ανά κύμα, για τα επτά συνολικά κύματα δεδομένων της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Study - WVS) και της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών (European Values Study - EVS). Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (country specific clustered robust estimates of the standard errors). Επίσης, πραγματοποιούνται έλεγχοι ανθεκτικότητας (robustness analysis) των αποτελεσμάτων οι οποίοι περιλαμβάνουν: i) την προσθήκη διαφόρων συνδυασμών μεταβλητών ελέγχου στο βασικό υπόδειγμα, ii) έναν εναλλακτικό τρόπο εκτίμησης του βασικού υποδείγματος με χρήση δυναμικών διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (two stages Arellano - Bond) που λαμβάνει υπόψη και την πιθανή ενδογένεια μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης, και iii) τη χαλάρωση των ορίων που κατηγοριοποιούν τις χώρες στα διάφορα τεταρτημόρια, προκειμένου να εισέλθουν και άλλες χώρες στην ανάλυση. Τα βασικότερα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι τα εξής: α) Υπάρχει συμπληρωματική σχέση μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη (περιγραφική και εμπειρική τεκμηρίωση). α1) Όταν και τα δύο μεγέθη είναι σε ισχυρό επίπεδο αυτό οδηγεί στο υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, ενώ όταν έστω ένα από τα δύο ή και τα δύο είναι σε ασθενές επίπεδο η οικονομική ανάπτυξη είναι χαμηλότερη. α2) Η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη διπλασιάζεται όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση και ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου. α3) Η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου γίνεται στατιστικά σημαντική όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση μαζί με το ρόλο του θεσμικού υποβάθρου. α4) Ο όρος αλληλεπίδρασης των δύο μεγεθών έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη σε όλους τους ελέγχους που πραγματοποιούνται. β) Το ίδιο θεσμικό υπόβαθρο (ισχυρό) μπορεί να έχει διαφορετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη αναλόγως του πολιτισμικού υποβάθρου που επικρατεί. Το γεγονός αυτό δίνει ικανοποιητική εξήγηση στο γιατί οι οικονομικές πολιτικές είναι αποτελεσματικές σε κάποιες χώρες και μη αποτελεσματικές σε άλλες. γ) Το θεσμικό υπόβαθρο φαίνεται να έχει μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με το πολιτισμικό υπόβαθρο. δ) Οι περισσότερες οικονομίες χαρακτηρίζονται από στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης, τα οποία προκύπτουν λόγω της παρουσίας ιδιόμορφων χαρακτηριστικών που αφορούν στο θεσμικό και στο πολιτισμικό υπόβαθρο (ασθενές πολιτισμικό ή/ και θεσμικό υπόβαθρο). Για να επιστρέψουν σε άριστα πρότυπα μεγέθυνσης θα πρέπει να ασκούνται πολιτικές αλλαγής του θεσμικού υποβάθρου που θα αλλάζουν ταυτόχρονα και προς την ίδια κατεύθυνση και το πολιτισμικό υπόβαθρο.

4.1 Εισαγωγή

Στα προηγούμενα δύο κεφάλαια της παρούσας διδακτορικής διατριβής παρουσιάστηκε η διασύνδεση του πολιτισμικού υποβάθρου με την οικονομική μεγέθυνση (Κεφάλαιο 2), καθώς και η διασύνδεση του θεσμικού υποβάθρου με τα καινοτομικά αποτελέσματα (με την καινοτομία να αποτελεί proxy της μεγέθυνσης των οικονομιών, Κεφάλαιο 3). Οι σχέσεις αυτές έχουν αναδειχθεί σε σημαντικό βαθμό και στη σχετική βιβλιογραφία. Δεν είναι λίγες οι μελέτες που καταλήγουν σε συμπεράσματα σχετικά με το σημαντικό ρόλο του θεσμικού ή/και του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.

Οι θεωρητικές κατασκευές που επιλέγουν να αναφερθούν στο θεσμικό και στο πολιτισμικό υπόβαθρο, προϋποθέτουν ότι και τα δύο αυτά υπόβαθρα είναι στην άριστη μορφή τους. Ωστόσο, αυτό δε συμβαίνει στον πραγματικό κόσμο (Κεφάλαιο 1). Συνήθως μάλιστα, παρατηρούνται στάσιμα πρότυπα που εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη.

Οι απαιτήσεις της συνεξέλιξης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου είναι κρίσιμες για την αναπτυξιακή διαδικασία μιας οικονομίας. Όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο εξελίσσονται ταυτόχρονα και προς την ίδια κατεύθυνση, διευκολύνεται η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Αντίθετα, όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο παρεκκλίνουν από τη συνεξέλιξη, η ασύγχρονη ή προς διαφορετική κατεύθυνση μεταβολή τους ενδέχεται να καταλήξει σε αδυναμία των σχεδιαστών πολιτικής να εφαρμόσουν τις απαιτούμενες αλλαγές στο θεσμικό ή/και το πολιτισμικό υπόβαθρο. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια σειρά αποτυχημένων προσπαθειών για την εφαρμογή ενός εκσυγχρονισμένου αναπτυξιακού πλαισίου για το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών, οδηγώντας στη διαιώνιση του στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης.

Σκοπός του κεφαλαίου είναι να αναδείξει τη διασύνδεση μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου και πως η διασύνδεση αυτή επιδρά στην ανάπτυξη των οικονομιών. Με άλλα λόγια, σκοπός είναι να αναδειχθεί εάν το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν με συμπληρωματικό ή με υποκατάστατο τρόπο όσον αφορά στο ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη, συνεισφέροντας στη συζήτηση σχετικά με τη συνεξέλιξη ή μη αυτών. Για το σκοπό αυτό προσδιορίζονται οι επιδράσεις του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των οικονομιών, μεμονωμένα αλλά και σε

συνδυασμό. Η ανάλυση βασίζεται σε ένα δείγμα 113 χωρών, για μια χρονική περίοδο τεσσάρων δεκαετιών (1981-2019), με βάση τους περιορισμούς που τίθενται από τα στοιχεία που αφορούν στο πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών. Επιπρόσθετα, το κεφάλαιο αποσκοπεί στο να αναδείξει το πως στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης, που δημιουργούνται λόγω της μη συνεξέλιξης του θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου, μπορούν να μετατραπούν σε πρότυπα που δεν αντιτίθενται στη διαδικασία της μεγέθυνσης.

Η κύρια συμβολή του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει την ανάλυση μιας μακράς περιόδου διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (panel data) σχετικά με το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο και τη σχέση τους με την οικονομική ανάπτυξη κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, με χρήση των πλέον πρόσφατων σχετικών στοιχείων (έως Ιούλιος 2019). Αντίστοιχη μελέτη έχει πραγματοποιηθεί από τον Williamson (2009) ο οποίος όμως χρησιμοποιεί στοιχεία από το 1995 έως το 2000 για 45 χώρες, από τους Mathers και Williamson (2011) που χρησιμοποιούν στοιχεία από το 1980 έως το 2004 για 74 χώρες και από τους Williamson και Mathers (2011) που χρησιμοποιούν στοιχεία από το 1981 έως το 2007 για 128 χώρες. Πέρα από τη χρονική περίοδο μελέτης και το δείγμα των χωρών που χρησιμοποιούνται, μια ακόμα συνεισφορά του κεφαλαίου στη σχετική βιβλιογραφία αφορά στην προσέγγιση της εμπειρικής ανάλυσης που χρησιμοποιείται. Η εμπειρική ανάλυση -υποστηριζόμενη από περιγραφική ανάλυση- λαμβάνει υπόψη τις ευρύτερες συνθήκες που επικρατούν και επηρεάζουν το σύνολο των οικονομιών ανά κύμα της εξεταζόμενης περιόδου αλλά και τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε οικονομία ξεχωριστά. Παράλληλα, πραγματοποιείται σημαντικός βαθμός ελέγχων της ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων που περιλαμβάνουν και τη χρήση μεθοδολογίας ώστε να λαμβάνεται υπόψη η πιθανή σχέση ενδογένειας μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου και της οικονομικής ανάπτυξης. Επιπρόσθετα, το κεφάλαιο συνεισφέρει στη σχετική βιβλιογραφία τονίζοντας τη σημασία του ζητήματος της συνεξέλιξης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου για τους ιθύνοντες οικονομικής πολιτικής αναδεικνύοντας το πως στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης μπορούν να μετατραπούν σε πρότυπα που δεν αντιτίθενται στη διαδικασία της μεγέθυνσης.

Η δομή του κεφαλαίου είναι η εξής: Στο μέρος 4.2 πραγματοποιείται βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με τη διασύνδεση του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου, ενώ παρουσιάζεται επίσης το ζήτημα της συνεξέλιξής τους (coevolution). Στο μέρος 4.3 παρουσιάζεται ποια είναι η άριστη σχέση μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου και πως η άριστη αυτή σχέση οδηγεί σε άριστα πρότυπα οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Αντίστοιχα στο μέρος 4.4 παρουσιάζεται το ζήτημα της ασύγχρονης εξέλιξης των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου και η δημιουργία στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης. Το μέρος 4.5 περιγράφει τα δεδομένα και τη μεθοδολογία που χρησιμοποιούνται στην εμπειρική ανάλυση και το μέρος 4.6 παρουσιάζει τα εμπειρικά αποτελέσματα της ανάλυσης. Τέλος, το μέρος 4.7 παρουσιάζει τη συζήτηση και τα συμπεράσματα του κεφαλαίου. Στο τέλος του κεφαλαίου, ακολουθεί παράρτημα στο οποίο παρουσιάζονται αναλυτικότερες πληροφορίες για τον περιγραφικό τρόπο θεμελίωσης της σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου.

4.2 Η Διασύνδεση του Πολιτισμικού και του Θεσμικού Υποβάθρου

Το δίκτυο αξιών των ατόμων και οι διαμορφούμενες απόψεις τους επηρεάζουν την οργάνωση και τη λειτουργία των θεσμών και άρα τον τρόπο διαχείρισης των διαθέσιμων πόρων (Petraakis 2011). Κατά αυτόν τον τρόπο το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει τα οικονομικά αποτελέσματα. Η σχέση αιτιότητας όμως είναι διπλή. Τα οικονομικά αποτελέσματα και οι θεσμοί μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα σκέπτονται, και κατ' επέκταση το πολιτισμικό τους υπόβαθρο (Petraakis 2014). Όσο περισσότερο περίπλοκες γίνονται οι ανθρώπινες ανάγκες, τόσο περισσότερο περίπλοκα γίνονται το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί.

Η διασύνδεση της σχέσης του πολιτισμικού υποβάθρου με τα οικονομικά αποτελέσματα και με τους οικονομικούς θεσμούς, έχει απασχολήσει αρκετά τους επιστήμονες. Οι περισσότερες από τις μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί εξετάζουν είτε πώς το πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζει τους οικονομικούς θεσμούς, είτε πώς τα οικονομικά αποτελέσματα επηρεάζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο (Frederking 2002). Το πολιτισμικό υπόβαθρο θεωρείται το σύνολο των αξιών και των κανόνων που κυριαρχεί σε μια ομάδα

ανθρώπων (Κεφάλαιο 2). Ταυτόχρονα, οι θεσμοί (Κεφάλαιο 3) είναι οι νόμοι που δημιουργούν μια εύρυθμη κοινωνική δομή μεταξύ των ατόμων (Bowles 2004). Η οπτική αυτή συνδέεται με το ρόλο των κινήτρων στη διαμόρφωση του οικονομικού αποτελέσματος (North and Weingast 1989, Hall and Jones 1999) διότι οι θεσμοί επιδρούν και στις επενδυτικές αποφάσεις. Επειδή όμως το άτομο αντιμετωπίζει αβεβαιότητα κατά τη λήψη αποφάσεων του δημιουργεί τους θεσμούς (Πετράκης 2018)¹. Έτσι, το πολιτισμικό υπόβαθρο ως άτυπος θεσμός αποτελεί ένα συστατικό της ευρύτερης έννοιας των θεσμών (North 1990).

Η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική μεγέθυνση έχει προσεγγίσει το ενδιαφέρον πολλών επιστημονικών κλάδων όπως η οικονομική θεωρία (Schumpeter 1934), η κοινωνιολογία (Weber [1930] 1996) και η ψυχολογία (McClelland 1961). Έτσι, δεν είναι λίγες οι μελέτες στη σχετική βιβλιογραφία που έχουν επιδιώξει να ποσοτικοποιήσουν τις επιδράσεις του πολιτισμικού υποβάθρου παρέχοντας μάλιστα στοιχεία για μεγάλο αριθμό χωρών (McClelland 1961, Hofstede 1980, 2001, House et al. 2004). Η σχέση μεταξύ των αποτελεσμάτων αντίστοιχων μελετών και δεικτών που σχετίζονται με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση καταδεικνύει ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να είναι ιδιαίτερα πολύτιμο στοιχείο ώστε να εξηγηθεί το πώς εξελίσσεται το παραγόμενο προϊόν των οικονομιών (Minkov and Blagoev 2009). Το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να επηρεάσει την οικονομική παραγωγή μέσω των θεσμών (Acemoglu et al. 2004, Chang 2006, 2011, Easterly et al. 2006, Hofstede 1991). Η θέσπιση διακριτών πλαισίων δράσης για τους οικονομικούς φορείς μπορεί να μειώσει το κόστος συναλλαγών, προσφέροντας κίνητρα για την ανάληψη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Ταυτόχρονα, οι οικονομικοί θεσμοί επηρεάζουν το πολιτισμικό υπόβαθρο, καθώς η υπάρχουσα βιβλιογραφία υποστηρίζει την ιδέα ότι και αυτή η κατεύθυνση αιτιότητας έχει ισχύ. Οι θεσμοί και η κατανομή των πόρων μπορούν να προκαλέσουν ασυμμετρίες στην κυριαρχία συγκεκριμένων πολιτισμικών κανόνων (Knight 1992). Παρατηρείται επίσης αντίκτυπος της εκβιομηχάνισης ή της μετα-εκβιομηχάνισης στις αξίες (Inglehart 1990, 1998) (Κεφάλαιο 2).

¹ Πετράκης Π.Ε. σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

Παρατηρούνται λοιπόν κάποιες πρώτες, δεύτερες και τρίτες επιδράσεις σχετικά με τη σχέση μεταξύ πολιτισμικών χαρακτηριστικών και θεσμών (Pettrakis and Kostis 2014). Στον πρώτο γύρο επιδράσεων μπορούν να παρατηρηθούν οι επιδράσεις των πολιτισμικών χαρακτηριστικών στις δραστηριότητες των πολιτικών θεσμών. Στο δεύτερο γύρο επιδράσεων παρατηρείται το γεγονός ότι οι πολιτικοί θεσμοί διαμορφώνουν τους οικονομικούς θεσμούς, οι οποίοι στη συνέχεια δημιουργούν κίνητρα. Εκτός από αυτήν την έμμεση επίδραση μεταξύ πολιτισμικών χαρακτηριστικών και οικονομικών θεσμών, κάποια δευτερεύοντα στοιχεία των οικονομικών θεσμών επηρεάζονται επίσης άμεσα από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά: ο βαθμός στον οποίο ο καθορισμός στόχων μιας κοινωνίας συνδέεται με το κατά κεφαλήν προϊόν, το εισόδημα ή την ευτυχία της κοινωνίας, εξαρτάται από το πολιτισμικό υπόβαθρο που τη χαρακτηρίζει. Οι οικονομικοί θεσμοί, με τη μορφή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και της συμβολαιοποίησης, επηρεάζονται από τα χαρακτηριστικά του εμπορίου και τα πολιτισμικά στερεότυπα (Boyer and Petersen 2012). Τέλος, ως τρίτος γύρος επιδράσεων, η κατανομή του πλούτου και η έκταση της οικονομικής μεγέθυνσης διαμορφώνονται από τους οικονομικούς θεσμούς.

Το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί αλληλεπιδρούν και εξελίσσονται (Pettrakis et al. 2017)¹ συμπληρωματικά και με αμοιβαία ανάδραση (Alesina and Giuliano 2015). Γίνεται λοιπόν σαφές ότι οι ίδιοι θεσμοί μπορεί να αποδώσουν διαφορετικά στο πλαίσιο διαφορετικών πολιτισμικών υποβάθρων, ενώ το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με το θεσμικό υπόβαθρο (Pettrakis 2014, Alesina and Giuliano 2015). Έτσι, οι δύο αυτές έννοιες δρουν αλληλένδετα οργανώνοντας τη λειτουργία των θεσμών του πραγματικού κόσμου και επηρεάζουν τα κίνητρα των οικονομικά και πολιτικά δρώντων (Tabellini 2010). Βεβαίως ισχύει και το αντίστροφο (Πετράκης 2018)².

¹ Pettrakis P.E., Valsamis D.G., Kafka K.I. (2016) From an optimal to a stagnated growth prototype: The role of institutions and culture, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 97-105, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jik.2016.01.011>.

² Πετράκης Π.Ε. σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλσαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

4.2.1 Η Συνεξέλιξη των Θεσμών και του Πολιτισμικού Υποβάθρου

Η εξέλιξη των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου δεν παρουσιάζει πάντα μια συμβατή πορεία εξέλιξης, κάτι που οδηγεί σε σημαντικές επιπτώσεις για τις οικονομίες. Το ζήτημα αυτό έχει χρονική διάσταση, αλλά συνήθως έχει και ποιοτικό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, οι θεσμοί μπορούν να αλλάξουν προς την ίδια κατεύθυνση με το πολιτισμικό υπόβαθρο, αλλά αυτές οι αλλαγές μπορεί να μην είναι συμβατές όσον αφορά στο χρόνο στον οποίο έρχεται το τελικό αποτέλεσμα. Γενικά, το πρόβλημα της συνεξέλιξης σε ένα σύστημα, των οποίων τα τμήματα εξελίσσονται με διαφορετικό ρυθμό, δημιουργεί ανισορροπίες και αποτυχίες στην αποτελεσματική λειτουργία του.

Έτσι, μπορεί να προκύψει ασυμβατότητα επειδή είτε οι θεσμοί μπορεί να αλλάξουν αλλά όχι το πολιτισμικό υπόβαθρο, είτε επειδή οι πολιτισμικές συμπεριφορές μπορεί να αλλάξουν αλλά οι θεσμοί δεν ακολουθούν την αλλαγή αυτή. Επιπλέον, μπορεί να εμφανιστεί ασυμβατότητα επειδή και οι δύο έννοιες είναι πιθανόν να εξελίσσονται αλλά η στάσιμη ισορροπία τους να μην χαρακτηρίζεται από το βέλτιστο συμπληρωματικό συνδυασμό μεταξύ θεσμών και πολιτισμικών συμπεριφορών.

Αλλά υπάρχει μια ακόμα χειρότερη κατάσταση ασυμβατότητας. Αυτή συμβαίνει όταν πραγματοποιηθεί μια αλλαγή στους θεσμούς και οι μη συμβατές πολιτισμικές συμπεριφορές ενεργήσουν με σκοπό να αντισταθούν και να ακυρώσουν αυτές τις αλλαγές, και το αντίστροφο. Πρόκειται για μια κατάσταση με βάση την οποία ενώ αναμένεται μια θεσμική διαρθρωτική μεταρρύθμιση που θα επιβληθεί και θα έχει καρποφόρα αποτελέσματα στην οικονομική μεγέθυνση σε βραχυπρόθεσμο ή μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, οι κυρίαρχες πολιτισμικές συμπεριφορές είναι τέτοιες που αποστειρώνουν και καθιστούν αναποτελεσματικές αυτές τις μεταρρυθμίσεις.

Έτσι, αυτό που πραγματικά έχει σημασία είναι εάν τα κυρίαρχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας είναι έτοιμα να αποδεχθούν τις θεσμικές αλλαγές που πραγματοποιούνται. Πρόκειται για ένα ζήτημα που εξαρτάται από τις συγκεκριμένες πολιτισμικές αξίες που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία και από το πόσο εύκολο είναι για τις κοινωνίες αυτές να απορροφούν τις θεσμικές αλλαγές. Η παγίωση αντιαναπτυξιακών συμπεριφορών, οι οποίες κυριαρχούνται από χαρακτηριστικά όπως είναι η έντονη αποστροφή στον κίνδυνο, η απουσία επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, η έλλειψη επενδύσεων σε

έρευνα και καινοτομία, ο περιορισμένος ατομικισμός, το χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης, κλπ., δημιουργούν συνθήκες μη αλλαγής. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ορισμένες οικονομίες είναι πιο καλά δομημένες από άλλες και μπορούν να επιτύχουν καλύτερα αποτελέσματα και μεγαλύτερη οικονομική αποδοτικότητα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι οικονομικές επιλογές των ατόμων βασίζονται πολλές φορές στις προσδοκίες τους για το πώς θα δράσουν τα άλλα άτομα (στα οικονομικά αυτά είναι γνωστά ως «παιχνίδι συντονισμού»). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι αλλαγές στις πεποιθήσεις σχετικά με το πως πρόκειται να δράσουν οι άλλοι μπορεί να επηρεάσει τη δράση του ατόμου. Βασικό στοιχείο στις περισσότερες περιπτώσεις είναι το γεγονός ότι καθώς οι συλλογικές πεποιθήσεις αλλάζουν και τα άτομα αντιδρούν σε αυτές τις αλλαγές διαφοροποιώντας τις προσδοκίες τους, θα πρέπει να αναμένεται να αλλάξει και η ίδια η αγορά.

Η βιβλιογραφία αναφορικά με το ζήτημα της συνεξέλιξης του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών επικεντρώνεται, τα τελευταία χρόνια, στη φυσική επιλογή που λαμβάνει χώρα και στα γονίδια και στους θεσμούς, και η οποία θεωρείται ότι μπορεί να οδηγήσει σε συνεξέλιξη των δύο αυτών εννοιών (Cavalli-Sforza and Feldman 1981, Durham 1992, Feldman and Zhivotovsky 1992, Soltis et al. 1995, Boyd and Richerson 2002, Bowles et al. 2003, Bowles 2006, Choi and Bowles 2007, Gintis 2007). Κάποιοι θεσμοί και κάποιες συμπεριφορές μπορεί να προσφέρουν στα άτομα ή σε πληθυσμούς ατόμων ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στο περιβάλλον δραστηριοποίησής τους (Lewis and Steinmo 2012).

Στον τομέα της διαδικασίας της συνεξέλιξης, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η συνεισφορά του Bowles (Bowles 2004, 2006, 2009, Bowles and Gintis 2000, Bowles et al. 2003, Choi and Bowles 2007). Οι οικονομικοί θεσμοί επιδρούν σε μεγάλο βαθμό στη συμπεριφορά των ατόμων καθώς συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια ωθούν τα άτομα στο να αντλήσουν συμπεριφορές από τις ποικίλες εκδοχές συμπεριφορών που έχουν στο «οπλοστάσιό» τους (Bowles 1998). Επιπρόσθετα, λόγω του ότι η δομή των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, τόσο εντός όσο και μεταξύ των ομάδων, επηρεάζει το ρυθμό και την κατεύθυνση της πολιτισμικής εξέλιξης, των οικονομικών θεσμών, των πολιτικών που επηρεάζουν τις συνήθειες των ατόμων

και άλλων πτυχών των παραπάνω σχέσεων που επηρεάζουν τις προτιμήσεις, θέτει υπό αμφισβήτηση μια βασική υπόθεση των οικονομολόγων, αυτή σχετικά με το ότι οι προτιμήσεις είναι εξωγενείς (Bowles 2000). Επιπλέον, θεσμοί όπως η κοινή χρήση πόρων, μειώνουν -στο πλαίσιο ομάδων- τη διακύμανση της αναπαραγωγικής τους επιτυχίας και έτσι μειώνουν τη δυναμική της επιλογής σε ατομικό επίπεδο (Bowles et al. 2003). Η εμφάνιση αυτών των θεσμών εξαρτάται από την ύπαρξη ομάδων που διαθέτουν ευνοϊκά χαρακτηριστικά προς την κατεύθυνση αυτή. Αυτές οι ομάδες με τη σειρά τους είναι ικανές να μεγαλώσουν μόνο εάν υπάρχει η εμφάνιση αυτών των θεσμών. Το συμπέρασμα αυτό ισχυροποιεί την ύπαρξη της διαδικασίας της συνεξέλιξης.

Η εξελικτική θεωρία του Veblen (1898) εστιάζει στην έννοια των «συνηθειών των σκέψεων (habits of thought), όπου οι συνήθειες θεωρούνται ως διαρκείς αλλά (μακροπρόθεσμα) προσαρμόσιμες τάσεις δράσης με συγκεκριμένους τρόπους. Επειδή οι συνήθειες υπάρχουν στα άτομα, οι θεσμικές αλλαγές προϋποθέτουν την ταυτόχρονη συνεξέλιξη των συνηθειών των σκέψεων (θεσμοί) και των συνηθειών των ατόμων (Kingston and Caballero 2009). Τα γονίδια και οι θεσμοί θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ως κανόνες (norms), συνήθειες και άλλοι πολιτισμικά μεταδιδόμενοι κανόνες που διακατέχουν τα άτομα όταν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Antrup 2013). Έτσι, η εξέλιξη μπορεί να δημιουργήσει θεσμούς οι οποίοι είναι συμπληρωματικοί και βασίζονται σε γενετικώς σταθερές προτιμήσεις, κάτι το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως γενετικά κωδικοποιημένη πληροφοριακή διαδικασία. Οι ενδογενείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ θεσμών και πολιτισμικού υποβάθρου και η συνεξέλιξη τους είναι ιδιαίτερα σημαντικά θέματα κατά τη διάρκεια της οικονομικής εξέλιξης (Tabellini 2008).

Η Williamson (2009), ακολουθώντας τον προσδιορισμό του πολιτισμικού υποβάθρου μέσω των πολιτισμικών αξιών όπως ορίστηκε από τον Tabellini (2008), διερευνά τη σχέση μεταξύ των τυπικών θεσμών και των άτυπων θεσμών (πολιτισμικό υπόβαθρο) και πώς η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο μπορεί να επηρεάσει την οικονομική ανάπτυξη. Χρησιμοποιώντας στοιχεία για τα έτη 1995 - 2000 για 45 χώρες, μέτρα τους (τυπικούς) θεσμούς, χρησιμοποιώντας τους πολιτικούς θεσμούς των Glaeser et al. (2004) και αναπτύσσει ένα δείκτη για τους τυπικούς θεσμούς χρησιμοποιώντας την πρώτη κύρια συνιστώσα τεσσάρων μεταβλητών. Για να μετρήσει τους άτυπους θεσμούς (πολιτισμικό

υπόβαθρο), βασίζεται στον Tabellini (2010) και αναπτύσσει ένα δείκτη. Στη συνέχεια, υπολογίζει τη διαφορά μεταξύ των τυπικών και των άτυπων θεσμών με στόχο τη μέτρηση της δύναμης των τυπικών θεσμών έναντι των άτυπων. Τα αποτελέσματά της, σε σημαντικό βαθμό, διαφέρουν από αυτά του Tabellini, διότι εντοπίζει ότι υπάρχει κυρίαρχη επίδραση των άτυπων θεσμών (πολιτισμικό υπόβαθρο): οι ισχυροί άτυποι θεσμοί καθορίζουν την οικονομική ανάπτυξη ανεξάρτητα από τη δύναμη των τυπικών θεσμών. Ένα άλλο ενδιαφέρον συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι οι επίσημοι και οι ανεπίσημοι θεσμοί δεν αλληλεπιδρούν αναγκαστικά με τον ίδιο τρόπο. Συγκεκριμένα, δεν ενεργούν πάντοτε υποκατάστατα ή συμπληρωματικά μεταξύ τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι συμπληρωματικές και άλλες φορές είναι υποκατάστατες έννοιες.

Οι Williamson and Mathers (2011), χρησιμοποιώντας στοιχεία από 128 χώρες για την περίοδο από το 1981 έως το 2007, δείχνουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι οικονομικοί θεσμοί που συνδέονται με την οικονομική ελευθερία, είναι δύο έννοιες που ανεξάρτητα παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική μεγέθυνση. Διαπιστώνουν ότι όταν ελέγχεται η ταυτόχρονη επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών στην οικονομική μεγέθυνση, η ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και της μεγέθυνσης εξασθενεί, ενώ οι θεσμοί εξακολουθούν να διατηρούν μια θετική και εξαιρετικά σημαντική σχέση με την οικονομική μεγέθυνση. Με βάση τα συμπεράσματά τους αυτό υποδηλώνει ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί λειτουργούν υποκατάστατα. Τα συμπεράσματά τους έρχονται σε σύγκρουση με αυτά της Williamson (2009).

Οι Mathers and Williamson (2011) ανέπτυξαν ένα ακόμη άρθρο που διερευνά πώς η αλληλεπίδραση μεταξύ του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών επηρεάζει την οικονομική ευημερία, χρησιμοποιώντας στοιχεία από 74 χώρες για την περίοδο από το 1980 έως το 2004. Από την ανάλυσή τους προκύπτει ότι οι μετρήσεις της οικονομικής ελευθερίας (θεσμοί) επιδρούν θετικά στην οικονομική μεγέθυνση, ενώ παράλληλα παρέχοντας εμπειρική ανάλυση για τον αντίκτυπο της αλληλεπίδρασης μεταξύ οικονομικής ελευθερίας και πολιτισμικού υποβάθρου, καταλήγουν ότι μια τέτοια αλληλεπίδραση δείχνει σημαντική και θετική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση. Έτσι, με την ενσωμάτωση του πολιτισμικού υποβάθρου στην

ανάλυση, οι Mathers and Williamson (2011) δίνουν μερική εξήγηση στο γιατί οι ίδιοι θεσμοί οδηγούν σε διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα. Διαπιστώνουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο ενισχύει τον αντίκτυπο της οικονομικής ελευθερίας στη μεγέθυνση κατά περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες. Επίσης, καταλήγουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι ικανό να συμπληρώσει και να ενισχύσει την επίδραση της οικονομικής ελευθερίας στα οικονομικά αποτελέσματα.

Στην ανάλυση των Greif and Tabellini (2010, 2011) οι κανόνες συνεργασίας (norms of cooperation) αλληλεπιδρούν με τους θεσμούς ώστε να προσδιοριστούν οι διάφορες κατευθύνσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Πιο συγκεκριμένα, υπογραμμίζουν ότι οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο αλληλοσυνδέονται ώστε να αποτελέσουν ένα συνεκτικό σύνολο. Οι κοινωνικές οργανώσεις και οι ομάδες στις οποίες τα μέλη θεωρούν ότι έχουν κάποια ηθική υποχρέωση να ανήκουν, είναι οι βασικές μονάδες αυτής της συνεργασίας. Οι κοινωνικές οργανώσεις επηρεάζουν τη θεσμική ανάπτυξη επειδή η ηθική δέσμευση των ομάδων μειώνει το κόστος επιβολής (enforcement costs) και επειδή οι κοινωνικές οργανώσεις έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα στην επιδίωξη συλλογικών δράσεων. Αυτά διαιωνίζονται λόγω των θετικών ανατροφοδοτήσεων μεταξύ της ηθικής, των θεσμών και του υπονοούμενου τρόπου συνεργασίας.

Σε ιδιαίτερα σημαντικά συμπεράσματα καταλήγουν και οι Bisin and Verdier (2015). Υποστηρίζουν ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί εξελίσσονται συγχρόνως και αλληλεπιδρούν. Για να αναδείξουν την από κοινού εξέλιξη και αλληλεπίδραση, όρισαν τον πολιτισμικό (ή θεσμικό) πολλαπλασιαστή, ως το λόγο της συνολικής επίδρασης των θεσμικών (ή των πολιτισμικών) αλλαγών στην οικονομική ευημερία διαιρούμενο με την άμεση επίδραση, δηλαδή το αποτέλεσμα που θα είχε συμβεί εάν η κατανομή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών στον πληθυσμό είχε παραμείνει σταθερή μετά από τη θεσμική (ή πολιτισμική) αλλαγή. Η χρήση του πολλαπλασιαστή μπορεί να δείξει εάν το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί συνεξελίσσονται ή εάν η μεταβολή τους είναι ασύγχρονη.

Το μεγάλο ερώτημα που προκύπτει λοιπόν είναι κατά πόσο το πολιτισμικό υπόβαθρο εξελίσσεται κατά τρόπο συμβατό με τους θεσμούς. Οι θεσμοί -οι οποίοι είναι ανθρώπινες κατασκευές- θα πρέπει να ανταποκρίνονται στο πολιτισμικό υπόβαθρο των ατόμων. Σε διαφορετική περίπτωση αδυνατούν

να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς για τους οποίους δημιουργήθηκαν με αποτέλεσμα να προκύπτουν «διαμάχες». Οι θεσμοί δηλαδή θα πρέπει να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των μελών της κοινωνίας λειτουργώντας ενισχυτικά στη διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης (όπως αναφέρθηκε και στο Κεφάλαιο 3). Σύμφωνα με το χαρακτηρισμό των Acemoglu and Robinson (2012) θα πρέπει να είναι δηλαδή «περιεκτικοί (inclusive)». Σε διαφορετική περίπτωση λειτουργούν ως «εκμεταλλευτικοί (extractive)» δημιουργώντας συνθήκες χαμηλής δυναμικότητας για τη μεγέθυνση. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εξέλιξη των κοινωνικών δομών, η οποία οδηγεί τις μικρές «αρχικές» διαφορές να γιγαντώνονται στο βάθος του χρόνου. Έτσι, η κοινωνία είναι συνεχώς σε μία κατάσταση κατά την οποία οι επιρροές από το παρελθόν επιδρούν στις προτιμήσεις των ατόμων και εν γένει στην εξέλιξη των θεσμών. Η εξέλιξη των προτιμήσεων και των θεσμών δεν ταυτίζεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων, καθώς υπάρχει ένα χρονικό χάσμα μεταξύ τους. Οι δομές των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων φαίνεται πως μπορούν να αυξήσουν το ρυθμό εξέλιξης των προτιμήσεων (Bowles 2009).

Σημαντικό επίσης για την περίπτωση της συνεξέλιξης θεωρείται και το ζήτημα της ταχύτητας μεταβολής των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου. Οι θεσμοί μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες με βάση την ταχύτητα εξέλιξής τους: θεσμοί που μεταβάλλονται γρήγορα (όπως είναι οι πολιτικοί θεσμοί) οι οποίοι μπορεί να αλλάξουν εν μια νυκτί είτε μέσω της νομοθετικής διαδικασίας είτε μετά από επαναστατικές καταστάσεις) και θεσμοί που μεταβάλλονται αργά (όπως είναι το πολιτισμικό υπόβαθρο, τα πρότυπα, τα στερεότυπα και η θρησκεία) η αλλαγή των οποίων απαιτεί μια μακρά χρονική περίοδο μέσω μιας σταδιακής και συνεχούς διαδικασίας εξέλιξης (Johnston 1996, Roland 2004, De Jong 2009, Schwartz 2009). Τα κοινωνικά στερεότυπα που αποτελούν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως μακροχρόνια, καθώς οι δυνάμεις που έχουν διαμορφώσει την κατασκευή των στερεοτύπων θεωρούνται εξωγενείς (για παράδειγμα το κλίμα και το περιβάλλον) (Schwartz 2009). Έτσι, οι πολιτισμικές αξίες και τα στερεότυπα παρουσιάζουν μεγάλη αντίσταση στην αλλαγή και στον επαναπροσδιορισμό τους (Johnston 1996). Οι πολιτισμικές αξίες είναι μακροχρονικά σταθερές καθώς οι συνθήκες που επηρεάζουν αυτές παραμένουν και σχετικά αμετάβλητες (De Jong 2009). Ωστόσο, όταν παραιτούνται εξωτερικά ή

πολιτισμικά σοκ, η αλλαγή σε κάποιες αξίες του πολιτισμικού υποβάθρου μπορεί να είναι σχετικά πιο γρήγορη (μπορεί να γίνει μεσοπρόθεσμα ή ακόμα και βραχυπρόθεσμα εάν τίθεται θέμα επιβίωσης) (Κεφάλαιο 2). Έτσι τίθεται και πάλι το ερώτημα εάν το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι θεσμοί συνεξελίσσονται ή εξελίσσονται ανεξάρτητα ή τέλος εάν η αιτιότητα της εξέλιξης είναι μονής ή διπλής κατεύθυνσης. Ως εκ τούτου, υπό σοβαρά σοκ (πόλεμος, μεγάλη ύφεση, κλπ.), το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να αλλάξει, αλλά οι θεσμοί να παραμένουν αμετάβλητοι (ακόμη και μετά από ένα τέτοιο σοκ). Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι θεσμοί επηρεάζονται μακροπρόθεσμα και με έμμεσο τρόπο μέσα από τα διαμορφούμενα πολιτισμικά χαρακτηριστικά καθώς η διαδικασία ενσωμάτωσης είναι μια μακροπρόθεσμη διαδικασία εξέλιξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις τίθεται υπό αίρεση η υπόθεση της συνεξέλιξης.

Συμπληρωματικά, η εμφάνιση νέων θεσμών συνδέεται με την πολιτισμική καινοτομία (Bowles 2009). Ωστόσο, μια τέτοια εξέλιξη είναι συνήθως το αποτέλεσμα πολύπλοκων και πολυάριθμων διαδικασιών οι οποίες δεν πραγματοποιούνται από κοινού, αλλά διαφοροποιούνται ως προς το χρόνο και το χώρο. Η υιοθέτηση νέων προτιμήσεων ή συμπεριφορών είναι μια διαδικασία η οποία αντικατοπτρίζει τις αλλαγές στην ανθρώπινη συμπεριφορά κατόπιν επιρροών τις οποίες έχει δεχτεί το άτομο (Bowles 1998). Η συμπληρωματικότητα στην εξέλιξη του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών είναι απαραίτητη για την επιβίωση των μεταρρυθμίσεων των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου. Σε διαφορετική περίπτωση όπου η συνεξέλιξη διακόπτεται από ταχεία αλλαγή των θεσμών, τότε η αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος είναι υπό αίρεση.

Έτσι λοιπόν, ένα «στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης» (μέρος 4.4) δημιουργείται όταν επικρατούν θεσμοί και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αντιτίθενται της διαδικασίας μεγέθυνσης και θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε ως «ιδιοσυγκρατικά». Με άλλα λόγια, η συνεξέλιξη του θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου, στην περίπτωση όπου το πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως ιδιοσυγκρατικό, οδηγεί στη διαμόρφωση ιδιοσυγκρατικών θεσμών δημιουργώντας ένα πρότυπο μεγέθυνσης το οποίο χαρακτηρίζεται ως στάσιμο (Petraakis et al. 2017). Οι προεκτάσεις από την επικράτηση ενός στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης, το οποίο αποκλίνει από το

άριστο πρότυπο, έχουν ξεκάθαρη επίδραση στον τρόπο λειτουργίας των οικονομιών με σημαντικότερη ίσως την αύξηση του επιπέδου της αβεβαιότητας.

4.3 Η Άριστη Δομή Θεσμών και Πολιτισμικού Υποβάθρου

Η λειτουργία των οικονομιών βασίζεται σημαντικά στους θεσμούς και στο πολιτισμικό υπόβαθρο της κοινωνίας, όπως αναλύθηκε. Η βέλτιστη σχέση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα, επομένως απαιτείται μια βέλτιστη θεσμική και πολιτισμική δομή για την ανάπτυξη ενός βέλτιστου/άριστου προτύπου ανάπτυξης.

Ένα βέλτιστο πρότυπο μπορεί να βασιστεί στις βασικές υποθέσεις στις οποίες επικεντρώνεται το Βαλρασιανό Παράδειγμα (Walrasian Paradigm) (Walras 1874). Ο Walras (1874) ανέπτυξε ένα μοντέλο γενικής ισορροπίας σχετικά με μικροθεμελιώσεις που αφορούν στο σχηματισμό των τιμών. Η βασική υπόθεση του τέλειου ανταγωνισμού σε συνδυασμό με την κατά Pareto άριστη κατανομή των πόρων στο Βαλρασιανό Παράδειγμα -και εν γένει στο νεοκλασικό υπόδειγμα- διασφαλίζει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο συμπεριφοράς και προτιμήσεων διαμορφώνοντας τον τρόπο λειτουργίας των οικονομικών θεσμών. Οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά είναι αποδέκτες τιμών ενώ υπό το καθεστώς τέλειας πληροφόρησης οι αγορές εκκαθαρίζονται ενώ δεν υφίστανται κόστη συναλλαγών λόγω της υπόθεσης της άριστης συμβολαιοποίησης. Ωστόσο, οι συνθήκες αυτές -ως επί το πλείστον- δεν πληρούνται σε πραγματικές οικονομίες που χαρακτηρίζονται από πολυπλοκότητα (Κεφάλαιο 1). Το υπόδειγμα γενικής ισορροπίας του Walras αδυνατεί να λάβει υπόψη του «εξωτερικότητες» που παίζουν κεντρικό ρόλο στη συμπεριφορά και στις προτιμήσεις των ατόμων, οι οποίες αποκλίνουν από το αξίωμα της ορθολογικότητας και την υπόθεση για τάση επίτευξης ισορροπίας. Ουσιαστικά, ένα πολύπλοκο οικονομικό σύστημα όπως είναι η σύγχρονη πραγματικότητα, απομακρύνει την οικονομία από την ισορροπία κατά Walras δημιουργώντας δυσλειτουργίες στην οικονομία, καθώς δεν υπάρχει τέλεια πληροφόρηση στα οικονομικά δρώντα άτομα (Κεφάλαιο 1). Κατά συνέπεια, το μοντέλο της γενικής ισορροπίας αποτελεί ένα ορόσημο για τις δυσλειτουργίες της πραγματικής οικονομίας, καθώς οποιαδήποτε απόκλιση της οικονομίας από το σημείο ισορροπίας οδηγεί σε συνθήκες ατελών αγορών. Η ύπαρξη μιας βέλτιστης

δομής θεσμών που συνδέεται με ένα βέλτιστο πλαίσιο πολιτισμικών αξιών, μπορεί να υπάρξει μόνο σε θεωρητικό επίπεδο και χάριν απλοποίησης της πραγματικότητας και βελτίωσης των αναλυτικών εργαλείων κατανόησης. Μια παρόμοια άποψη υιοθετείται στη νεοκλασική θεώρηση.

Έτσι, το Βαλρασιανό Παράδειγμα απορρίπτει τις σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων. Ο μηχανισμός των τιμών αδυνατεί να ενσωματώσει τη διαθέσιμη πληροφορία αφού κάποιες από τις πτυχές των συναλλαγών δεν εκφράζονται μέσω των συμβολαίων (Bowles and Gintis 2000). Προς αυτή τη σκέψη, πιθανότατα μια ισορροπία κατά Nash είναι περισσότερο αντιπροσωπευτική της πραγματικότητας αφού λαμβάνει υπόψη της τις στρατηγικές αποφάσεις των ατόμων, παράμετρος η οποία εκλείπει από τη Βαλρασιανή ισορροπία (Athreya 2013).

Η ισορροπία Nash (1949) αποτελεί ένα τρόπο επίλυσης μη συνεργατικού παιγνίου με δύο ή περισσότερους παίκτες στο οποίο κάθε παίκτης -υποτίθεται ότι- γνωρίζει τις στρατηγικές ισορροπίας των άλλων παικτών και κανένας δεν έχει να κερδίσει τίποτα αλλάζοντας μόνο τη δική του στρατηγική. Χαρακτηριστικό ενός παιγνίου κατά Nash είναι ότι οι συμβαλλόμενοι ορίζουν τις τιμές δεδομένης της πληροφόρησης που έχουν για τους υπόλοιπους παίκτες, δεν είναι δηλαδή λήπτες τιμών. Έτσι, λαμβάνονται στρατηγικές αποφάσεις που όμως είναι αποτέλεσμα των προσδοκιών των οικονομικά δρώντων. Ουσιαστικά, η ισορροπία κατά Nash βασιζόμενη στην υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών έχει μια τάση για «μεγάλα» λάθη εάν η στρατηγική αποδειχθεί λανθασμένη. Υπό αυτή την οπτική, η ισορροπία κατά Nash μπορεί να χαρακτηριστεί ως μη ορθολογική ισορροπία (Πετράκης 2018).

Ωστόσο, και στα δύο πρότυπα ισορροπίας που αναφέρθηκαν δε δίνεται έμφαση στο ρόλο της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας, ιδιαίτερα κρίσιμων εννοιών για την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση των οικονομιών στο σύγχρονο και μεταβαλλόμενο κόσμο. Έτσι, ένα Σουμπετεριανό πλαίσιο (Schumpeterian framework) μπορεί να είναι περισσότερο κατάλληλο προκειμένου να συμπεριλαμβάνεται στο πλαίσιο της ανάλυσης και ο ρόλος της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας.

Ο Schumpeter (1921, 1939) στήριξε την ανάλυσή του στην ύπαρξη μιας τέλει ανταγωνιστικής οικονομίας η οποία είναι μια σταθερή ισορροπία και άρα μια τέλεια ανταγωνιστική ισορροπία, χωρίς να πραγματοποιούνται κέρδη και

χωρίς να υπάρχουν επιτόκια, αποταμιεύσεις, επενδύσεις και ακούσια ανεργία. Όμως μια καπιταλιστική οικονομία δεν παραμένει ποτέ στάσιμη. Η καινοτομία είναι το στοιχείο εκείνο που προκαλεί ανισορροπία και που, ταυτόχρονα, την κάνει να εξελίσσεται. Η ισορροπία είναι για τον Schumpeter (1939) μια έννοια που εισάγεται για να εξηγήσει την ανισορροπία που προκαλεί η καινοτομία. Έτσι, εξηγείται η μετάβαση στη δυναμική οικονομική ανάπτυξη, η οποία αποσυνδέεται από την αύξηση των παραγωγικών συντελεστών.

Σύμφωνα με τον Schumpeter, σημαντικός είναι ο ρόλος των θεσμών, τους οποίους θεωρεί ως υπεύθυνους για την εμφάνιση ορισμένων συμπεριφορών, με αποτέλεσμα να μπορούν εν μέρει να θεωρηθούν ως η «κρυστάλλωση» των συμπεριφορών των ατόμων (Festre και Garrouste 2008). Ο Schumpeter (1934) σημειώνει επίσης ότι «η οικονομική κοινωνιολογία ασχολείται με τους θεσμούς», κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική θεωρία που ασχολείται καθαρά με οικονομικά φαινόμενα και μηχανισμούς. Στο πλαίσιο του Schumpeter σχετικά με τον ανταγωνισμό, η καινοτομία διαδραματίζει βασικό ρόλο στην οικονομική αλλαγή μέσω της αύξησης της αποδοτικότητας των οικονομικών και των θεσμικών δομών (Ulgen 2011). Εξάλλου, ο Swedberg (2002) υποστηρίζει ότι για τον Schumpeter, οι θεσμοί είναι απαραίτητη προϋπόθεση για έναν δυναμικό καπιταλισμό.

Επιπλέον, ο Schumpeter υπέθεσε ότι οι προτιμήσεις των κοινωνιών είναι γενικά ατελείς, καθώς και ότι η μάθηση, η εμπειρία, η καινοτομία και το κοινωνικό περιβάλλον διαμορφώνουν τις επιθυμίες της κοινωνίας. Ο Schumpeter ασχολείται με το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο καθορίζονται οι προτιμήσεις και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι λόγω της άγνοιας που υπάρχει σχετικά με το πόσο θα απολαμβάνουμε συγκεκριμένα αποτελέσματα, δεν μπορούμε να βασιζόμαστε απλώς στις εμπειρίες από το παρελθόν, αλλά θα πρέπει να επιδιώκουμε την καθοδήγηση από τις αποκαλυπτόμενες προτιμήσεις άλλων περισσότερο έμπειρων καταναλωτών (Jonsson 1994). Όσον αφορά στις συμπεριφορές και τις προτιμήσεις των καταναλωτών, ο Schumpeter υιοθετεί μια πολύ κατηγορηματική στάση, σύμφωνα με την οποία οι συμπεριφορές και οι δραστηριότητες των παραγωγών είναι σημαντικές επειδή έχουν τη δύναμη να επηρεάζουν και να αλλάζουν τις προτιμήσεις των καταναλωτών (Croitoru 2012).

Επιπρόσθετα, ο κίνδυνος κυριαρχεί στο πλαίσιο της ανάλυσης του Schumpeter δεδομένου ότι η πιθανότητα επιτυχίας μιας καινοτομίας δεν είναι

προβλέψιμη. Ως εκ τούτου, η ύπαρξη μη συστηματικών συνθηκών κινδύνου θεωρείται σημαντική, δεδομένου ότι ο κίνδυνος καθορίζει τη δυνατότητα επιτυχίας της καινοτομίας. Σύμφωνα με τον Smaga (2014), ο κίνδυνος αποτελεί μέρος της δημιουργικής καταστροφής του Schumpeter και επιτρέπει την εξάλειψη των αναποτελεσματικών θεσμών. Στο βαθμό που ο κίνδυνος δεν αποσταθεροποιεί ολόκληρο το οικονομικό σύστημα, οι αδύναμοι θεσμοί πρέπει ή να επιδιορθώνονται ή να τους επιτρέπεται να αποτύχουν. Έτσι, ο μη συστηματικός κίνδυνος είναι απαραίτητος για την ενεργοποίηση της επιχειρηματικότητας, εφόσον μπορεί να διαφοροποιηθεί και να συνυπάρχει υπό συνθήκες χαμηλού συστηματικού κινδύνου.

Το ανωτέρω άριστο πρότυπο μεγέθυνσης δεν μπορεί να ικανοποιηθεί ούτε και στην περίπτωση της Σουμπετεριανής κατάστασης. Ένα άριστο πρότυπο μεγέθυνσης είναι μια ιδανική κατάσταση που σχεδόν ποτέ δεν μπορεί να εμφανιστεί, λόγω της ύπαρξης ιδιοσυγκρασιακών θεσμών που είναι ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την απόκλιση από το βέλτιστο πρότυπο (Petrakis et al. 2017). Έτσι, στην πραγματικότητα οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο αποκλίνουν από τον άριστο ρυθμό της συνεξέλιξης. Αυτή είναι και η διαπίστωση των εξελικτικών οικονομικών, βασική διαφοροποίηση τους από τα νεοκλασικά οικονομικά για την προσέγγιση της πραγματικότητας, καθώς όταν επικρατούν πολύπλοκα οικονομικά συστήματα δεν μπορεί μια οικονομία να φτάσει σε ισορροπία καθώς διαρκώς εξελίσσεται με δυναμικό τρόπο (Κεφάλαιο 1).

4.4 Το Στάσιμο Πρότυπο Μεγέθυνσης

Όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο εξελίσσονται με έναν άριστο τρόπο, πραγματοποιείται συνεξέλιξη των δύο εννοιών. Ωστόσο, η ασύγχρονη εξέλιξη των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου συμβαίνει κυρίως όταν οι θεσμοί και το πολιτισμικό υπόβαθρο αποκλίνουν από το άριστο πρότυπο. Η ασύγχρονη αυτή εξέλιξη των θεσμών και του πολιτισμικού υποβάθρου, δημιουργώντας αποκλίσεις από το άριστο πρότυπο μεγέθυνσης, οδηγεί σε ένα στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης. Το «στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης» (Petrakis et al. 2017) δημιουργείται όταν επικρατούν θεσμοί και πολιτισμικά υπόβαθρα που αντιτίθενται της διαδικασίας μεγέθυνσης, τα οποία θα μπορούσαμε να

χαρακτηρίσουμε ως ιδιοσυγκρασιακά (idiosyncratic). Πιο συγκεκριμένα, η συνεξέλιξη του πολιτισμικού υποβάθρου και των θεσμών στην περίπτωση όπου το πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζεται ως ιδιοσυγκρασιακό οδηγεί στη διαμόρφωση ιδιοσυγκρασιακών θεσμών δημιουργώντας ένα στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης (Petraakis et al. 2017). Οι προεκτάσεις από την επικράτηση ενός στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης, το οποίο βεβαίως αποκλίνει από το άριστο, έχει επιδράσεις στον τρόπο λειτουργίας των οικονομιών με σημαντικότερη ίσως την αύξηση του επιπέδου της αβεβαιότητας. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην αδυναμία αξιόπιστης πρόβλεψης του μέλλοντος, καθώς δεν υπάρχει επαρκής πληροφόρηση που να καθιστά την πιθανότητα πραγματοποίησης διαφόρων αποτελεσμάτων αξιόπιστη (Petraakis 2014).

Ένα στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης που χαρακτηρίζεται από ιδιοσυγκρασιακούς θεσμούς και προτιμήσεις, μπορεί να εμφανιστεί με διάφορους τύπους και συνδυασμούς. Αυτοί οι συνδυασμοί αφαιρούν την απαραίτητη ενδογενή δυναμική που θα μπορούσε να οδηγήσει στη μεγέθυνση. Συνεπώς, οι θεσμοί επηρεάζουν πάντα το πολιτισμικό υπόβαθρο και αντιθέτως, μέσω του προτύπου συνεξέλιξης που ακολουθούν. Πρότερη δημοσίευση της συγγραφέως της παρούσας διατριβής (Petraakis et al. 2017) κατέγραψε ένα στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης το οποίο βασίζεται σε μια σειρά παραγόντων που σχετίζονται με τους θεσμούς/ πολιτισμικό υπόβαθρο και οδηγούν σε αποκλίσεις από το άριστο πρότυπο.

Έτσι, με την επικράτηση εκμεταλλευτικών θεσμών δημιουργείται έλλειψη παγιωμένων σχέσεων μεταξύ των μελών του οικονομικού συστήματος δίνοντας την ευκαιρία να εμφανισθούν καταστάσεις οι οποίες ενισχύουν τη διόγκωση του συστηματικού κινδύνου στην οικονομία και οι οποίοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ιδιοσυγκρατικοί. Ωστόσο, η διαδικασία της αλλαγής του θεσμικού υποβάθρου αφορά σε μια σειρά από παράγοντες οι οποίοι δύναται να επηρεάσουν το υφιστάμενο πλαίσιο λειτουργίας των οικονομιών.

Παράγοντες οι οποίοι συμβάλουν στη δημιουργία ιδιοσυγκρατικών θεσμών θεωρούνται (Petraakis, Valsamis, Kafka 2017):

- α) Μη αγοραία κατανομή πόρων (non market allocation of resources).
Πρόκειται για την εμφάνιση ιεραρχικών δομών οι οποίες υφίστανται «κυρίως λόγω αβεβαιότητας και ομορτουισμού, αν και η περιορισμένη

ορθολογικότητα εμπλέκεται σε αυτές. Οι ιεραρχικές δομές υπάρχουν όταν οι πραγματικές υποκείμενες περιστάσεις σχετικά με τη συναλλαγή, ή σχετικά με ένα σει συναλλαγών, είναι γνωστές σε ένα ή περισσότερα μέρη αλλά δεν μπορούν χωρίς κόστος να διακριθούν από άλλους» (Williamson 1973). Όταν οι ιεραρχίες βρίσκονται σε όλο το εύρος των οικονομικών δραστηριοτήτων, η αβεβαιότητα και ο συστηματικός κίνδυνος αυξάνονται. Υψηλά κόστη συναλλαγών οδηγούν σε αποτυχίες της αγοράς και έτσι περιορίζεται η αποτελεσματική χρησιμοποίηση των πόρων.

- β) Αδυναμίες συντονισμού (coordination failures), οι οποίες προκύπτουν όταν οι ενέργειες ενός ατόμου (ή μιας επιχείρησης) δημιουργούν εξωτερικότητες στα υπόλοιπα μέλη του οικονομικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, οι εξωτερικότητες οι οποίες δεν έχουν ληφθεί υπόψη ενέχουν κάποιο κόστος σε οικονομικούς όρους οδηγώντας την οικονομία σε ένα σημείο ισορροπίας το οποίο αποκλίνει από το άριστο πρότυπο.
- γ) Ασυμμετρίες πληροφόρησης, οι οποίες επηρεάζουν την κατανομή των πόρων της οικονομίας και ως εκ τούτου είναι δύσκολο να επιτευχθεί η αποτελεσματικότητα της αγοράς. Καθώς η εξάλειψη των ασυμμετριών απαιτεί τη συμβολαιοποίηση μεταξύ του εντολέα και του εντολοδόχου δημιουργείται ένα επιπρόσθετο κόστος στη λειτουργία της οικονομίας.
- δ) Εξέλιξη διαδοχικής εξάρτησης (path dependence evolution), καθώς η ιστορία παίζει ένα αποφασιστικό ρόλο σε ένα πλήθος από καθημερινές πτυχές του ανθρώπου όπως οι προτιμήσεις, οι αποφάσεις και οι συμπεριφορές. Αυτό ισχύει στο βαθμό που οι προτιμήσεις διαμορφώνονται από πρότερες εμπειρίες, μεταγενέστερες προτιμήσεις και διαδοχική εξάρτηση (Hoeffler et al. 2006). Οι λόγοι για τους οποίους οι προηγούμενες εμπειρίες μπορούν να επηρεάσουν τις μελλοντικές προτιμήσεις των ατόμων, μπορούν να αναζητηθούν στους μηχανισμούς οι οποίοι οδηγούν στην εγκαθίδρυση ή στην προσαρμογή σε προηγούμενες εμπειρίες (anchoring and adjustment) (Strack and Mussweiler 1997, Chapman and Johnson 1999). Η εξέλιξη διαδοχικής εξάρτησης αναδεικνύει το πρόβλημα της οικονομικής επιστήμης και κυρίως των Κλασικών οικονομικών αναφορικά με την αποτελεσματική λειτουργία των αγορών. Ωστόσο, οι θεσμοί στις περισσότερες των περιπτώσεων αποκλίνουν από το να διασφαλίσουν τα δικαιώματα

ιδιοκτησίας και την οικονομική διακυβέρνηση. Τόσο τα δικαιώματα ιδιοκτησίας όσο και ο τρόπος λειτουργίας της οικονομίας είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαδοχικής εξάρτησης με στοιχεία στην ιστορική κληρονομιά. Με βάση αυτήν τη θεώρηση η ύπαρξη υψηλών επιπέδων συστηματικού κινδύνου ευνοείται στις κοινωνίες οι οποίες διατηρούν ιστορικές πτυχές οι οποίες διαστρεβλώνουν το πλέγμα των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Παράλληλα, η διαστρέβλωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας δημιουργεί αντικίνητρα στην ανάληψη επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και εν γένει στην αποτελεσματικότητα της αγοράς.

- ε) Προσοδοθηρικές δραστηριότητες (*rent seeking activities*), οι οποίες στοχεύουν στο να αυξήσουν το μερίδιο του υπάρχοντα πλούτου κάποιου ατόμου χωρίς όμως να δημιουργήσουν νέο πλούτο. Τέτοιες δραστηριότητες οδηγούν στη μείωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, της δημιουργίας πραγματικού πλούτου, και των εσόδων της κυβέρνησης και συμβάλλουν στην αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων.
- στ) Υψηλός συστηματικός κίνδυνος. Όταν παρατηρούνται ιεραρχίες -με αποτέλεσμα η συνεργασία να αποτυγχάνει-, οι ασυμμετρίες της πληροφόρησης, η εξέλιξη διαδοχικής εξάρτησης και οι δραστηριότητες προσοδοθηρίας εξαπλώνονται σε όλο το εύρος της οικονομικής δραστηριότητας, αυξάνοντας την αβεβαιότητα και τελικώς το συστηματικό κίνδυνο. Επίσης, υψηλός συστηματικός κίνδυνος μπορεί να επικρατήσει λόγω εξωγενών αιτιών ή μετά από τεράστια σοκ τα οποία έχουν μακράς διάρκειας επιπλοκές.

Το πολιτισμικό υπόβαθρο θα μπορούσε να αποκλίνει από την άριστη πορεία του (*optimal pattern*) λόγω παραγόντων οι οποίοι την επηρεάζουν και οδηγούν σε αλλαγή της πορείας αυτής. Παράγοντες οι οποίοι μπορούν να οδηγήσουν σε αποκλίσεις την άριστη πορεία που οφείλονται στο πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να προέρχονται από την ανθρώπινη ψυχολογία ή να είναι κοινωνικοί και οικολογικοί (Boyd and Richerson 2005). Επιπρόσθετα, αποκλίσεις μπορεί να δημιουργήσουν εξωτερικοί παράγοντες όπως αλλαγές στους διαθέσιμους πόρους, στο κλίμα και εν γένει τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά (Diamond 1999, Triandis 2009, Petrakis 2014).

Έτσι λοιπόν, η απόκλιση του πολιτισμικού υποβάθρου από την άριστη λειτουργία του, η λειτουργία αυτή αφορά σε συμπεριφορές που προωθούν την οικονομική ευημερία, οδηγεί σε συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται από (Petrakis et al. 2017):

- α) Ιδιόμορφο πολιτισμικό υπόβαθρο, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από την ύπαρξη ιδιοσυγκρατικών δυνάμεων που καθορίζουν τις προτιμήσεις των ατόμων. Καθότι οι αποφάσεις λαμβάνονται από τα άτομα, η πιθανή ύπαρξη υψηλού συστηματικού κινδύνου επηρεάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του πολιτισμικού υποβάθρου. Η ανθρώπινη συμπεριφορά προσδιορίζεται από τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με το εξωτερικό του περιβάλλον δημιουργώντας εν γένει τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τις απόψεις και τις προκαταλήψεις.

Αυτό το είδος πολιτισμικού υποβάθρου μπορεί να αναπαριστάται μέσω της ανάλυσης διαφόρων πολιτισμικών διαστάσεων που αποκλίνουν σημαντικά από το άριστο πρότυπο όταν υπάρχει συνεχής και υψηλός συστηματικός κίνδυνος: i) αποφυγή αβεβαιότητας (η επικράτηση υψηλών κινδύνων στην οικονομία δημιουργεί την ανάγκη στα άτομα να προστατευτούν έναντι του κινδύνου εμφανίζοντας συμπεριφορές αποφυγής αβεβαιότητας), ii) ενδοομαδική συλλογικότητα (ένταξη σε ομάδα προκειμένου τα άτομα να νιώσουν πιο ασφαλή, να προστατευτούν από αβέβαιες καταστάσεις, να εξασφαλίσουν υλικούς πόρους και κοινωνική υποστήριξη (Triandis et al. 1988), iii) προσανατολισμός στο παρόν (high time discount preferences) (υπό αβέβαιο περιβάλλον τα μέλη της κοινωνίας τείνουν να είναι επιφυλακτικά ως προς τις μελλοντικές τους αποφάσεις αποφεύγοντας να δεσμεύσουν πόρους αλλά και προσπάθεια για μεγάλο χρονικό διάστημα), iv) εμπιστοσύνη (υπό συνθήκες υψηλού συστηματικού κινδύνου τα άτομα χάνουν την εμπιστοσύνη τους στους θεσμούς που τους περιβάλλουν ενώ μειώνεται και το επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης τουλάχιστον προς άτομα εκτός των πιθανών ομάδων στις οποίες ανήκει ένα άτομο), v) απόσταση ισχύος (υπό συνθήκες υψηλής αβεβαιότητας συνήθως μεγαλώνουν οι ανισότητες στην κοινωνία καθώς η εξουσία έχει μεγαλύτερη ισχύ προκειμένου να ξεπεράσει την προβληματική κατάσταση), vi)

προσανατολισμός στον άνθρωπο (έννοιες όπως η δικαιοσύνη, η φιλαλήθεια, η φιλικότητα, η γενναιοδωρία, η φροντίδα και η ευγένεια κάνουν τη δυναμική τους υπό συνθήκες υψηλού συστηματικού κινδύνου).

- β) Μη διαφοροποίηση της επενδυτικής και της παραγωγικής συμπεριφοράς. Φαίνεται ότι οι κοινωνίες δε συμπεριφέρονται με τρόπο που να κάνουν διαφοροποίηση των επενδύσεων και της παραγωγής τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εξαλείψουν τους συστηματικούς κινδύνους και να επιστρέψουν στο άριστο πρότυπο μεγέθυνσης.

Η έννοια της στρατηγικής της διαφοροποίησης σχετίζεται με το επίπεδο του συστηματικού κινδύνου, και οδηγεί στο ότι η ύπαρξη διαφοροποίησης αυξάνει τις επιχειρηματικές αποδόσεις και οδηγεί σε μείωση του συστηματικού κινδύνου (Montgomery and Singh 1984, Bettis and Mahajan 1985). Επίσης, ο ρόλος της διαφοροποίησης είναι σημαντικός και σε επίπεδο οικονομιών, καθώς η διαφοροποίηση της επενδυτικής και της παραγωγικής συμπεριφοράς είναι κρίσιμη για την οικονομική μεγέθυνση. Για παράδειγμα, ο βραβευμένος με Νόμπελ Simon Kuznets (1971) υποστηρίζει ότι η μεγέθυνση μιας οικονομίας μπορεί να οριστεί ως η μακροχρόνια ικανότητα της προσφοράς να αυξάνει τη διαφοροποίηση των οικονομικών αγαθών για τον πληθυσμό. Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται περαιτέρω από τους Grossman and Helpman (1992), οι οποίοι ισχυρίζονται ότι για να υπάρξει μεγέθυνση σε μια οικονομία θα πρέπει να παράγεται συνεχώς αυξανόμενη ποσότητα, ποιότητα και ποικιλία αγαθών και υπηρεσιών.

- γ) Συμπεριφορές αποστροφής της ζημιάς (loss aversion). Ο ισχυρισμός αποστροφής της ζημιάς (Kahneman and Tversky 1979) είναι ένα από τα στοιχεία της Θεωρίας της Προοπτικής (Prospect Theory) (Kahneman and Tversky 2000), η οποία υποστηρίζει ότι τα άτομα είναι δύο φορές πιο ευαίσθητα στη ζημιά παρά στα κέρδη. Δηλαδή, η υποκειμενική αξία μιας συγκεκριμένης απώλειας είναι μεγαλύτερη από την υποκειμενική αξία ενός ισοδύναμου κέρδους σε απόλυτους όρους (Ert and Erev 2010). Η συμπεριφορά αποστροφής ζημιάς καθοδηγείται από την ύπαρξη υψηλών επιπέδων συστηματικού κινδύνου και ιδιοσυγκρατικού/στάσιμου πολιτισμικού υποβάθρου.

4.5 Περιγραφή των Δεδομένων και Μεθοδολογία

Προκειμένου η παρούσα μελέτη να εξετάσει τη σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου, επιδιώκεται αρχικά η διασύνδεση της κάθε μεταβλητής με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Μετέπειτα εξετάζεται η ταυτόχρονη επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ ώστε να αναδειχθεί η σχέση συμπληρωματικότητας ή υποκατάστασης. Τα στοιχεία για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης, σταθερές τιμές 2011, διεθνή δολάρια) προέρχονται από τη βάση World Economic Outlook του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ). Τα στοιχεία αυτά μετατρέπονται από ετήσια σε μέσους όρους για το κάθε κύμα της ανάλυσης (1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014, 2017-2019)¹, ενώ σε όλες τις εκτιμήσεις χρησιμοποιήθηκε ο λογάριθμος της μεταβλητής.

Η παρούσα διατριβή προβαίνει σε μια εκλεκτική επιλογή πολιτισμικών αξιών (γενικευμένη εμπιστοσύνη, έλεγχος της ζωής, σεβασμός, ανεξαρτησία, ειλικρίνεια, αποδοχή ανταγωνισμού και η εργασιακή ηθική)² έκφρασης του πολιτισμικού υποβάθρου των οικονομιών που απαρτίζουν το δείγμα υπό ανάλυση βασιζόμενη σε σχετικές μελέτες στη βιβλιογραφία (Inglehart 1988, Tabellini 2010, Bützer et al. 2013, Kostis et al. 2018³). Τα δεδομένα που συντελούν το πολιτισμικό υπόβαθρο συγκεντρώθηκαν από την Παγκόσμια Έρευνα Αξιών (World Values Survey - WVS) και συμπληρώθηκαν με στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (European Values Study - EVS) για αντίστοιχες ερωτήσεις, στα αντίστοιχα κύματα.

Πιο συγκεκριμένα, για τη μέτρηση του Πολιτισμικού Υποβάθρου, χρησιμοποιήθηκε ένα συνολικό μέτρο το οποίο προκύπτει ως η πρώτη κύρια συνιστώσα (principal component) μιας Ανάλυσης Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis - PCA) μιας σειράς πολιτισμικών αξιών των κοινωνιών. Οι πολιτισμικές αξίες που απαρτίζουν το Πολιτισμικό Υπόβαθρο είναι: η

¹ Η ανάλυση πραγματοποιείται με βάση τα επιμέρους κύματα αυτά λόγω της διαθεσιμότητας των στοιχείων που αφορούν στο πολιτισμικό υπόβαθρο και τα οποία –όπως περιγράφεται στη συνέχεια του μέρους αυτού- δημοσιοποιούνται από τη WVS και την EVS σε κύματα.

² Δεδομένου ότι το συνολικό μέτρο του πολιτισμικού υποβάθρου που χρησιμοποιείται στην ανάλυση είναι ένας συνολικός δείκτης που εκφράζει τις συμπεριφορές των κοινωνιών και προκύπτει από την ταυτόχρονη επίδραση αυτών των επτά πολιτισμικών αξιών, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί συζήτηση σχετικά με το πως οι κάθε επιμέρους πολιτισμική αξία επιδρά στην οικονομική ανάπτυξη.

³ Kostis P.C., Kafka K.I., Petrakis P.E. (2018) Cultural Change and Innovation Performance, Journal of Business Research, Volume 88, July, Pages 306-313, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.010>.

γενικευμένη εμπιστοσύνη (trust), ο έλεγχος της ζωής (control), ο σεβασμός (respect), η ανεξαρτησία (independence), η ειλικρίνεια (honesty), η αποδοχή ανταγωνισμού (competition affinity) και η εργασιακή ηθική (work ethic). Οι μεταβλητές ειλικρίνεια, αποδοχή ανταγωνισμού και εργασιακή ηθική προκύπτουν από επιμέρους Αναλύσεις Κύριων Συνιστωσών (Principal Component Analysis - PCA) -ερωτήσεων που επιλέχθηκαν από την WVS και της EVS για να εκφράσουν την κάθε μεταβλητή- και πάλι ως οι πρώτες κύριες συνιστώσες (principal components) της κάθε ανάλυσης. Η πρώτη κύρια συνιστώσα που προκύπτει για τη συνολική μέτρηση του πολιτισμικού υποβάθρου ακολουθεί μια εναρμόνιση (normalization) στην κλίμακα από 0 έως 10 (κατά Williamson and Mathers 2011), με το 0 να σηματοδοτεί ένα ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο και το 10 ένα ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο¹. Η εναρμόνιση αυτή έγινε μέσω του παρακάτω υπολογισμού:

$$\text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it} = \left(\frac{\text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it} - \text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it}(\min)}{\text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it}(\max) - \text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it}(\min)} \right) * 10$$

Για τη μέτρηση της μεταβλητής «**γενικευμένη εμπιστοσύνη**» χρησιμοποιείται η ερώτηση της WVS και της EVS: «Σε γενικές γραμμές, θα λέγατε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι μπορεί να είναι έμπιστοι ή ότι θα πρέπει να είστε πολύ προσεκτικοί στην αντιμετώπιση των ανθρώπων;». Το επίπεδο εμπιστοσύνης σε κάθε χώρα μετράται ως το ποσοστό των ερωτηθέντων που απάντησαν ότι "οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης".

Για τη μέτρηση της μεταβλητής «**σεβασμός προς άλλους**» χρησιμοποιήθηκε το ερώτημα της WVS και της EVS: «ποια ποιότητα θεωρείτε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διδασκαλία των παιδιών σας;». Η μεταβλητή «σεβασμός» ορίζεται ως το ποσοστό των ερωτηθέντων σε κάθε χώρα που αναφέρει ως σημαντική την ποιότητα «ανοχή και σεβασμό προς τους άλλους».

Για τη μέτρηση της μεταβλητής «**ανεξαρτησία**» χρησιμοποιείται η ερώτηση της WVS -συμπληρωμένη από την EVS- «ποια ποιότητα θεωρείτε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διδασκαλία των παιδιών σας; Η υπακοή ή η

¹ Η εναρμόνιση στις τιμές 0 έως 10 πραγματοποιείται για να είναι όμοια η μέτρηση του πολιτισμικού υποβάθρου με αυτή του θεσμικού υποβάθρου, καθώς όπως παρουσιάζεται παρακάτω το θεσμικό υπόβαθρο που χρησιμοποιείται μετράται στην κλίμακα από το 0 έως το 10.

ανεξαρτησία». Η μεταβλητή «ανεξαρτησία» ορίζεται ως το ποσοστό των ερωτηθέντων που αναφέρουν «ανεξαρτησία» ως τη σημαντική ποιότητα.

Οι προαναφερθείσες πολιτισμικές αξίες παρουσιάζονται συνοπτικά στο παρόν κεφάλαιο καθώς αναλύθηκαν εκτενώς στο Κεφάλαιο 2.

Οι πολιτισμικές αξίες που συμπληρώνουν τη μεταβλητή *Πολιτισμικό Υπόβαθρο* μετρούνται όπως παρουσιάζεται παρακάτω. Για τη μεταβλητή «**έλεγχος της ζωής**» χρησιμοποιείται η ερώτηση της WVS και της EVS: «Πόση ελευθερία επιλογής και ελέγχου αισθάνεστε ότι έχετε σχετικά με τον τρόπο που ζείτε τη ζωή σας». Η απόκριση των ερωτηθέντων «μεγάλη ελευθερία επιλογής και ελέγχου» είναι αυτή που λαμβάνεται υπόψη στην παρούσα ανάλυση. Ο έλεγχος της ζωής μετρά ουσιαστικά την πίστη στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό, και αναφέρεται στην πεποίθηση των ατόμων ότι η ζωή τους ελέγχεται κυρίως από τους ίδιους και όχι από εξωγενείς παράγοντες και οι ατομικές προσπάθειες που καταβάλλονται είναι πολύ πιθανό ότι θα ανταμειφθούν. Τα άτομα τα οποία έχουν κίνητρο να πετύχουν και επιδιώκουν την οικονομική επιτυχία είναι πιο πιθανό να εργάζονται σκληρά, να επενδύουν στο μέλλον, να καινοτομούν και να αναλαμβάνουν νέες οικονομικές πρωτοβουλίες (Tabellini 2010). Σύμφωνα με αυτή τη λογική, όσο μεγαλύτερη είναι η «θέση ελέγχου» του ατόμου, τόσο μεγαλύτερο είναι το συνολικό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης στη χώρα του (Banfield 1958).

Η μέτρηση της μεταβλητής «**ειλικρίνεια**» προκύπτει ως η πρώτη συνιστώσα μιας PCA στις αποκρίσεις των ερωτηθέντων στις ερωτήσεις της WVS και της EVS που επιλέχθηκαν στην παρούσα ανάλυση ότι εκφράζουν ειλικρίνεια: α) «είναι δικαιολογημένο το να φοροδιαφεύγει κάποιος;» (Ειλικρίνεια I) και β) «είναι δικαιολογημένη η αποφυγή πληρωμής εισιτηρίου στις δημόσιες συγκοινωνίες;» (Ειλικρίνεια II). Η «Ειλικρίνεια I» αντιστοιχεί στις απαντήσεις «μη αποδεκτό». Η «Ειλικρίνεια II» προκύπτει από το ποσοστό των ερωτηθέντων που απαντούν επίσης «μη αποδεκτό». Η μεταβλητή αυτή μετράει το βαθμό κατά τον οποίο τα άτομα προσπαθούν να αυξήσουν τα οφέλη τους ανεξάρτητα από τις δυνητικά αρνητικές κοινωνικές εξωτερικές επιδράσεις των ενεργειών τους (Guiso et al. 2010).

Η μεταβλητή «**αυταγωνισμός**» προκύπτει ως η πρώτη κύρια συνιστώσα μιας PCA στις αποκρίσεις των ερωτηθέντων στις ερωτήσεις της WVS και της EVS που επιλέχθηκαν στην παρούσα ανάλυση ότι εκφράζουν την τάση για

ανταγωνισμό: α) «πώς θα τοποθετούσατε την άποψή σας, σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10, από το ότι ο ανταγωνισμός είναι καλός έως ότι ο ανταγωνισμός επιβλαβής» (Ανταγωνισμός I) και β) «οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν πλούσιοι μόνο σε βάρος των άλλων;» (Ανταγωνισμός II). Ο «Ανταγωνισμός I» αντιστοιχεί στις απαντήσεις «είναι καλός ο ανταγωνισμός». Ο «Ανταγωνισμός II» προκύπτει από το ποσοστό των ερωτηθέντων που απαντούν «σε βάρος των άλλων». Ο πληθυσμός με θετική στάση απέναντι στον ανταγωνισμό θα πρέπει να είναι πιο πιθανό να ευνοεί την απελευθέρωση της αγοράς, και τον ανταγωνισμό στις αγορές προϊόντων και εργασίας. Ο Phelps (2006) χρησιμοποιεί την αποδοχή του ανταγωνισμού ως μια από τις διάφορες αντιλήψεις για να εξηγήσει την απασχόληση, τα ποσοστά συμμετοχής στην εργασία και την παραγωγικότητα της εργασίας. Επίσης, οι Inglehart και Baker (2000) αναφέρουν ως παραδοσιακές τις παρακάτω αξίες, οι οποίες μάλιστα θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι είναι αξίες οι οποίες ενισχύουν τον ανταγωνισμό: προτεραιότητα στην οικονομική εξασφάλιση αντί για την αυτοέκφραση και την ποιότητα ζωής, μεγάλη έμφαση στη εκμετάλλευση νέων τεχνολογιών, μεγάλη έμφαση στην αμοιβή και στην ασφαλή εργασία αντί στο να δουλεύει κάποιος με ανθρώπους που τον ευχαριστούν, οι άντρες πρέπει να έχουν περισσότερες πιθανότητες εργασίας από τις γυναίκες, οι επιστημονικές ανακαλύψεις βοηθούν την ανθρωπότητα, και δεν πρέπει να δίνεται βοήθεια από πλουσιότερες σε φτωχότερες οικονομίες.

Η μεταβλητή «**εργασιακή ηθική**» προκύπτει ως η πρώτη κύρια συνιστώσα μιας PCA στις αποκρίσεις των ερωτηθέντων στις ερωτήσεις της WVS και της EVS που επιλέχθηκαν στην παρούσα ανάλυση ότι εκφράζουν την εργασιακή ηθική: α) «ποια ποιότητα θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για να διδάξετε στα παιδιά σας» (Εργασιακή Ηθική I) και β) «η εργασία είναι πολύ σημαντική για τη ζωή σας» (Εργασιακή Ηθική II). Η «Εργασιακή Ηθική I» αντιστοιχεί στις απαντήσεις «η σκληρή δουλειά». Η «Εργασιακή Ηθική II» προκύπτει από το ποσοστό των ερωτηθέντων που απαντούν «πολύ σημαντική». Η εργασιακή ηθική έχει σκοπό να συλλάβει το εσωτερικό κίνητρο των ατόμων να εργαστούν (Phelps 2006). Σε κοινωνίες όπου η εργασία είναι κεντρική στη ζωή των ατόμων και όπου τα άτομα ξεχωρίζουν μέσω της δουλειάς τους, τα άτομα αναμένεται να είναι περισσότερο εργατικά. Όταν υπάρχει εργασιακή ηθική θα πρέπει να αναμένεται αυξημένη παραγωγικότητα. Οι Inglehart και

Baker (2000) χαρακτηρίζουν ως παραδοσιακή αξία οι κοινωνίες να υποστηρίζουν ότι η εργασία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, να θεωρούν ότι η σκληρή εργασία θα πρέπει να διδάσκεται στα παιδιά τους ως αρετή και να απαντούν ότι η ανάπαυση δεν είναι σημαντική για τη ζωή τους.

Για τη μεταβλητή Θεσμικό Υπόβαθρο χρησιμοποιείται ο Παγκόσμιος Δείκτης Οικονομικής Ελευθερίας (Economic Freedom of the World Index), δείκτης ο οποίος κατασκευάζεται από το Ινστιτούτο Fraser (Gwartney et al. 2019). Η κατασκευή του δείκτη βασίζεται σε 42 υπο-δείκτες, και ορίζεται σε κλίμακα από το 0 έως το 10, με το 10 να αντιπροσωπεύουν την καλύτερη επίδοση. Παρά τη διαθεσιμότητα και εναλλακτικών δεικτών προκειμένου να εκφραστεί το θεσμικό υπόβαθρο των οικονομιών (όπως ο δείκτης οικονομικής ελευθερίας του Ιδρύματος Heritage και η προστασία από τον κίνδυνο απαλλοτρίωσης της ICRG), χρησιμοποιείται ως καταλληλότερος ο δείκτης του Ινστιτούτου Fraser λόγω της μεγάλης χρονικής περιόδου υπό μελέτη καθώς και λόγω του μεγέθους του δείγματος των χωρών που καλύπτονται από τον δείκτη αυτό.

Ο βαθμός οικονομικής ελευθερίας, με βάση το δείκτη αυτό, υπολογίζεται βάσει των θεσμών και των πολιτικών που εφαρμόζει κάθε χώρα σε πέντε πεδία: το μέγεθος του κράτους, το κράτος δικαίου, την πρόσβαση σε ισχυρό νόμισμα, την ελευθερία στο διεθνές εμπόριο, και το ρυθμιστικό περιβάλλον στην τραπεζική πίστη, τα εργασιακά και την επιχειρηματικότητα.

- Μέγεθος του Κράτους. Όσο οι κρατικές δαπάνες, η φορολογία και το μέγεθος κρατικά ελεγχόμενων επιχειρήσεων αυξάνονται, οι κρατικές αποφάσεις υποκαθιστούν τις ιδιωτικές επιλογές και η οικονομική ελευθερία μειώνεται.
- Κράτος δικαίου - Νομικό σύστημα και δικαιώματα ιδιοκτησίας. Κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από προστασία των μελών τους και από δικαιολογημένη απόκτηση των περιουσιακών τους στοιχείων χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό οικονομικής ελευθερίας.
- Πρόσβαση σε ισχυρό νόμισμα. Ο πληθωρισμός διαβρώνει την αξία των μισθών και των αποταμιεύσεων. Συνεπώς, το ισχυρό νόμισμα είναι απαραίτητο για την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Όταν ο πληθωρισμός δεν είναι μόνο υψηλός αλλά είναι και ασταθής, γίνεται δύσκολο για τα άτομα να σχεδιάσουν το μέλλον και να χρησιμοποιήσουν

αποτελεσματικά την οικονομική ελευθερία.

- Ελευθερία στο διεθνές εμπόριο. Η ελευθερία της ανταλλαγής -με την ευρύτερη έννοια της η αγορά, η πώληση, η σύναψη συμβάσεων, κλπ.- είναι απαραίτητη για την οικονομική ελευθερία, η οποία μειώνεται όταν η ελευθερία της ανταλλαγής δεν περιλαμβάνει επιχειρήσεις και άτομα σε άλλα έθνη.
- Ρυθμιστικό περιβάλλον στην τραπεζική πίστη, τα εργασιακά και την επιχειρηματικότητα. Σε οικονομίες στις οποίες οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν εργαλεία για να περιορίσουν το δικαίωμα ανταλλαγής σε διεθνές επίπεδο και αναπτύσσουν κανονισμούς που περιορίζουν το δικαίωμα ανταλλαγής, απόκτησης πίστωσης, πρόσληψης και απασχόλησης σε οποιονδήποτε εργοδότη, χαρακτηρίζονται από χαμηλό βαθμό οικονομικής ελευθερίας.

Έγκριτες έρευνες επιβεβαιώνουν σταθερά ότι οι άνθρωποι που ζουν σε χώρες με μεγάλο βαθμό οικονομικής ελευθερίας απολαμβάνουν υψηλότερο επίπεδο ευημερίας, έχουν ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, καθώς και μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής. Οι Hall και Lawson (2014) πραγματοποιούν μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιεί το δείκτη οικονομικής ελευθερίας του Fraser. Καταλήγουν σε 402 άρθρα που χρησιμοποιούν το δείκτη αυτό, με τα 198 από αυτά να τον χρησιμοποιούν ως ανεξάρτητη μεταβλητή. Σημειώνουν ότι 134 από αυτά τα 198 άρθρα, καταλήγουν ότι η οικονομική ελευθερία οδηγεί σε ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, σε καλύτερο επίπεδο διαβίωσης, σε υψηλότερο επίπεδο ευτυχίας, κ.α., ενώ μόνο 8 άρθρα καταλήγουν στο ότι η οικονομική ελευθερία έχει αρνητική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση μέσω της αύξησης των οικονομικών ανισοτήτων. Οι Gwartney et al. (2006), Lothian (2006), Williamson and Mathers (2011) και Mathers and Williamson (2011) -μεταξύ άλλων- χρησιμοποιούν το δείκτη οικονομικής ελευθερίας του Fraser ως ένα μέτρο της ποιότητας του θεσμικού υποβάθρου. Σημειώνουν ότι πρόκειται για ένα πλήρες μέτρο το οποίο περιλαμβάνει κατά τον υπολογισμό του παράγοντες που ιστορικά οι οικονομολόγοι έχουν καταλήξει ότι συνδέονται με σημαντικό τρόπο με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.

Μια πρώτη θεμελίωση της σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου καθώς και τη διασύνδεσή τους με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της

εκάστοτε οικονομίας σκιαγραφείται σε ένα διάγραμμα διασποράς το οποίο διαχωρίζεται σε τέσσερα τεταρτημόρια. Το πρώτο τεταρτημόριο (Α) συγκεντρώνει τις χώρες με ισχυρό θεσμικό και ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο. Το (Β) τεταρτημόριο τις χώρες με ισχυρό θεσμικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, το (Γ) τεταρτημόριο τις χώρες με ασθενές θεσμικό και πολιτισμικό υπόβαθρο και το (Δ) τεταρτημόριο τις χώρες με ασθενές θεσμικό και ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο. Για την κάθε χώρα του δείγματος υπολογίζεται ο μέσος όρος των τιμών της για το πολιτισμικό υπόβαθρο, το θεσμικό υπόβαθρο και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ για τη συνολική περίοδο ανάλυσης, ώστε για κάθε χώρα να υπάρξει μια τιμή για την κάθε μεταβλητή. Ακολουθώντας τη μεθοδολογία του Williamson (2009), ως χώρες με ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο λαμβάνονται όσες σημειώνουν βαθμολογία άνω του 7, ενώ αντίστοιχα ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο όσες έχουν βαθμολογία κάτω από 5.

Για να επιτευχθούν και εμπειρικά οι στόχοι του κεφαλαίου, χρησιμοποιείται μια μη ισορροπημένη ομάδα διαστρωματικών στοιχείων χρονολογικών σειρών (unbalanced panel), σε 113 χώρες¹. Η χρονική περίοδος της ανάλυσης αφορά το διάστημα 1981 – 2019. Λόγω περιορισμών στη διαθεσιμότητα των στοιχείων που απαρτίζουν τη μεταβλητή πολιτισμικό υπόβαθρο καθώς και λόγω του ότι τα στοιχεία αυτά διατίθενται σε κύματα που αφορούν σε περισσότερα από ένα έτη, η ανάλυση πραγματοποιείται βασιζόμενη σε επτά (7) συνολικά κύματα. Τα έξι (6) κύματα αυτά προέρχονται από την WVS και είναι τα: 1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014. Για την περίοδο 2017-2019 τα στοιχεία αντλούνται από την EVS (2η δημοσιοποίηση στοιχείων, Ιούλιος 2019). Επιπρόσθετα, στοιχεία από

¹ Πρόκειται για τις εξής χώρες: Αζερμπαϊτζάν, Αίγυπτος, Αιθιοπία, Αϊτή, Αλβανία, Αλγερία, Ανδόρα, Αργεντινή, Αρμενία, Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Βενεζουέλα, Βιετνάμ, Βόρεια Ιρλανδία, Βόρεια Κύπρος, Βοσνία και Ερζεγοβίνη, Βόρεια Μακεδονία, Βουλγαρία, Βραζιλία, Γαλλία, Γερμανία, Δυτική Γερμανία, Γεωργία, Γκάνα, Γουατεμάλα, Δανία, Δημοκρατία της Κορέας, Δημοκρατία της Μολδαβίας, Δομινικανή Δημοκρατία, Εκουαδόρ, Ελ Σαλβαδόρ, Ελβετία, Ελλάδα, Εσθονία, Ζάμπια, Ζιμπάμπουε, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιαπωνία, Ινδία, Ινδονησία, Ιορδανία, Ιράκ, Ιράν (Ισλαμική Δημοκρατία), Ιρλανδία, Ισλανδία, Ισπανία, Ισραήλ, Ιταλία, Καζακστάν, Καναδάς, Κατάρ, Κίνα, Κιργιζιστάν, Κολομβία, Κόσοβο, Κουβέιτ, Κροατία, Κύπρος, Λετονία, Λευκορωσία, Λίβανος, Λιβύη, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μαλαισία, Μάλι, Μάλτα, Μαρόκο, Μαυροβούνιο, Μεγάλη Βρετανία, Μεξικό, Μπανγκλαντές, Μπαχρέιν, Μπουρκίνα Φάσο, Νέα Ζηλανδία, Νιγηρία, Νορβηγία, Νότια Αφρική, Ολλανδία, Ουγγαρία, Ουγκάντα, Ουζμπεκιστάν, Ουκρανία, Ουρουγουάη, Πακιστάν, Παλαιστίνη, Περού, Πολωνία, Πορτογαλία, Πουέρτο Ρίκο, Ρουάντα, Ρουμανία, Ρωσία, Σαουδική Αραβία, Σερβία, Σερβία και Μαυροβούνιο, Σιγκαπούρη, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Ταϊβάν, Ταϊλάνδη, Τανζανία, Τουρκία, Τρινιδάδ και Τομπάγκο, Τσεχία, Τυνησία, Φιλιππίνες, Υεμένη, Φινλανδία, Χιλή, Χονγκ Κονγκ.

την EVS (EVS 1981, 1990, 1999, 2008) συμπληρώνουν αντίστοιχα το δείγμα χωρών και στα υπόλοιπα 6 κύματα της WVS.

Προκειμένου να εκτιμηθεί η σχέση μεταξύ του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου μεμονωμένα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ καθώς και η σχέση αυτών μεταξύ τους (υποκατάστατα ή συμπληρωματικά) πραγματοποιείται η ακόλουθη εξίσωση εκτίμησης (1).

Να σημειωθεί ότι, η εξίσωση (1) είναι υποτυπώδης της ανάλυσης καθώς για την αποσαφήνιση των σχέσεων έχει εκτιμηθεί: (α) η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου και (β) του θεσμικού υποβάθρου μεμονωμένα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, (γ) η επίδραση και των δύο μεταβλητών ταυτόχρονα στην εξαρτημένη μεταβλητή, (δ) η επίδραση του γινομένου τους, και (ε) το πηλίκο αυτών, μεμονωμένα στην εξαρτημένη μεταβλητή. Το γινόμενο των δύο εννοιών χρησιμοποιείται ως ένα μέτρο ελέγχου της συμπληρωματικότητάς τους με την έννοια ότι όσο υψηλότερο είναι το γινόμενό τους τόσο πιο μεγάλα είναι τα δύο μεγέθη (τεταρτημόριο Β) ενώ αντίθετα όσο πιο μικρό είναι το γινόμενό τους τόσο μικρότερες τιμές έχουν οι δύο μεταβλητές (τεταρτημόριο Γ). Ενδιάμεσες τιμές του γινομένου αφορούν τα τεταρτημόρια (Α) και (Δ).

$$\text{Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ}_{it} = \alpha_i + \beta_1 * \text{Πολιτισμικό Υπόβαθρο}_{it} + \beta_2 * \text{Θεσμικό Υπόβαθρο}_{it} + \gamma * X_{it} + \delta * Z_{it} + \lambda_t + u_{it} \quad (1)$$

όπου i αναπαριστά την κάθε οικονομία του δείγματος υπό ανάλυση ($N_{\max} = 113$) και t το αντίστοιχο κύμα ($T_{\max} = 7$). Η εξαρτημένη μεταβλητή αφορά στο λογάριθμο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ αποτελεί τη μέτρηση για την οικονομική ανάπτυξη. Οι μεταβλητές *Πολιτισμικό Υπόβαθρο* και *Θεσμικό Υπόβαθρο* είναι οι μεταβλητές που εκφράζουν το πολιτισμικό και το θεσμικό υπόβαθρο των κοινωνιών αντίστοιχα, η μεταβλητή X αναπαριστά το γινόμενο των δύο εννοιών, η μεταβλητή Y αναπαριστά το πηλίκο των δύο εννοιών, Z είναι ένα διάλυμα μεταβλητών ελέγχου (control variables), α_i είναι ένας σταθερός όρος που αναπαριστά κάποιες σταθερές επιδράσεις που λαμβάνουν χώρα σε κάθε οικονομία (country-specific fixed effects) με σκοπό να καταγραφεί η επιρροή της μη παρατηρούμενης και χρονικά αμετάβλητης ετερογένειας στις χώρες και λ_t είναι μια ψευδομεταβλητή για το κάθε κύμα του δείγματος, η οποία κάνει

έλεγχο για συγκεκριμένες επιδράσεις ανά κύμα οι οποίες είναι κοινές σε όλες τις χώρες.

Οι εκτιμήσεις γίνονται μέσω της ανάλυσης σταθερών επιδράσεων (fixed effects - FE), η οποία επιτρέπει την ειδική ανά οικονομία ετερογένεια χρησιμοποιώντας διαφορετικό σταθερό όρο ανά οικονομία και μπορεί να εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας τη συνήθη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (OLS). Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται χρονικές ψευδομεταβλητές για κάθε κύμα προκειμένου να ενσωματωθούν στην ανάλυση χρονικές επιδράσεις οι οποίες είναι κοινές για όλες τις χώρες του δείγματος. Επιπρόσθετα, πραγματοποιούνται διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (country specific clustered robust estimates of the standard errors) προκειμένου να γίνει έλεγχος της συσχέτισης και της ετεροσκεδαστικότητας για κάθε οικονομία.

Τα αποτελέσματα υπόκεινται σε έλεγχο ανθεκτικότητας (robustness analysis), ακολουθώντας μια σειρά από ελέγχους:

- α) προσθήκη μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση. Αφορά στην ένταξη διαφόρων συνδυασμών μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση και παρατήρηση για το αν η επίδραση της σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη αλλάζει ή όχι.
- β) διαφορετική μέθοδο εκτίμησης των αποτελεσμάτων. Πέρα από τις εκτιμήσεις fixed effects, χρησιμοποιείται επίσης ο εμπλουτισμένος εκτιμητής Generalized Method of Moments (GMM) (Arellano-Bond, 1991) που λαμβάνει υπόψη του την ενδογένεια και τη μη παρατηρήσιμη ετερογένεια (endogeneity and unobserved heterogeneity). Η χρήση του συστήματος GMM βελτιώνει τα αποτελέσματα που λαμβάνονται από την τεχνική fixed effects επειδή το σύστημα GMM αυξάνει την αποτελεσματικότητα των εκτιμητών υπό συμπληρωματικές συνθήκες, δηλαδή την παρουσία της εμμονής (αυτοσυσχέτιση και επιμέρους επιδράσεις) μέσα στο χρόνο (Alonso-Borrego and Arellano 1996). Η διαφορά GMM (Arellano and Bond 1991) αντιμετωπίζει προβλήματα αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιώντας ως εσωτερικά όργανα μεταβλητές με χρονική υστέρηση, τα οποία εμφανίζονται στη δεξιά πλευρά της εξίσωσης. Η παρουσία ενδογένειας μεταξύ των ερμηνευτικών μεταβλητών και η ύπαρξη της συσχέτισης μεταξύ του όρου σφάλματος και της εξαρτημένης μεταβλητής με χρονική υστέρηση υποχρεώνει την

εφαρμογή των βοηθητικών μεταβλητών. Τα αποτελέσματα που λαμβάνονται με τη μέθοδο αυτή αξιολογούνται με την εφαρμογή των ακόλουθων ελέγχων: 1) τον έλεγχο Hansen J (Hansen 1982) της ορθογωνιότητας μεταξύ των εργαλείων και των καταλοίπων, ο οποίος επιτρέπει τον έλεγχο της εγκυρότητας των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την παλινδρόμηση μέσω της σύγκρισης μεταξύ των εκτιμώμενων στιγμών και των στιγμών του δείγματος (κάτω από την παρουσία της ετεροσκεδαστικότητας ή της αυτοσυσχέτισης το αποτέλεσμα του Sargan τεστ (Sargan 1958) δεν είναι ισχυρό), και 2) τον έλεγχο Arellano και Bond (Arellano και Bond 1991) για τη σειριακή συσχέτιση πρώτης και δεύτερης τάξης, η οποία επιτρέπει να ελεγχθεί η μηδενική υπόθεση της απουσίας της αυτοσυσχέτισης μεταξύ των κατάλοιπων.

- γ) ακολουθείται μια μέθοδος χαλάρωσης των ορίων που κατηγοριοποιούν τις χώρες στα διάφορα τεταρτημόρια, προκειμένου να εισέλθουν και άλλες χώρες στην ανάλυση. Έτσι, σε ένα ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο/θεσμικό υπόβαθρο λαμβάνονται όσες χώρες σημειώνουν βαθμολογία άνω του 7, ενώ αντίστοιχα ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο/θεσμικό υπόβαθρο όσες χώρες έχουν βαθμολογία κάτω από 6.

Σύμφωνα με προηγούμενες μελέτες σχετικά με τον αντίκτυπο του θεσμικού (Levine and Renelt 1992, Dawson 1998, Gwartney et al. 2004) και του πολιτισμικού υποβάθρου (Knack and Keefer 1997, Büttner et al. 2013, Bjørnskov and Meon 2015) στα μακροοικονομικά αποτελέσματα, αλλά και με βάση μελέτες που εκτιμούν την ταυτόχρονη σχέση του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου με τα μακροοικονομικά αποτελέσματα (Williamson 2009, Williamson and Mathers 2011, Mathers and Williamson 2011), συμπεριλαμβάνεται επίσης ένα διάνυσμα Z που περιλαμβάνει διάφορες μεταβλητές ελέγχου (control variables). Μια από τις μεταβλητές ελέγχου που χρησιμοποιούνται είναι ο λογάριθμος του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ του προηγούμενου έτους ως μέτρο των ευρύτερων συνθηκών στις οικονομίες (conditioning) (Knack and Keefer 1997, Knack 2002, Roth 2009). Επίσης, χρησιμοποιείται το επίπεδο των επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ αλλά και οι εισροές Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (net inflows, BoP, US\$) στις οικονομίες λόγω της πολύ καλά ορισμένης στη βιβλιογραφία σχέσης μεταξύ του φυσικού

κεφαλαίου και του ρυθμού ανάπτυξης και μεγέθυνσης των οικονομιών (Levine and Renelt 1992) ενώ ταυτόχρονα πολλές μελέτες (Dawson 1998, Bengoa and Sanchez-Robles 2003, Gwartney et al. 2004) καταλήγουν ότι η οικονομική ελευθερία επηρεάζει την οικονομική μεγέθυνση άμεσα μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας και έμμεσα μέσω της αύξησης των επενδύσεων. Επιπρόσθετα, χρησιμοποιούνται οι εγγεγραμμένοι στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (% gross) ως μέτρηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου (Knack and Keefer 1997, Zak and Knack 2001, Roth 2009, Tabellini 2010). Επίσης, χρησιμοποιείται η πυκνότητα του πληθυσμού (Yegorov 2015) και η πρόσβαση σε ηλεκτρισμό (Stern 1997, Payne 2010, Bruns et al. 2014) ως μετρήσεις των ευρύτερων συνθηκών διαβίωσης στις υπό μελέτη κοινωνίες. Η πηγή από την οποία προέρχονται οι μεταβλητές ελέγχου είναι η βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Ο Πίνακας 4.1 παρουσιάζει περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για τις μεταβλητές οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση.

Πίνακας 4.1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία

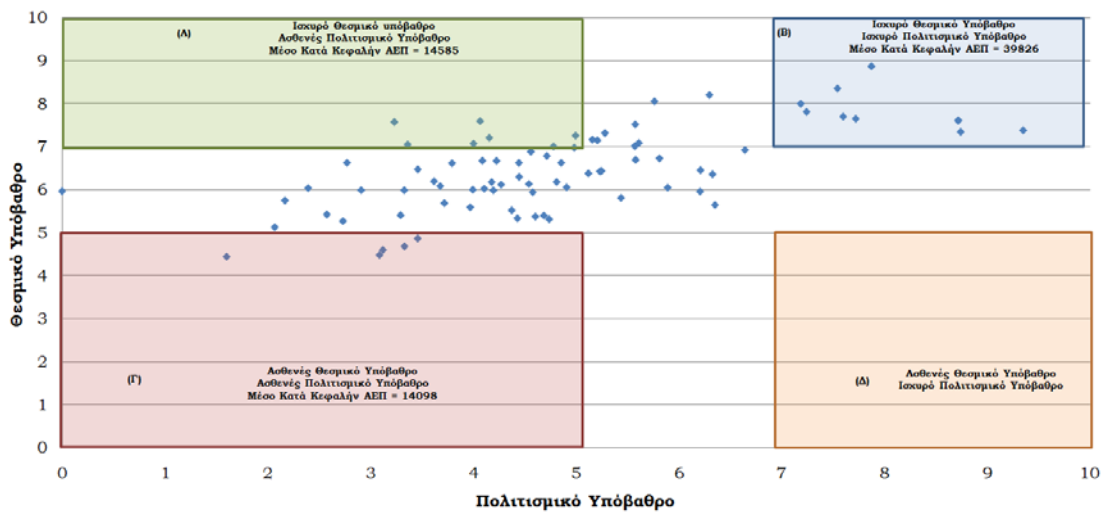
	N	Μέσος όρος	Τυπική Απόκλιση	Ελάχιστη τιμή	Μέγιστη τιμή
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	712	9,44	1,09	6,35	11,83
Θεσμικό υπόβαθρο	610	6,57	1,24	2,59	9,12
Πολιτισμικό υπόβαθρο	152	0,00	1,57	-4,52	4,58
Γενικευμένη εμπιστοσύνη	366	28,40	15,63	2,50	77,40
Έλεγχος της ζωής	352	15,36	8,52	0,00	43,90
Σεβασμός	359	67,87	13,24	14,20	96,30
Ανεξαρτησία	364	48,10	18,79	7,90	90,00
Ειλικρίνεια	331	0,00	1,32	-3,84	3,67
<i>Ειλικρίνεια I</i>	354	60,04	14,73	20,30	98,10
<i>Ειλικρίνεια II</i>	338	55,93	15,58	12,60	96,30
Ανταγωνισμός	178	0,00	1,12	-1,73	6,14
<i>Ανταγωνισμός I</i>	327	26,10	12,32	3,70	66,30
<i>Ανταγωνισμός II</i>	183	7,66	6,95	0,30	77,30
Εργασιακή ηθική	335	0,00	1,03	-2,73	2,43
<i>Εργασιακή ηθική I</i>	362	52,85	25,43	2,10	94,60
<i>Εργασιακή ηθική II</i>	338	61,82	14,95	26,10	95,10
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις	687	10,31	32,47	-51,77	322,05
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	579	33,42	23,43	0,27	113,77
Επενδύσεις	672	24,04	6,72	3,35	49,31
Πρόσβαση σε ηλεκτρισμό	590	88,50	24,47	0,77	100,00
Πυκνότητα πληθυσμού	742	253,66	860,10	1,99	7934,36

4.6 Τα Εμπειρικά Αποτελέσματα

Το Διάγραμμα 4.1 παρουσιάζει με περιγραφικό τρόπο τη θεμελίωση της σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου καθώς και τη διασύνδεσή τους με το επίπεδο ανάπτυξης της εκάστοτε οικονομίας. Τα τεταρτημόρια διαχωρίζονται ως προς την επίτευξη ισχυρού/ασθενούς πολιτισμικού/θεσμικού

υποβάθρου. Οι χώρες που ανήκουν στα τεταρτημόρια (Α) και (Β) υπερτερούν ξεκάθαρα των χωρών που ανήκουν στα τεταρτημόρια (Γ) και (Δ), καθώς έχουν πιο ισχυρό θεσμικό υπόβαθρο. Επίσης οι χώρες που ανήκουν στα τεταρτημόρια (Β) και (Δ) υπερτερούν ξεκάθαρα των χωρών που ανήκουν στα τεταρτημόρια (Α) και (Γ), καθώς έχουν πιο ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο. Στο παράρτημα του κεφαλαίου (Π.1) παρουσιάζονται αναλυτικά οι χώρες που ανήκουν σε κάθε ένα από τα τεταρτημόρια αυτά.

Διάγραμμα 4.1 Περιγραφική θεμελίωση της σχέσης πολιτισμικού/ θεσμικού υποβάθρου καθώς και μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ

Σημείωση: Αναλυτικά οι χώρες που ανήκουν σε κάθε ομάδα χωρών παρουσιάζονται στο παράρτημα (Π.1) του κεφαλαίου.

Οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Β), δηλαδή αυτές με ισχυρό θεσμικό (μέσος όρος 7,83) αλλά και ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 8,07) σημειώνουν το υψηλότερο κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$39.827. Στην ομάδα αυτή ανήκουν χώρες όπως η Νορβηγία, η Σουηδία, το Χονγκ Κονγκ, η Ελβετία και ο Καναδάς, χώρες δηλαδή οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλή οικονομική ελευθερία και ταυτόχρονα από κοινωνικές συμπεριφορές που προωθούν την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, όπως υψηλό επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης, σεβασμού, ανεξαρτησίας και ειλικρίνειας. Στον αντίποδα, οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Γ), δηλαδή αυτές με ασθενές θεσμικό (μέσος όρος 4,62) αλλά και ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 2,92) σημειώνουν το χαμηλότερο κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$14.098. Στην ομάδα αυτή

ανήκουν χώρες όπως το Ιράν, η Λιβύη, η Ζιμπάμπουε, η Αλγερία και η Βενεζουέλα, χώρες δηλαδή με χαμηλό βαθμό οικονομικής ελευθερίας και με κοινωνικές συμπεριφορές που αντιτίθενται των διαδικασιών οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Από τη σύγκριση αυτών των δύο τεταρτημορίων προκύπτει πως το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν συμπληρωματικά, καθώς όταν και τα δύο είναι ισχυρά επιτυγχάνεται ο υψηλότερος βαθμός οικονομικής ανάπτυξης. Οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Α), δηλαδή αυτές με ισχυρό θεσμικό (μέσος όρος 7,25) αλλά ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 4,08) σημειώνουν κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$14.585. Στην ομάδα αυτή ανήκουν χώρες όπως η Λετονία, η Τσεχία, η Γεωργία, ο Λίβανος και το Καζακστάν που ενώ χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό οικονομικής ελευθερίας, χαρακτηρίζονται επίσης από κοινωνικές συμπεριφορές που αντιτίθενται των διαδικασιών οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης. Από τη σύγκριση με το τεταρτημόριο (Γ) φαίνεται ότι η βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου οδηγεί σε υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Επίσης, από το διάγραμμα διασποράς δεν προκύπτουν χώρες οι οποίες να ανήκουν στο τεταρτημόριο (Δ) το οποίο χαρακτηρίζεται από ασθενές θεσμικό και ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο, ενώ η αντίθετη σχέση ισχύει (τεταρτημόριο Α). Το γεγονός αυτό αναδεικνύει το ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο από μόνο του δεν είναι αρκετό και υπάρχει σε ισχυρή μορφή μόνο όταν ταυτόχρονα υπάρχει και ισχυρό θεσμικό υπόβαθρο, ενισχύοντας έτσι την υπόθεση της συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο μεγεθών.

Για τη δημιουργία των μεταβλητών ειλικρίνεια, αποδοχή ανταγωνισμού, εργασιακή ηθική και πολιτισμικό υπόβαθρο ακολουθήθηκε η διενέργεια Ανάλυσης Κυρίων Συνιστωσών. Σε κάθε ανάλυση που πραγματοποιήθηκε λήφθηκε η πρώτη κύρια συνιστώσα (principal component).

Αναλυτικότερα, από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «ειλικρίνεια», η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 1,751 και ερμηνεύει το 87,60% της διακύμανσης. Οι δύο υπομεταβλητές επηρεάζουν θετικά και διαμορφώνουν τη μεταβλητή «ειλικρίνεια». Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «αποδοχή ανταγωνισμού», η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 1,263 και ερμηνεύει το 63,16% της διακύμανσης. Ως εκ τούτου, η μεταβλητή «αποδοχή ανταγωνισμού» διαμορφώνεται με θετικό τρόπο

και από τις δύο υπομεταβλητές. Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «εργασιακή ηθική», η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 1,068 και ερμηνεύει το 53,14% της διακύμανσης. Η μεταβλητή «εργασιακή ηθική» διαμορφώνεται με θετικό τρόπο και από τις δύο υπομεταβλητές.

Με βάση τις ως άνω καταγεγραμμένες μεταβλητές, ο Πίνακας 4.4 παρουσιάζει την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή πολιτισμικό υπόβαθρο. Όπως αναφέρθηκε, η μεταβλητή αυτή προέκυψε από την Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών των μεταβλητών: γενικευμένη εμπιστοσύνη (trust), έλεγχος της ζωής (control), σεβασμός (respect), ανεξαρτησία (independence), ειλικρίνεια (honesty), αποδοχή ανταγωνισμού (competition affinity) και εργασιακή ηθική (work ethic).

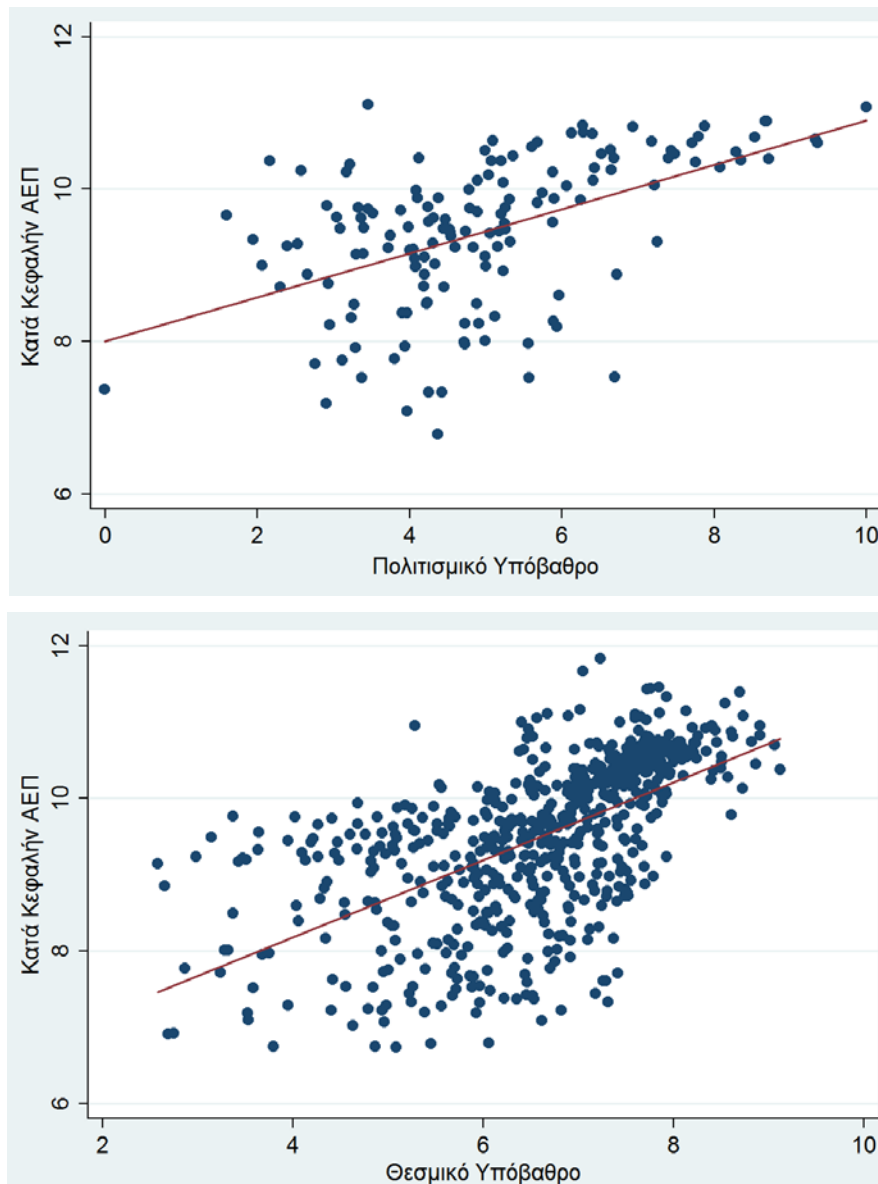
Από την Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών για τη μεταβλητή «Πολιτισμικό Υπόβαθρο», η πρώτη συνιστώσα έχει τιμή eigenvalue 2,463 και ερμηνεύει το 35,20% της διακύμανσης. Όλες οι επόμενες συνιστώσες πέραν της πρώτης, παρουσιάζουν αρκετά χαμηλές τιμές eigenvalues και διακύμανσης και για αυτό το λόγο δε χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Έτσι λοιπόν, η μεταβλητή «πολιτισμικό υπόβαθρο» διαμορφώνεται με θετικό τρόπο από την εμπιστοσύνη, το σεβασμό και την ανεξαρτησία ενώ με αρνητικό τρόπο την αποδοχή ανταγωνισμού και την εργασιακή ηθική (οι μεταβλητές έλεγχος της ζωής και ειλικρίνεια δε φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πρώτης κύριας συνιστώσας) (Πίνακας 4.2).

Πίνακας 4.2 Η διαμόρφωση της μεταβλητής «πολιτισμικό υπόβαθρο»

Γενικευμένη εμπιστοσύνη	0,466
Έλεγχος της ζωής	-0,226
Σεβασμός	0,325
Ανεξαρτησία	0,389
Ειλικρίνεια	0,027
Ανταγωνισμός	-0,457
Εργασιακή ηθική	-0,507
Eigenvalue	2,463
Διακύμανση	35,2%

Η γραφική απεικόνιση της σχέσης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με το πολιτισμικό υπόβαθρο και το θεσμικό υπόβαθρο παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.2.

Διάγραμμα 4.2 Διάγραμμα διασποράς μεταξύ του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του πολιτισμικού υποβάθρου καθώς και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του θεσμικού υποβάθρου

Από τα παραπάνω διαγράμματα προκύπτει μια πρώτη ένδειξη της σχέσης μεταξύ των μεγεθών, η οποία μάλιστα αναμένεται να είναι θετική για το δείγμα και την περίοδο υπό ανάλυση και για τις δύο περιπτώσεις.

Για να εκτιμηθεί η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου και του θεσμικού υποβάθρου μεμονωμένα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η επίδραση και των δύο μεταβλητών ταυτόχρονα, και το γινόμενο και το πηλίκο αυτών μεμονωμένα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, πραγματοποιείται η εκτίμηση της εξίσωσης (1) για τα

διαστρωματικά στοιχεία χρονολογικών σειρών, της ομάδας των 113 χωρών, για τα επτά κύματα από το 1981 έως το 2019.

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.3, όπου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εκτίμησης της εξίσωσης (1) χωρίς τη χρήση μεταβλητών ελέγχου.

Πίνακας 4.3 Η επίδραση του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Θεσμικό υπόβαθρο	0,05*** (2,51)		0,11*** (5,05)			
Πολιτισμικό υπόβαθρο		0,01 (0,27)	0,04** (2,01)			
Θεσμικό * Πολιτισμικό				0,01*** (3,65)		
Θεσμικό / Πολιτισμικό					0,07* (1,82)	
Πολιτισμικό / Θεσμικό						-0,25*** (-3,97)
N	607	149	135	135	134	135
R²	64,21%	69,81%	77,74%	76,03%	72,71%	73,84%
F-stat	108,43***	32,19***	27,00***	31,35***	44,25***	44,23***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** απεικονίζουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Τα στοιχεία της παλινδρόμησης (1) αποδεικνύουν τη θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ενώ το πολιτισμικό υπόβαθρο δεν έχει στατιστικά σημαντική επίδραση στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ (παλινδρόμηση 2). Στην παλινδρόμηση (3) συνδυάζεται το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας των δύο μεγεθών όσον αφορά στον τρόπο που επηρεάζουν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Η ταυτόχρονη σχέση του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι και για τα δύο μεγέθη θετική και στατιστικά σημαντική. Ιδιαίτερα σημαντικό όμως είναι το γεγονός ότι όταν το θεσμικό υπόβαθρο εισέρχεται στην παλινδρόμηση ταυτόχρονα με το πολιτισμικό υπόβαθρο η επίδρασή του στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ ενισχύεται συγκριτικά με την παλινδρόμηση (1) (η επίδραση από 0,05 γίνεται 0,11). Αντίστοιχα, ενώ το πολιτισμικό υπόβαθρο στην παλινδρόμηση (2) δεν είχε στατιστικά σημαντική επίδραση στην εξαρτημένη μεταβλητή, όταν παλινδρομείται σε συνδυασμό με το θεσμικό υπόβαθρο επιδρά θετικά και

στατιστικά σημαντικά. Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης (3) υποστηρίζουν την υπόθεση της συμπληρωματικότητας των δύο εννοιών.

Στις παλινδρομήσεις (4), (5) και (6) εισάγεται ο όρος αλληλεπίδρασης (Williamson 2009) των δύο μεταβλητών όπου στην παλινδρόμηση (4) αφορά στο γινόμενο του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου, ενώ στις παλινδρομήσεις (5) και (6) στο λόγο αυτών (με εναλλαγή των δύο μεγεθών μεταξύ αριθμητή και παρονομαστή). Η παλινδρόμηση (4) επιβεβαιώνει τη συμπληρωματική σχέση των δύο μεταβλητών καθώς το γινόμενό τους έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ υποστηρίζοντας τα ευρήματα από το τεταρτημόριο (Β) (Διάγραμμα 4.1). Όσο αυξάνεται το γινόμενο του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου, δηλαδή όσο πιο ισχυρά γίνονται ταυτόχρονα τα δύο μεγέθη, τόσο αυξάνεται το επίπεδο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (επιβεβαιώνοντας το τεταρτημόριο Β). Αντιθέτως, όταν μειώνεται το γινόμενο αυτό, δηλαδή όσο πιο ασθενή είναι ταυτόχρονα τα δύο μεγέθη, τόσο μικρότερο αναμένεται το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (επιβεβαιώνοντας το τεταρτημόριο Γ). Από τις παλινδρομήσεις (5) και (6) ενισχύονται τα συμπεράσματα της παλινδρόμησης (3) όσον αφορά τη σημασία του θεσμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύεται ότι ο ρόλος του θεσμικού υποβάθρου είναι πιο σημαντικός από αυτόν του πολιτισμικού υποβάθρου στη διαμόρφωση του επιπέδου του κατά κεφαλήν ΑΕΠ αλλά, όπως ειπώθηκε, ο ρόλος του θεσμικού υποβάθρου ενισχύεται όταν λαμβάνεται υπόψη και το πολιτισμικό υπόβαθρο.

Τα παραπάνω συμπεράσματα επιβεβαιώνουν την περιγραφική θεμελίωση (Διάγραμμα 4.1) της σχέσης πολιτισμικού/ θεσμικού υποβάθρου με το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ενδυναμώνουν τη σχέση συμπληρωματικότητας των δύο μεταβλητών στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών καθώς και την ιδιαίτερα μεγάλη σημασία του θεσμικού υποβάθρου στο επίπεδο ανάπτυξης των οικονομιών.

4.6.1 Έλεγχος Ανθεκτικότητας των Αποτελεσμάτων

Το παραπάνω αποτέλεσμα υπόκειται σε έλεγχο ανθεκτικότητας (robustness analysis), ακολουθώντας μιας σειρά από ελέγχους: α) προσθήκη μεταβλητών ελέγχου στην ανάλυση, β) διαφορετική μέθοδο εκτίμησης των αποτελεσμάτων

και γ) χαλάρωση των ορίων που κατηγοριοποιούν τις χώρες στα διάφορα τεταρτημόρια.

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο πρώτος από τους παραπάνω ελέγχους ευστάθειας του υποδείγματος, οι εκτιμήσεις της εξίσωσης (1) επεκτείνονται προσθέτοντας αρχικά ως μεταβλητή ελέγχου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ προηγούμενου έτους. Ο Πίνακας 4.4 παρουσιάζει τη σχέση μεταξύ θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου καθώς και την επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, χρησιμοποιώντας ως μεταβλητή ελέγχου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του προηγούμενου έτους.

Πίνακας 4.4 Θεσμικό υπόβαθρο, πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ χρησιμοποιώντας ως μεταβλητή ελέγχου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του προηγούμενου έτους

	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Θεσμικό υπόβαθρο	0,09*** (9,03)		0,14*** (5,25)			
Πολιτισμικό υπόβαθρο		0,02 (1,11)	0,03** (1,95)			
Θεσμικό * Πολιτισμικό				0,01*** (3,97)		
Θεσμικό / Πολιτισμικό					0,13*** (2,80)	
Πολιτισμικό / Θεσμικό						-0,34*** (-3,81)
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ προηγούμενου έτους	0,64*** (15,36)	0,86*** (11,61)	0,58*** (7,14)	0,49*** (3,28)	0,53*** (3,91)	0,54*** (4,94)
N	534	143	133	133	132	133
R²	87,04%	76,05%	90,80%	87,56%	86,19%	87,66%
F-stat	505,15***	73,12***	77,24***	65,39***	59,46***	104,62***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** απεικονίζουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Παρατηρείται ότι σε όλες τις περιπτώσεις παλινδρομήσεων ((7) έως και (12)) ενισχύονται τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων (1) έως και (6) ακολουθώντας την ίδια σχέση μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών και της εξαρτημένης μεταβλητής, ενώ η ίδια σχέση καταγράφεται και σε επίπεδο σημαντικότητας (με εξαίρεση την παλινδρόμηση (11) όπου με τη μεταβλητή ελέγχου αυξάνεται το επίπεδο σημαντικότητας σε σχέση με την παλινδρόμηση (5)). Επίσης, από τις παλινδρομήσεις (7), (9), (11) και (12) ενισχύεται η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης.

Επιπρόσθετα, το αποτέλεσμα των παλινδρομήσεων (3) και (9) που εξετάζουν το ζήτημα της ταυτόχρονης σχέσης του θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ επεκτείνεται προσθέτοντας επιπρόσθετες μεταβλητές ελέγχου. Ο Πίνακας 4.5 παρουσιάζει τη σχέση μεταξύ θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου καθώς και την επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, με τη χρήση επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου.

Πίνακας 4.5 Θεσμικό υπόβαθρο, πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ με τη χρήση επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου

	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
Θεσμικό υπόβαθρο	0,17*** (5,66)	0,16*** (5,86)	0,12*** (3,38)	0,15*** (4,63)	0,17*** (5,11)
Πολιτισμικό υπόβαθρο	0,05** (2,28)	0,05*** (2,64)	0,05* (1,81)	0,06*** (2,40)	0,04** (2,04)
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ προηγούμενο έτος	0,01*** (4,28)	0,01*** (3,87)	0,01* (1,86)	0,01*** (2,59)	0,01* (1,58)
Επενδύσεις	0,02* (1,83)	0,01* (1,63)	0,02* (1,80)	0,01 (1,33)	-0,01 (-0,05)
Πυκνότητα πληθυσμού		0,01*** (5,02)	0,01*** (4,79)	-0,01* (-2,02)	-0,01* (-1,85)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση			0,01*** (2,49)	0,01 (1,26)	0,01 (0,47)
Πρόσβαση σε ηλεκτρισμό				0,04*** (3,27)	0,03*** (4,18)
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις					0,01*** (2,79)
N	132	130	114	111	111
R²	74,16%	78,47%	77,62%	84,44%	91,48%
F-stat	23,93***	30,83***	17,59***	21,61***	25,97***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** απεικονίζουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Από τις παλινδρομήσεις (13) έως και (17) το συμπέρασμα σχετικά με το ότι το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο έχουν ταυτόχρονα θετική και στατιστικά σημαντική σχέση με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παραμένει, ενώ ταυτόχρονα σε όλες τις περιπτώσεις προκύπτει ότι η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου είναι μεγαλύτερη σε σχέση με αυτή του πολιτισμικού υποβάθρου.

Επιπρόσθετα, το αποτέλεσμα των παλινδρομήσεων (4) και (10) που εξετάζουν το ζήτημα της συμπληρωματικότητας μεταξύ θεσμικού και πολιτισμικού υποβάθρου επεκτείνεται προσθέτοντας επιπρόσθετες μεταβλητές ελέγχου. Ο Πίνακας 4.6 παρουσιάζει την επίδραση του γινομένου του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, με τη χρήση επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου.

Πίνακας 4.6 Η επίδραση του γινομένου του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, με τη χρήση επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου

	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)
Θεσμικό * Πολιτισμικό	0,01*** (3,05)	0,01*** (3,49)	0,01*** (2,67)	0,01*** (3,21)	0,01*** (5,11)
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ προηγούμενο έτος	0,49*** (4,28)	0,48*** (3,98)	0,47*** (3,21)	0,43*** (2,68)	0,34** (2,26)
Επενδύσεις	0,02*** (7,03)	0,02*** (5,42)	0,02*** (5,05)	0,01*** (4,02)	0,01*** (3,12)
Πυκνότητα πληθυσμού		0,01 (0,27)	0,01 (0,16)	-0,01** (-2,36)	-0,01** (-2,24)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση			0,01 (0,45)	0,01 (0,33)	0,01 (0,77)
Πρόσβαση σε ηλεκτρισμό				0,03*** (2,43)	0,03*** (2,61)
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις					0,01* (1,88)
N	132	130	114	111	111
R²	92,48%	85,37%	89,44%	92,49%	93,48%
F-stat	93,88***	89,35***	69,15***	36,21***	32,97***

Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics. *, ** και *** απεικονίζουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Όλες οι παλινδρομήσεις έχουν συμπεριλάβει την επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις που είναι κοινές στις χώρες σε κάθε κύμα), διαφορετικούς σταθερούς όρους (για να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις που αφορούν την κάθε οικονομία ξεχωριστά) καθώς και διορθώσεις στα τυπικά σφάλματα (clustered robust standard errors).

Από τις παλινδρομήσεις (18) έως και (22) το συμπέρασμα σχετικά με τη συμπληρωματικότητα του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου όσον αφορά στην επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ παραμένει, καθώς σε όλες τις παλινδρομήσεις το γινόμενο των δύο μεταβλητών έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Ο δεύτερος τρόπος ελέγχου της ανθεκτικότητας αφορά στη χρήση διαφορετικού τρόπου εκτίμησης της επίδρασης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Χρησιμοποιείται ο εμπλουτισμένος εκτιμητής GMM (Arellano-Bond, 1991) που λαμβάνει υπόψη του την ενδογένεια και τη μη παρατηρήσιμη ετερογένεια (endogeneity and unobserved heterogeneity) και βελτιώνει τα αποτελέσματα που λαμβάνονται από την τεχνική fixed effects επειδή το σύστημα GMM αυξάνει την αποτελεσματικότητα των εκτιμητών υπό συμπληρωματικές συνθήκες, δηλαδή την παρουσία της εμμονής (αυτοσυσχέτιση και επιμέρους επιδράσεις) μέσα στο χρόνο (Alonso-Borrego και Arellano 1996).

Ο Πίνακας 4.7 παρουσιάζει τα αποτελέσματα με τη χρήση της μεθοδολογίας Arellano – Bond (two stages GMM).

Πίνακας 4.7 Θεσμικό υπόβαθρο, πολιτισμικό υπόβαθρο και η επίδρασή τους στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ με τη μεθοδολογία Arellano – Bond (two stages GMM)

	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)
Θεσμικό υπόβαθρο	0,12*** (3,06)				0,09** (2,09)	0,05* (1,85)		
Πολιτισμικό υπόβαθρο	0,06** (1,95)				0,05* (1,79)	0,04** (2,26)		
Θεσμικό * Πολιτισμικό		0,01*** (4,53)					0,01*** (2,81)	0,01*** (3,08)
Θεσμικό / Πολιτισμικό			-0,02 (-0,27)					
Πολιτισμικό / Θεσμικό				0,04 (0,26)				
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ προηγούμενο έτους	0,73*** (12,94)	0,77*** (14,81)	0,91*** (21,60)	0,90*** (30,24)	0,78*** (11,36)	0,91*** (17,56)	0,84*** (15,67)	0,83*** (2,32)
Επενδύσεις					0,01* (1,89)	0,01*** (3,53)	0,01*** (2,40)	0,01** (2,32)
Πυκνότητα πληθυσμού					-0,01 (-0,70)	-0,01 (-1,28)	-0,01 (-1,04)	-0,01 (-0,66)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση						-0,01 (-1,30)		0,01 (0,22)
Πρόσβαση σε ηλεκτρισμό						0,01 (1,36)		0,01 (1,18)
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις						-0,01 (-0,44)		0,01 (0,44)
Arellano-Bond AR(1) test	0,307	0,677	0,344	0,396	0,395	0,982	0,752	0,970
Arellano-Bond AR(2) test	0,318	0,468	0,239	0,221	0,291	0,265	0,383	0,291
F-statistic	246,76***	310,21***	359,21***	515,42***	269,29***	709,02***	422,02***	491,43***
Hansen test	0,086	0,037	0,022	0,020	0,563	0,278	0,098	0,278
No. of instruments	31	21	21	21	33	18	23	26
No. of groups	75	75	74	75	73	68	73	68
No. of observations	174	174	173	174	171	136	171	136

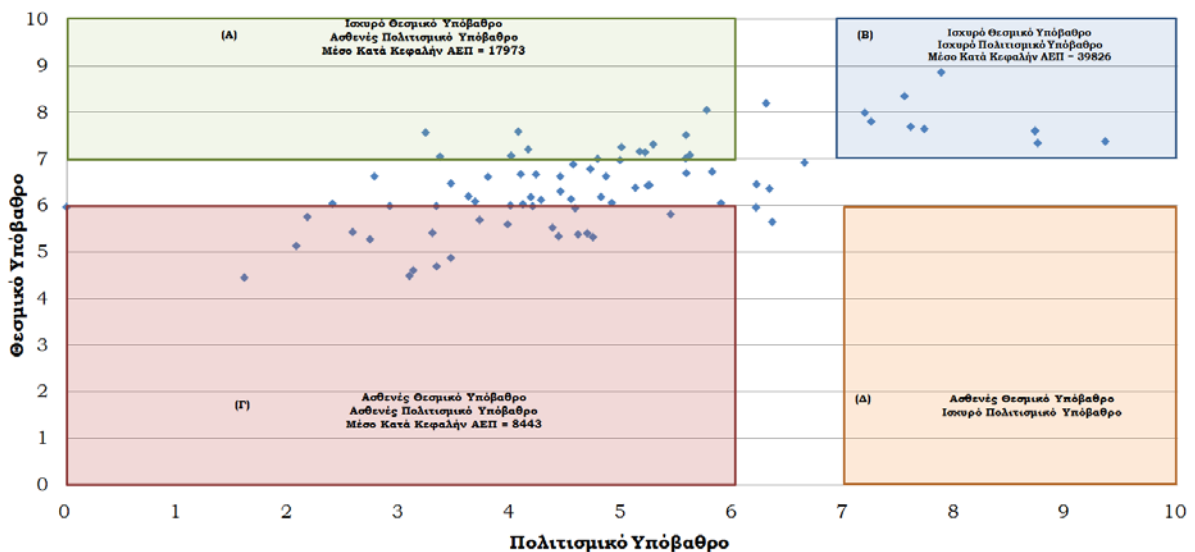
Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές t-statistics (χρησιμοποιούνται robuststandarderrors). *, ** και *** σημαίνουν στατιστική σημαντικότητα σε 10%, 5% και 1% επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα. Κάθε στήλη αναπαριστά ξεχωριστή παλινδρόμηση. Σε όλες τις παλινδρομήσεις εξαρτημένη μεταβλητή είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο εντάσσονται στην εξίσωση ως να έχουν ενδογενή σχέση με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Όλες οι υπόλοιπες μεταβλητές ελέγχου (διαφορετικοί συνδυασμοί σε κάθε στήλη) εισάγονται ως τεχνητές μεταβλητές (Instrumental Variables). Ως κανόνας τηρείται ο αριθμός των instruments να είναι μικρότερος από τον αριθμό των groups ώστε να μην υπάρχει αμφιβολία για την αξιοπιστία του τεστ του Hansen (Roodman 2008). Για να δουλέψει αποδοτικά η μεθοδολογία αυτή καθώς απαιτείται μεγάλο πλήθος παρατηρήσεων λόγω των πολλών επιπέδων διαφορών των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται, έγινε παρεμβολή (interpolation) στοιχείων για τη συνολική μέτρηση του πολιτισμικού υποβάθρου με βάση την ιστορική τάση για τις χώρες για τις οποίες υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία για πάνω από 3 από τα 7 κύματα που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση (αυτό έγινε για 16 από τις 113 χώρες του δείγματος).

Η ταυτόχρονη επίδραση του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ παραμένει θετική και στατιστικά σημαντική, υπό όλους τους συνδυασμούς επιπρόσθετων μεταβλητών ελέγχου που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση (παλινδρομήσεις 23, 27 και 28). Αντίστοιχα, και η επίδραση του γινομένου του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου παραμένει η ίδια, αφού στις παλινδρομήσεις (24), (29) και (30) η επίδραση στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι θετική και στατιστικά σημαντική. Οι τιμές του τεστ Hansen στις παλινδρομήσεις (27), (28) και (30) είναι άνω του 0,1 κάτι που αποδεικνύει την

εγκυρότητα των εργαλείων που χρησιμοποιούνται στις παλινδρομήσεις, ενώ ταυτόχρονα τα τεστ Arellano–Bond AR(1) και Arellano–Bond AR(2) είναι πάνω από 0,1 κάτι που απορρίπτει την ύπαρξη αυτοσυσχέτισης μεταξύ των κατάλοιπων. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν το συμπεράσματα σχετικά με τη συμπληρωματικότητα του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου, καθώς και τον ισχυρό ρόλο του θεσμικού υποβάθρου, στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Τέλος, πραγματοποιείται ένας ακόμα έλεγχος ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων. Για το σκοπό αυτό ακολουθείται μια μέθοδος καλάρωσης των ορίων που κατηγοριοποιούν τις χώρες προκειμένου να εισέλθουν και άλλες χώρες στην ανάλυση. Έτσι, ως να έχουν ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο/θεσμικό υπόβαθρο λαμβάνονται οι χώρες που σημειώνουν βαθμολογία άνω του 7, ενώ αντίστοιχα ως να έχουν ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο/θεσμικό υπόβαθρο λαμβάνονται όσες χώρες έχουν βαθμολογία κάτω από 6. Το Διάγραμμα 4.3 παρουσιάζει το διάγραμμα διασποράς, το πόσες χώρες ανήκουν στο κάθε τεταρτημόριο καθώς και ποιο είναι το μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των χωρών σε κάθε τεταρτημόριο. Στο παράρτημα του κεφαλαίου (Π.2) παρουσιάζονται αναλυτικά οι χώρες που ανήκουν σε κάθε ένα από τα τεταρτημόρια αυτά.

Διάγραμμα 4.3 Περιγραφική αποτύπωση της σχέσης πολιτισμικού/θεσμικού υποβάθρου καθώς και μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ – καλάρωση ορίων για έλεγχο ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων

Σημείωση: Αναλυτικά οι χώρες που ανήκουν σε κάθε ομάδα χωρών παρουσιάζονται στο παράρτημα (Π.2) του κεφαλαίου.

Η παρατήρηση του Διαγράμματος 4.3 ενδυναμώνει ακόμη περισσότερο τα συμπεράσματα της ανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Β), δηλαδή αυτές με ισχυρό θεσμικό (μέσος όρος 7,83) αλλά και ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 8,07) σημειώνουν το υψηλότερο κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$39.826. Στην ομάδα αυτή ανήκουν οι ίδιες χώρες με αυτές που είχαν σημειωθεί στο Διάγραμμα 4.1 καθώς δεν άλλαξε το όριο με βάση το οποίο το θεσμικό ή το πολιτισμικό υπόβαθρο χαρακτηρίζονται ως ισχυρά. Στον αντίποδα, οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Γ), δηλαδή αυτές με ασθενές θεσμικό (μέσος όρος 5,39) αλλά και ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 3,41) σημειώνουν το χαμηλότερο κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$8.443. Η σύγκριση αυτών των δύο τεταρτημορίων αναδεικνύει με ακόμη πιο εμφανικό τρόπο (πιο σημαντική επίδραση σε σχέση με αυτή που προκύπτει από το Διάγραμμα 4.1) ότι το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο λειτουργούν συμπληρωματικά, καθώς όταν και τα δύο είναι ισχυρά επιτυγχάνεται σημαντικά υψηλότερος βαθμός οικονομικής ανάπτυξης. Οι χώρες που ανήκουν στο τεταρτημόριο (Α), δηλαδή αυτές με ισχυρό θεσμικό (μέσος όρος 7,21) αλλά ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο (μέσος όρος 4,84) σημειώνουν κατά μέσο όρο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης των \$17.973. Από τη σύγκριση με το τεταρτημόριο (Γ) φαίνεται ότι η βελτίωση του θεσμικού υποβάθρου οδηγεί σε αρκετά υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (πιο σημαντική επίδραση σε σχέση με αυτή που προκύπτει από το Διάγραμμα 4.1). Επίσης, όπως και στο Διάγραμμα 4.1 από το διάγραμμα διασποράς δεν προκύπτουν χώρες οι οποίες να ανήκουν στο τεταρτημόριο (Δ) το οποίο χαρακτηρίζεται από ασθενές θεσμικό και ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο, ενώ η αντίθετη σχέση ισχύει (τεταρτημόριο Α). Όπως και στο Διάγραμμα 4.1, το γεγονός αυτό αναδεικνύει το ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο από μόνο του δεν είναι αρκετό και υπάρχει σε ισχυρή μορφή μόνο όταν ταυτόχρονα υπάρχει και ισχυρό θεσμικό υπόβαθρο, ενισχύοντας έτσι την υπόθεση της συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο μεγεθών.

4.7 Συζήτηση και Συμπεράσματα

Από την ανάλυση του κεφαλαίου, διαπιστώνεται η συμπληρωματική σχέση μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου αναφορικά με το ρόλο τους στην οικονομική ανάπτυξη, καθώς όταν και τα δύο μεγέθη είναι σε ισχυρό επίπεδο αυτό οδηγεί στο υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Όταν έστω ένα από τα δύο ή και τα δύο είναι σε ασθενές επίπεδο, η οικονομική ανάπτυξη είναι αρκετά χαμηλότερη. Η υπόθεση της συμπληρωματικότητας των δύο μεγεθών επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η επίδραση του θεσμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη διπλασιάζεται όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση και ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι η επίδραση του πολιτισμικού υποβάθρου γίνεται στατιστικά σημαντική όταν εισέρχεται ταυτόχρονα στην ανάλυση μαζί με το ρόλο του θεσμικού υποβάθρου. Επιπρόσθετα, ο όρος αλληλεπίδρασης των δύο μεγεθών (γινόμενο) έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη σε όλους τους ελέγχους που πραγματοποιήθηκαν, και δεδομένου ότι το γινόμενό τους είναι μεγαλύτερο όσο πιο ισχυρά είναι ταυτόχρονα και τα δύο μεγέθη, αυτό αποτελεί μια ακόμη ένδειξη σχετικά με τη συμπληρωματικότητα των δύο μεγεθών.

Έτσι, η ύπαρξη οικονομικής ελευθερίας (ικανοποιητικό μέγεθος κράτους, ύπαρξη κράτους δικαίου, πρόσβαση σε ισχυρό νόμισμα, ελευθερία στο διεθνές εμπόριο, και ικανοποιητικό ρυθμιστικό περιβάλλον στην τραπεζική πίστη, τα εργασιακά και την επιχειρηματικότητα) αποτελεί σημαντική συνθήκη ώστε οι οικονομίες να αναπτύσσονται. Ωστόσο, όταν οι συνθήκες αυτές συνοδεύονται και από κοινωνικές συμπεριφορές που προωθούν την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση και σχετίζονται με την εμπιστοσύνη και την ανεξαρτησία των ατόμων (υψηλό επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης, σεβασμού και ανεξαρτησίας) επιτυγχάνεται το υψηλότερο δυνατό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης.

Για παράδειγμα, η παρουσία θεσμικών δομών που διαχειρίζονται ικανοποιητικά τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και τη συμβολαιοποίηση μεταξύ οικονομικά δρώντων επιδρά θετικά στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Όταν όμως αυτό συνοδεύεται και από υψηλό επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης και από σεβασμό προς τα άλλα μέλη της κοινωνίας, η θετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη πολλαπλασιάζεται καθώς βελτιώνεται η απόδοση του ήδη

ικανοποιητικού πολιτισμικού υποβάθρου. Επίσης, όταν επικρατεί θεσμικό υπόβαθρο στο οποίο οι κρατικές δαπάνες, η φορολογία και το μέγεθος των κρατικά ελεγχόμενων επιχειρήσεων είναι τέτοια ώστε οι κρατικές αποφάσεις να μην υποκαθιστούν τις ιδιωτικές επιλογές, η οικονομική ελευθερία αυξάνεται με σημαντικά οφέλη για τις οικονομικές επιδόσεις. Όταν όμως αυτό το θεσμικό πλαίσιο χαρακτηρίζει κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από ανεξαρτησία επιλογών, τα οφέλη του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου για το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης πολλαπλασιάζονται.

Παρουσιάζοντας με διαφορετικό τρόπο -περιγραφική ανάλυση- το συμπέρασμα περί της συμπληρωματικότητας των δύο μεγεθών, τα αποτελέσματα της ανάλυσης καταλήγουν στο γεγονός ότι ακόμα και αν το θεσμικό υπόβαθρο είναι ισχυρό, εξαρτάται από το αν το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι ασθενές (τεταρτημόριο Α στην ανάλυση) ή ισχυρό (τεταρτημόριο Β στην ανάλυση) για να προσδιοριστεί εάν μια οικονομία επιτυγχάνει ικανοποιητική οικονομική ανάπτυξη ή όχι. Έτσι μπορεί το ίδιο θεσμικό υπόβαθρο να έχει διαφορετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη αναλόγως του πολιτισμικού υποβάθρου που επικρατεί. Πρόκειται για την απόδειξη του «*It's the culture, stupid*» (Rejonich 2003). Η σχέση αυτή δίνει ικανοποιητική εξήγηση στο γιατί οικονομικές πολιτικές, όπως για παράδειγμα οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, είναι αποτελεσματικές σε κάποιες χώρες και μη ικανοποιητικές σε άλλες. Έτσι, το συμπέρασμα αυτό συνεισφέρει στη συζήτηση σχετικά με την αναποτελεσματικότητα των πολιτικών που εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις οικονομίες («one-size-fits-all» policies, Κεφάλαιο 1), μιας και το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο που επικρατούν διαφοροποιούν σημαντικά μεταξύ τους τις οικονομίες και τις κοινωνίες. Το συμπέρασμα λοιπόν περί συμπληρωματικότητας των δύο μεγεθών αποτελεί σημαντική συνεισφορά για όλους όσους σχεδιάζουν ή ασκούν οικονομική πολιτική είτε σε αναπτυσσόμενες είτε σε ανεπτυγμένες οικονομίες.

Πέρα από τα συμπεράσματα σχετικά με τη συμπληρωματικότητα των δύο μεγεθών, από την ανάλυση προκύπτει ότι το θεσμικό υπόβαθρο, όπως αυτό μετράται από το βαθμό ελευθερίας που χαρακτηρίζει τις οικονομίες, έχει μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με το πολιτισμικό υπόβαθρο. Αυτό αποτελεί ένα σημαντικό συμπέρασμα για τους υπευθύνους χάραξης οικονομικής πολιτικής, δεδομένου ότι το

θεσμικό υπόβαθρο αποτελεί πεδίο δράσης τους και το οποίο μπορούν πιο εύκολα να επηρεάσουν με διάφορες οικονομικές πολιτικές (π.χ. διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις), σε σχέση με το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών το οποίο η οικονομική πολιτική επηρεάζει κυρίως μέσω παρεμβάσεων στην εκπαίδευση. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων στην εκπαίδευση αναμένονται να γίνουν εμφανή μόνο σε μακροπρόθεσμο επίπεδο.

Βεβαίως, η ικανοποιητική σχεδίαση και εφαρμογή πολιτικών που θα κάνουν ισχυρό το θεσμικό υπόβαθρο είναι πολύ δύσκολη στην πράξη. Επίσης, είναι ιδιαίτερα δύσκολο οι κυβερνώντες να έχουν τη γνώση αλλά και τα απαραίτητα κίνητρα ώστε να επιλέξουν κατάλληλους θεσμούς που να προωθούν την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Η θέση ότι οι θεσμικές δομές είναι εύκολα αναγνωρίσιμες και ότι μπορεί μια οικονομία να αντιγράψει το επιτυχημένο θεσμικό πλαίσιο μιας άλλης οικονομίας θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη με ιδιαίτερη προσοχή (Acemoglu and Robinson 2012). Ο λόγος των αποτυχιών σχεδιασμού ισχυρού θεσμικού υποβάθρου είναι ότι η αποδοτικότητα της οικονομικής πολιτικής αλλά και του θεσμικού υποβάθρου επηρεάζεται σημαντικά από τις ισχύουσες πολιτισμικές αξίες των κοινωνιών και το πόσο έτοιμες είναι οι κοινωνίες να δεχτούν τις αλλαγές που συνοδεύουν τις πολιτικές αυτές.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι περισσότερες οικονομίες χαρακτηρίζονται από στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης, τα οποία προκύπτουν λόγω της παρουσίας ιδιόμορφων χαρακτηριστικών που αφορούν στο θεσμικό και στο πολιτισμικό υπόβαθρο και τα κάνουν ασθενή.

Οι δυνάμεις που αναπτύσσονται στην κοινωνία είτε ενθαρρύνουν την επικράτηση των συνθηκών που προάγουν ένα πρότυπο που προωθεί τη μεγέθυνση, ή οδηγούν σε ένα μοντέλο μεγέθυνσης που βρίσκεται σε στασιμότητα ή σε ένα μίγμα χαρακτηριστικών που είτε προωθούν είτε αντιβαίνουν της μεγέθυνσης με αμφίσημα αποτελέσματα. Ο μετασχηματισμός ενός στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης σε ένα άριστο πρότυπο μεγέθυνσης δεν είναι εύκολο έργο, εστιάζοντας κυρίως στις απαιτήσεις συνεξέλιξης μεταξύ θεσμών και πολιτισμικού υποβάθρου. Δεδομένου ότι οι απαιτήσεις της συνεξέλιξης δεν μπορούν να ικανοποιηθούν, οδηγεί τα στάσιμα πρότυπα μεγέθυνσης στο να ισχυροποιούνται και να διαιωνίζονται.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πως μπορεί ένα στάσιμο πρότυπο ανάπτυξης να μεταβληθεί σε ένα άριστο πρότυπο που να μπορεί να προωθήσει την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση. Δεδομένου ότι ο τρόπος με τον οποίο έχουν διαμορφωθεί το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο ακολουθεί μια διαδικασία εξελικτικής διαδοχικής εξάρτησης η οποία είναι πολύ δύσκολο να ανακοπεί ή να μεταβληθεί, ο μόνος τρόπος είναι μέσω παρεμβάσεων πολιτικής οι οποίες να αποσκοπούν στην αλλαγή της τρέχουσας εικόνας του θεσμικού υποβάθρου. Ένα στάσιμο πρότυπο μεγέθυνσης μπορεί να μετατραπεί σε ένα πρότυπο που προωθεί τη μεγέθυνση με την εισαγωγή φιλόδοξων θεσμικών μεταβολών μέσω της εφαρμογής κατάλληλων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, για να είναι αποτελεσματικές οι πολιτικές αυτές οι θεσμοί θα πρέπει να εξελίσσονται προς την ίδια κατεύθυνση με το πολιτισμικό υπόβαθρο. Μάλιστα, η εξέλιξη του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου μπορεί να είναι προς την ίδια κατεύθυνση αλλά να είναι χρονικά ασύμπτωτη, όπως αναλύθηκε.

Έτσι το ερώτημα που τίθεται είναι πως μπορούν το θεσμικό υπόβαθρο και το πολιτισμικό υπόβαθρο να αλλάξουν ταυτόχρονα προς την ίδια κατεύθυνση και μάλιστα προς μια περισσότερο ισχυρή τους μορφή, όταν το πρότυπο ανάπτυξης μιας οικονομίας χαρακτηρίζεται ως στάσιμο; Παρόλο που υπάρχει σαφήνεια όσον αφορά στην άριστη κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να πραγματοποιηθεί η θεσμική αλλαγή, δεν υπάρχει σαφής εικόνα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το πολιτισμικό υπόβαθρο θα πρέπει να αλλάξει κατά τη διάρκεια μιας θεσμικής αλλαγής. Έτσι, η επίτευξη ενός τέτοιου μετασχηματισμού που θα αλλάξει ταυτόχρονα το θεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο προς την άριστη μορφή τους, αποτελεί ένα πολύ δύσκολο έργο που απαιτεί λεπτομερή επεξεργασία, και αποτελεί πρόκληση για τους ασκούντες οικονομικής πολιτικής. Ως εκ τούτου, η εφαρμογή των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων μπορεί να αποτύχει, δεδομένου ότι μπορεί να υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου. Αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα μια σειρά αποτυχημένων προσπαθειών για την εφαρμογή ενός εκσυγχρονισμένου πλαισίου θεσμών και πολιτισμικού υποβάθρου που να προωθεί τη μεγέθυνση με αποτέλεσμα να οδηγούνται οι οικονομίες στη διαίωνιση του υπάρχοντος στάσιμου προτύπου μεγέθυνσης, παρά τον πιθανό σχεδιασμό φιλόδοξων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων.

Συνολικά, η συμπληρωματικότητα στην εξέλιξη του πολιτισμικού και του θεσμικού υποβάθρου είναι απαραίτητη για την επιβίωση ενός προτύπου που να προωθεί τη μεγέθυνση. Διαφορετικά, όταν η συνεξέλιξη διακόπτεται από την ταχεία αλλαγή των θεσμών ή από την κατεύθυνση των πολιτισμικών μεταβολών, τίθεται υπό αμφισβήτηση η αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος. Η διαδικασία συνεξέλιξης του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου είναι προϊόν σύνθετων αλληλεπιδράσεων μεταξύ της ανθρώπινης συμπεριφοράς, των προτιμήσεων, των οικονομικών επιδόσεων και του χρόνου. Το πώς και με ποια ταχύτητα αλλάζουν οι θεσμοί σε σχέση με το πολιτισμικό υπόβαθρο -και το αντίστροφο- είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η συνεξέλιξη επηρεάζει την αποτελεσματικότητα του μοντέλου μεγέθυνσης και μπορούν να παρατηρηθούν διαφορετικοί βαθμοί συμβατότητας.

Η ανάλυση του κεφαλαίου αυτού παρουσιάζει κάποια μειονεκτήματα. Παρότι χρησιμοποιούνται όλα τα διαθέσιμα στοιχεία για να εκφραστεί το πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών (από το πρώτο έως και το τελευταίο κύμα της WVS και της EVS (Ιούλιος 2019)) παρατηρούνται αρκετές οικονομίες οι οποίες συμμετείχαν στις σχετικές έρευνες μόνο σε κάποια από τα κύματα αυτά. Επιπρόσθετα, το μέτρο που χρησιμοποιείται για το θεσμικό υπόβαθρο (ο δείκτης οικονομικής ελευθερίας) περιγράφει καλύτερα τους οικονομικούς θεσμούς των οικονομιών, και δεν εξετάζει τους πολιτικούς και τους κοινωνικούς θεσμούς των κοινωνιών.

Μελλοντικές εργασίες, θα μπορούσαν να διευρύνουν τη μέτρηση για το θεσμικό υπόβαθρο και μέσω εμπειρικής ανάλυσης να εξετάσουν την ταυτόχρονη επίδραση του οικονομικού, του πολιτικού και του κοινωνικού θεσμικού υποβάθρου και του πολιτισμικού υποβάθρου στην οικονομική ανάπτυξη. Επιπρόσθετα, θα μπορούσε να εξεταστεί εάν τα συμπεράσματα σχετικά με τη συμπληρωματικότητα ή την υποκατάσταση του θεσμικού και του πολιτισμικού υποβάθρου διαφοροποιούνται εάν η ανάλυση αφορά μόνο ανεπτυγμένες ή μόνο αναπτυσσόμενες οικονομίες καθώς και εάν συνθήκες όπως το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008 αλλάζει ή όχι τη σχέση συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο μεγεθών. Παρά τη χρήση τριών ελέγχων ανθεκτικότητας των συμπερασμάτων του βασικού υποδείγματος που χρησιμοποιεί η παρούσα ανάλυση, εντατικότερες μελλοντικές προσπάθειες

επίλυσης των ζητημάτων ενδογένειας θα προήγαγαν τη μελέτη της συγκεκριμένης σχέσης.

Βιβλιογραφία

- Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A. (2004) Institutions as the fundamental cause of long-run growth. CEPR Discuss Pap. 4458.
- Acemoglu D., Robinson J. (2012) Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, NY: Crown.
- Alesina A., Giuliano P. (2015) "Culture and Institutions." Journal of Economic Literature, 53(4): 898-944.
- Alonso-Borrego C., Arellano M. (1996) Symmetrically normalised instrumental variable estimation using panel data. CEMFI Working Paper No. 9612, September.
- Antrup A.H. (2013) Co-evolution of institutions and preferences: The case of the (human) mating market, Journal of Theoretical Biology.
- Arellano M., S. Bond (1991) Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. Review of Economic Studies 58: 277-297.
- Athreya B.K. (2013) Big Ideas in Macroeconomics: A Nontechnical View. The MIT Press Cambridge, Massachusetts.
- Beinhocker E.D. (2006) The Origin of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remaking of Economics. Boston: Harvard Business School Press.
- Bengoa M., Sanchez-Robles B. (2003) Foreign direct investment, economic freedom and growth: new evidence from Latin America. European Journal of Political Economy, 19, 529-545.
- Bettis R.A., Mahajan V. (1985) Risk returns performance of diversified firms, Management Science, Vol. 31 pp. 785-799.
- Bisin A., Verdier T. (2015) On the joint evolution of culture and institutions, Mimeo.
- Bjørnskov C., Méon P-G (2015) "The Productivity of Trust," World Development, Elsevier, vol. 70(C), pages 317-331.
- Bowles S. (1998) Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions', Journal of Economic Literature, 36/ 1: 75-111.

- Bowles S. (2000) “Group Conflicts, Individual Interactions, and the Evolution of Preferences,” in Stephen Durlauf and Peyton Young, eds., *Social Dynamics* (Cambridge: MIT Press, 2000).
- Bowles S. (2004) *Microeconomics: Behavior, Institutions, and Evolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Bowles S. (2006) Group competition, reproductive leveling, and the evolution of human altruism. *Science* 314 (5805), 1569–1572.
- Bowles S. (2009) Did Warfare Among Ancestral Hunter-Gatherers Affect the Evolution of Human Social Behaviors?, *Science*, Vol. 324 no. 5932 pp. 1293-1298.
- Bowles S., Choi J.K., Hopfensitz A. (2003) The co-evolution of individual behaviors and social institutions. *J.Theor.Biol.* 223(2),135–147.
- Bowles S., Choi J.K., Hopfensitz A. (2003) The co-evolution of individual behaviors and social institutions. *J. Theor. Biol.* 223(2), 135–147.
- Bowles S., Gintis H. (2000) Walrasian Economics in Retrospect, *Quarterly Journal of Economics*, 115 (4): 1411-1439.
- Boyd R., Richerson P.J. (2002) Group beneficial norms can spread rapidly in a structured population. *J. Theor. Biol.* 215(3),287–296.
- Boyer P., Petersen M. (2012) The naturalness of (many) social institutions: evolved cognition as their foundation. *Journal of Institutional economics*, 8(1):1-25.
- Bruns, Stephan B., Christian Gross, Stern D.I. (2014) “Is There Really Granger Causality Between Energy Use and Output?”*Energy Journal*35(4): 101–34.
- Bützer S., Jordan C., Stracca L. (2013) *Macroeconomic Imbalances: A Question of Trust?* European Central Bank, Working Paper 1584.
- Cavalli-Sforza L.L., Feldman M.W. (1981) *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*. Princeton University Press, Princeton.
- Chang H.J. (2006) Understanding the relationship between institutions and economic development: Some key theoretical issues. World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER), Working Papers DP2006/05.

- Chang H.J. (2011) Institutions and Economic Development: Theory, Policy and History. *Journal of Institutional Economics*, 7(4). <http://dx.doi.org/10.1017/S1744137410000378>.
- Chapman G.B., Johnson E.J. (1999) Anchoring, activation, and the construction of values. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 79(2), 115–153.
- Choi J.K., Bowles S. (2007) The coevolution of parochial altruism and war. *Science* 318(5850),636–640.
- Croitoru, A. (2012). A review to a book that is 100 years old, *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, Volume 3, Number 2, Winter.
- Dawson, J. W. (1998). Institutions, investment, and growth: new cross-country and panel data evidence. *Economic Inquiry*, 36, 603–619.
- De Jong E. (2009) *Culture and Economics: On values, economics, and international business*, London: Routledge.
- Diamond J. (1999) *Guns, germs, and steel*. New York: Norton.
- Durham W.H. (1992) *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity*. Stanford University Press, Stanford.
- Easterly W., Ritzen J., Woolcock M. (2006) Social cohesion, institutions and growth. *Economics and Politics*, 18 (2), 103-120.
- Ert E., Erev I. (2010) On the Descriptive Value of Loss Aversion in Decisions under Risk, Harvard School, Working Paper.
- Feldman M.W., Zhivotovsky L.A. (1992) Gene-culture coevolution: toward a general theory of vertical transmission. *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 89(24), 11935–11938.
- Festré, A., Garrouste P. (2008) A model of crowding out effect. Mimeo ATOM.
- Frederking L.C. (2002) Is there an endogenous relationship between culture and economic development? *Journal of Economic Behavior & Organization*.
- Gintis H. (2007) A framework for the unification of the behavioral sciences. *Behav. Brain Sci.* 30(01), 1–16.
- Glaeser E., La Porta, Lopez-de-Silanes R., Shleifer F.A. (2004) Do Institutions Cause Growth? *Journal of Economic Growth* 9:271-303.

- Greif A., Tabellini G. (2010) Cultural and Institutional Bifurcation: China and Europe Compared (January 7). *American Economic Review*, May 2010. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1532906> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1532906>.
- Greif A., Tabellini G. (2011) *The Clan and the City: Sustaining Cooperation in China and Europe*.
- Grossman G.M., Helpman E. (1992) *Innovation and growth in the global economy*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Gwartney J.D., Holcombe R. A., Lawson R.G. (2004) Economic freedom, institutional quality, and cross-country differences in income and growth. *Cato Journal*, 24(3), 205–233.
- Gwartney JD, Holcombe RG, Lawson RA (2006) Institutions and the impact of investment on growth, *Kyklos*.
- Gwartney J., Lawson R., Hall J. (2019) *Economic Freedom of the World: 2019 Annual Report*.
- Hall J., Lawson R. (2014) Economic Freedom of the World: An Accounting of the Literature. *Contemporary Economic Policy* 32, 1: 1–19.
- Hall R.E., Jones C. (1999) Why do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker than Others?, *The Quarterly Journal of Economics*, 114, issue 1, p. 83-116.
- Hansen L.P., Singleton K.J. (1982) Generalized Instrumental Variables of Nonlinear Rational Expectations Models. *Econometrica* 50:1269–1286.
- Hoeffler S., Ariely D., West P. (2006) Path dependent preferences: The role of early experience and biased search in preference development, *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 101 (2006) 215–229.
- Hofstede G. (1980) *Culture's Consequences: International differences in Work-related Values*. CA: Sage Publ.: Beverly Hills.
- Hofstede G. (1991) *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill: London.
- Hofstede G. (2001) *Culture's Consequences*. Beverly Hills: Sage.
- House R.J., Hanges P.J., Javidan M., Dorfman P.W., Gupta V. (2004) *Culture, Leadership and Organisations – The GLOBE study of 62 societies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publ.

- Inglehart R. (1988) The Renaissance of Political Culture. *American Political Science Review*. 82: 1028-1034, doi:10.2307/1961756
- Inglehart R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart R. (1998) The new political culture: changing dynamics of support for the welfare state and other policies in postindustrial societies. In: Clark, N., Terry, Hoffmann-Martinot, Vincent (Eds.), *The New Political Culture*. Westview Press, Colorado.
- Inglehart R., Baker W.E. (2000) Modernization, culture change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*.
- Johnston L. (1996) Resisting change: information-seeking and stereotype change. *European Journal of Social Psychology* 26:799–825.
- Jonsson P.O. (1994) Social influence and individual preferences: On Schumpeter's theory of consumer choice. *Review of Social Economy*, 52(4), 301–314.
- Kahneman D., Tversky A. (1979) Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk, *Econometrica*, 47, 263-291.
- Kahneman D., Tversky A. (2000) *Choices, values and frames*. Cambridge University Press. Ch.
- Kingston C., Caballero G. (2009) Comparing Theories of Institutional Change, *Journal of Institutional Economics* / Volume 5 / Issue 02 / August 2009, pp 151-180.
- Knack S. (2002) Social capital, growth and poverty: a survey of cross-country evidence. Published in: *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment* (2002): pp. 42-84.
- Knack S., Keefer Ph. (1997) Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics* 112. 4:1251-1288.
- Knight J. (1992) *Institutions and Social Conflict*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kostis P.C., Kafka K.I., Petrakis P.E. (2018) Cultural Change and Innovation Performance, *Journal of Business Research*, Volume 88, July, Pages 306-313, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.010>.

- Kuznets S. (1971) Modern Economic Growth: Findings and Reflections. Prize Lecture, Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1971. Available from: http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1971/kuznetslecture.html
- Levine R., Renelt D. (1992) A sensitivity analysis of cross-country growth regressions. *American Economic Review*, 82, 942–963.
- Lewis O., Sven Steinmo (2012) How Institutions Evolve: Evolutionary Theory and Institutional Change. *Polity* 44 (3): 314-339.
- Lothian J.R. (2006) Institutions, capital flows and financial integration *Journal of International Money and Finance*
- Mathers R.L., Williamson C.R. (2011) Cultural Context: Explaining the Productivity of Capitalism, DOI:10.1111/j.1467-6435.2011.00504.x
- McClelland D.C. (1961) *The achieving society*. Van Nostrand, Princeton
- Minkov M., Blagoev V. (2009) Cultural values predict subsequent economic growth. *International Journal of Cross-Cultural Management*, 9(1), 5-24.
- Montgomery C.A., Singh H. (1984) Diversification Strategy and Systematic Risk, *Strategic Management Journal*, Vol. 5, 181-191.
- Nash JF (1949) Equilibrium points in n-person games, *Mathematics* vol. 36 no 1, pp. 48–49, doi: 10.1073/pnas.36.1.48
- Nash JF (1951) “Non-Cooperative Games”, *Annals of Mathematics* 54, 286-295.
- North C. Douglass and Barry R. Weingast (1989) *The Journal of Economic History*, Vol. 49, No. 4 (Dec), pp. 803-832.
- North D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge University Press.
- Payne, James E (2010) “A Survey of the Electricity Consumption-Growth Literature.” *Applied Energy* 87: 723–31.
- Pejovich S. (2003) Understanding the transaction costs of transition: it's the culture, stupid, ICER Working Papers 24-2003, ICER - International Centre for Economic Research.
- Phelps A.E. (2006) Emotion and Cognition: Insights from Studies of the Human Amygdala, *Annual Review of Psychology*, Vol. 57:27-53.

- Petrakis P.E. (2011) *The Greek Economy and the Crisis. Challenges and Responses*, New York and Heidelberg: Springer, ISBN 978-3-642-21174-4.
- Petrakis P.E. (2014) "Culture, Growth and Economic Policy", New York and Heidelberg: Springer, ISBN 978-3-642-41439-8, p. 250 *owth and Employment in Europe: Sustainability and Competitiveness*.
- Petrakis P.E., Kostis P.C. (2014) "Medium Term Effects of Culture, Transactions and Institutions on Opportunity Entrepreneurship", *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 3, 11.
- Petrakis P.E., Valsamis D.G., Kafka K.I. (2017) *From an Optimal to a Stagnated Growth Prototype: The Role of Institutions and Culture*", *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 97-105.
- Roland G. (2004) *Institutions and Economic Performance - Fast-moving and Slow-moving Institutions*, CESifo DICE Report, Ifo Institute for Economic Research at the University of Munich, vol. 2(2), pages 16-21, October.
- Roodman D. (2008) "Through the Looking-Glass, and What OLS Found There: On Growth, Foreign Aid, and Reverse Causality," Working Papers 137, Center for Global Development.
- Roth F. (2009) *Does Too Much Trust Hamper Economic Growth?* *Kyklos* 1:103-128.
- Schumpeter J.A. (1921). *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge.
- Schumpeter J.A. (1911 [1934]) *The theory of economic development*. Oxford University Press, New York.
- Schumpeter J. (1939) *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of capitalist Process*, McGraw- Hill, New York.
- Schwarz S.H. (2009) *Culture Matters: National value cultures, Sources, and Consequences*. In R.S. Wyer et al. (Eds.), *Understanding Culture*. Psychology Press: New York.
- Smaga P. (2014) *The concept of systemic risk*, SRC Special Paper No 5, August, LSE Special Paper Series.

- Soltis J., Boyd R., Richerson P.J. (1995) Can group-functional behaviors evolve by cultural group selection? An empirical test. *Curr. Anthropol.* 36(3),473–494.
- Stern D.I. (1997) “Limits to Substitution and Irreversibility in Production and Consumption: a Neoclassical Interpretation of Ecological Economics.” *Ecological Economics* 21: 197–215.
- Strack F., Mussweiler T. (1997) Explaining the enigmatic anchoring effect: mechanisms of selective accessibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(3), 437–446.
- Swedberg R. (2002) The Economic Sociology of Capitalism: Weber and Schumpeter, *Journal of Classical Sociology* 2(3): 227–55.
- Tabellini G. (2008) The Scope of Cooperation: Values and Incentives. *Quarterly Journal of Economics*, 123(3): 905–50.
- Tabellini G. (2010) Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe, *Journal of the European Economic Association*, Volume 8, Issue 4, pages 677–716, June 2010.
- Triandis H.C., Bontempo R., Villareal M.J., Asai M., Lucca N. (1988) Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323-338.
- Triandis H.C. (2009) Ecological determinants of cultural variation, chapter 10, p.p. 189-210, in Wyer, Chi-yue Chiu, Ying-yi Hong, (2009), *Understanding Culture: Theory, research and application*, Psychology press.
- Ulgen F. (2011) Schumpeterian economic development and financial innovations: A conflicting evolution, Annual Conference of the European Association for Evolutionary Political Economy (EAEPE): Schumpeter’s Heritage. The Evolution of the Theory of Evolution, Vienna 27th – 30th of October 2011.
- Veblen T. (1898) *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York: MacMillan.
- Walras L. (1874) *Elements of Pure Economics* (London: George Allen and Unwin, 1874).

- Weber M. (1996) [1930] *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. (trans T Parsons) Los Angeles: Roxbury.
- Williamson O.E. (1973) Markets and hierarchies: some elementary considerations, *The American economic review*, 63(2), 316-325.
- Williamson C.R. (2009) Informal Institutions Rule: Institutional Arrangements and Economic Performance. *Public Choice* 139. 3.4:371-387.
- Williamson C.R., Mathers R.L. (2011) Economic Freedom, Culture, and Growth. *Public Choice* 148:313-335.
- Yegorov Y. (2015) Economic Role of Population Density, 55th Congress of the European Regional Science Association: "World Renaissance: Changing roles for people and places", 25-28 August 2015, Lisbon, Portugal, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.
- Zak P.J., Knack S. (2001) Trust and Growth. *Economic Journal* 111:295-321.
- Πετράκης Π.Ε. (2017) "Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση. Γενική και Ολοκληρωμένη Προσέγγιση", Εκδόσεις Quaestor, ISBN 978-960-99388-7-7.
- Πετράκης Π.Ε. σε συνεργασία με τους Κωστής Π.Χ., Καυκά Κ.Η., Βαλοαμής Δ.Γ. (2018) "Γενική Οικονομική Ανάπτυξη και Μεγέθυνση", Εκδόσεις Ροπή, ISBN 978-618-5289-22-5.

Παράρτημα

Π.1 Περιγραφικός τρόπος θεμελίωσης της σχέσης μεταξύ πολιτισμικού και θεσμικού υποβάθρου

Ως χώρες με ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο λαμβάνονται όσες σημειώνουν βαθμολογία άνω του 7, ενώ αντίστοιχα ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο όσες έχουν βαθμολογία κάτω από 5.

Ισχυρό Θεσμικό Υπόβαθρο - Ασθενές Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Λετονία	4.99	7.25	16185.53
Γεωργία	4.06	7.59	5716.39
Αρμενία	3.23	7.57	5075.77
Τσεχία	4.15	7.21	26175.23
Σλοβακία	4.00	7.07	20558.37
Λίβανος	3.36	7.05	12649.27
Καζακστάν	4.78	7.00	15735.42
Μ.Ο.	4.08	7.25	14585.14

Ασθενές Θεσμικό Υπόβαθρο - Ασθενές Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Ιράν	3.46	4.87	14920.61
Λιβύη	3.33	4.69	26331.32
Ζιμπάμπουε	3.12	4.60	2540.86
Αλγερία	3.09	4.48	11667.48
Βενεζουέλα	1.60	4.45	15032.13
Μ.Ο.	2.92	4.62	14098.48

Ισχυρό Θεσμικό Υπόβαθρο - Ισχυρό Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Νορβηγία	9.35	7.38	55653.87
Σουηδία	8.74	7.34	37068.91
Ολλανδία	8.71	7.61	40332.87
Φινλανδία	8.71	7.60	33646.95
Χόνγκ Κόνγκ	7.87	8.86	37889.14
Ιαπωνία	7.72	7.65	33247.75
Γερμανία	7.60	7.69	37573.25
Ελβετία	7.54	8.35	49494.08
Αυστραλία	7.24	7.81	36647.47
Καναδάς	7.18	8.00	36705.35
Μ.Ο.	8.07	7.83	39825.96

Ασθενές Θεσμικό Υπόβαθρο - Ισχυρό Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
-	-	-	-

Π.2 Έλεγχος ανθεκτικότητας των αποτελεσμάτων

Ακολουθείται μια μέθοδος χαλάρωσης των ορίων που κατηγοριοποιούν τις χώρες προκειμένου να εισέλθουν και άλλες χώρες στην ανάλυση. Έτσι, όσες χώρες σημειώνουν βαθμολογία άνω του 7 λαμβάνονται ως να έχουν ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο, ενώ αντίστοιχα ως να έχουν ασθενές πολιτισμικό υπόβαθρο/ θεσμικό υπόβαθρο όσες χώρες έχουν βαθμολογία κάτω από 6.

Ισχυρό Θεσμικό Υπόβαθρο - Ασθενές Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Βιετνάμ	5.89	6.05	3330.30
Νέα Ζηλανδία	5.76	8.05	28268.62
Γεωργία	4.06	7.59	5716.39
Αρμενία	3.23	7.57	5075.77
Εσθονία	5.57	7.52	19887.70
Χιλή	5.28	7.31	15360.80
Λατвия	4.99	7.25	16185.53
Τσεκία	4.15	7.21	26175.23
Λιθουανία	5.16	7.16	19989.40
Ισπανία	5.21	7.14	28817.90
Γαλλία	5.61	7.08	34558.47
Ελσβακία	4.00	7.07	20558.37
Λίβανος	3.36	7.05	12649.27
Μαλαισία	5.57	7.01	17286.46
Καζακστάν	4.78	7.00	15735.42
Μ.Ο.	4.84	7.21	17973.04

Ισχυρό Θεσμικό Υπόβαθρο - Ισχυρό Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Νορβηγία	9.35	7.38	55653.87
Εσθονία	8.74	7.34	37068.91
Ολλανδία	8.71	7.61	40332.87
Φινλανδία	8.71	7.60	33646.95
Χονγκ Κονγκ	7.87	8.86	37889.14
Ιαπωνία	7.72	7.65	33247.75
Γερμανία	7.60	7.69	37573.25
Ελβετία	7.54	8.35	49494.08
Αυστραλία	7.24	7.81	36647.47
Καναδάς	7.18	8.00	36705.35
Μ.Ο.	8.07	7.83	39825.96

Ασθενές Θεσμικό Υπόβαθρο - Ισχυρό Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
-	-	-	-

Ασθενές Θεσμικό Υπόβαθρο - Ασθενές Πολιτισμικό Υπόβαθρο			
Χώρα	Πολιτισμικό Υπόβαθρο	Θεσμικό Υπόβαθρο	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ
Μπουρκίνα Φάσο	2.91	5.99	1195.23
Ινδία	3.33	5.99	3413.81
Δομινικανή Δημοκρατία	4.19	5.98	9441.76
Αϊτή	0.00	5.96	1777.94
Ρωσία	4.58	5.94	19549.52
Πολωνία	5.44	5.81	16716.41
Γκάνα	2.17	5.75	3585.80
Εκουαδόρ	3.72	5.69	8530.45
Πακιστάν	3.97	5.59	3639.66
Αιθιοπία	4.37	5.52	977.15
Μάλι	2.57	5.43	1641.60
Ζάμπια	3.29	5.41	2782.47
Αίγυπτος	4.69	5.40	8778.71
Αργεντινή	4.60	5.38	15807.43
Μπανγκλαντές	4.43	5.34	2180.83
Ουκρανία	4.74	5.32	7201.05
Βραζιλία	2.73	5.27	12418.27
Νιγηρία	2.07	5.13	4075.95
Ιράν	3.46	4.87	14920.61
Λιβύη	3.33	4.69	26331.32
Ζιμπάμπουε	3.12	4.60	2540.86
Αλγερία	3.09	4.48	11667.48
Βενεζουέλα	1.60	4.45	15032.13
Μ.Ο.	3.41	5.39	8443.76